ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ

ИЛИРИ И ТРАЧАНИ

О СТАРОБАЛКАНСКИМ ПЛЕМЕНИМА

ИЛИРИ И ТРАЧАНИ

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

основана 1892. године

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ

ИЛИРИ И ТРАЧАНИ

О СТАРОБАЛКАНСКИМ ПЛЕМЕНИМА

Приредио
ВИДОЈКО ЈОВИЋ

Предговор
АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА

БЕОГРАД
2002

Објављивање ове књиге помогли су:

Telekom Srbija
Предузеће за телекомуникације а.д.

Министарство за науку и технологију Републике Србије

Савезни секретаријат за развој и науку

ПРЕДГОВОР

У ПОТРАЗИ ЗА ЦЕЛИНОМ

Научно дело Драгослава Срејовића богато је и раскошно разноврсно. Широка публика његово име везује углавном за епохална открића преисторијског Лепенског Вира и Галеријеве Ромулијане, царске палате код Гамзиграда. Бољи познаваоци археологије, међутим, знају за многе локалитете које је овај врсни научник истраживао, као и за широки спектар археолошких тема и проблема којима се бавио и чије је решење тражио, а најчешће је и налазио. Чак и ти, упућенији познаваоци Срејовићевог опуса били су изненађени када је у њему посвећеном меморијалном зборнику *Антидорон* (Филозофски факултет, Београд, 1997) био објављен списак локалитета које је ископавао, као и целокупна библиографија Срејовићевих научних радова. Број локалитета је импресиван (67), али пажњу највише заокупља огроман хронолошки и културни распон истраживаних налазишта, као и њихова привидна разнородност. На списку су палеолитске поткапине, мезолитска станишта, неолитска насеља, налазишта из бронзаног доба, некрополе гвозденог доба, римска муниципална гробља, позноантичке палате, чак и средњовековни локалитети. Још је, на први поглед, шаренија широка лепеза његових научних радова. Ту спектар није само хронолошки разноврстан већ је и тематски пребогат. Необична свестраност, рекло би се, у овом веку уске специјализације и херметично усредсређених научних знања. Неко се, чак, може и запитати: није ли таква разуђеност знања и интересовања можда наудила дубини његовог научног сагледавања прошлости? Одговор на ово питање је једноставан: не! Напротив, читав научни кредо Драгослава Срејовића заснован је управо на свеобухватном погледу на миленијумску људску авантуру – од

човекових прапочетака у саванама Африке па све до сасвим модерних стремљења у уметности и науци, која су већ закорачила у будућност. Другим речима, иза сваког, наизглед и најбезначајнијег трага прошлости успевао је Драгослав Срејовић да наслути целовиту слику и сву комплексност некадашњег живота. Његова археолошка истраживања, према томе, имају јасан заједнички именитељ, као и јединствен и амбициозан циљ: сагледавање целине.

Ретко је који археолог одолео томе да свој научни рад не упореди са слагањем дечје слагалице. Доиста, сличност је велика: из многих непрепознатљивих делова мукотрпно се спаја, мање или више целовита, слика. На жалост археолога, они унапред знају да многи делови загонетке неповратно недостају, а да нема ни оне, толико корисне, слике на кутији, према којој се делићи слажу. Драгослав Срејовић имао је ретку способност да наслути и препозна ту „слику са поклопца" чак и на основу оних делова који су већини били нечитљиви. Наравно, што је више делова, то је слика целовитија, а за комадићима те циновске слагалице, која представља ни мање ни више него целокупну људску прошлост, Срејовић је неуморно трагао читавог живота. Говорећи о бројним локалитетима које је истраживао, сâм је једном приликом рекао: „Куцао сам на стотине врата, двоја или троја врата су се отворила!"[1] Отуда толико истражених локалитета, толико отворених провокативних тема, толико различитих питања. Никада довољно делова слагалице, и, на жалост, никада довољно времена. Па ипак, на основу онога што је сакупио – а то није било мало – Срејовић је назрео обрисе целовите слике за којом је тежио.

Како реконструисати „слику на поклопцу" слагалице? То је једно од темељних питања археолошке теорије и методологије последњих деценија. Индуктивни приступ, аналитичка археологија, типологија, хипотетичко-дедуктивни модели, нова археологија, процесуална, постпроцесуална и когнитивна археологија, „нова синтеза" итд., само су различити начини да се одговори на то кључно археолошко питање. Драгослав Срејовић никада није експлицирао своје теоријско упориште у некој од археолошких школа или праваца. Иза њега, у читавој малој библиотеци његових дела, није остало ниједно теоријско или „чисто" методолошко. То не значи да теоријско упориште није постојало. Напротив, готово

---

[1] М. Јевтић, *Трагања и открића Драгослава Срејовића*, Београд 1996, 38.

у свакоме Срејовићевом раду, имплицитно, иза првог „археолошког" слоја препознаје се јасно, до танчина промишљено и одлучно веровање да је сврха археологије утврђивање опште законитости у животу „човека ствараоца".

У неким објављеним интервјуима и чланцима, а нарочито у књизи разговора *Празно поље*, које је пред крај живота водио са Илди Ивањи, Срејовић је неформално, у фрагментима, изложио своје погледе на археологију:

„Археологију сам увек доживљавао – кад је човек у питању – као приближавање уметности. Према томе, и у археологији је потребно тумачити прошлост на уметнички начин. [...] Неки идеални археолог би можда успео да реконструише далеку прошлост на 30.000, на 40.000 година уназад, да замисли емоције, страсти, све што ће то преисторијско а нама слично биће нагонити да нешто чини, ствара, мисли или смисли у одређеном тренутку. И онда можемо рећи да је свака рукотворина отисак, врло сложен, људског ума или емоција; самим тим, оне нису саме себи циљ. [...] Историја данас бележи само оно што је на површини. Истакнуте личности, људе који би да оставе запис за собом, који верују да наше време има посебан смисао, да је понеки догађај вредан памћења. Али не бележи оно што је у језгру. Историју занима спољна пена у односу на центар збивања; од силних свакодневних догађања ретко је ко способан да издвоји срж. [...] У археологији не треба да постоје значајне и безначајне ствари. Све је подједнако значајно. [...] Археологија би требало да ту свеобухватност живота прикаже и бар извуче суштину, и на тај начин каже шта је, у ствари, биће које зовемо човек. [...] Археологија сада трпи као и све науке: потиснута је у силне специјалности и полако почиње да губи целину. Тако ће човек уз њену помоћ тешко успети да сагледа целину. Археологија данас истиче мале сегменте, на основу којих се једва може доћи до чињеница које би нас научиле како је тачно настао један предмет: одакле је дошао, да ли је створен на неком локалитету, обележава ли неку географску јединицу, уопште није важно. По мени, важно је да се сагледа општост једног доба. У том смислу, археологија је веома сложена и значајна наука. [...] Добар археолог мора познавати велики број археолошких чињеница, али не може судити само на основу њих, већ на основу личних искустава, размишљања, логичних конструкција и, на крају крајева, своје интуиције. Мислим да су највеће истине о

човеку и прошлости дотакнуте пре у литератури и уметности него у друштвеним или ма којим наукама. [...] Не верујем у нагомилавање знања или искуства кроз историју. Археологија је у ствари прича о изгубљеним сазнањима; о ненаслућеним и изгубљеним стварима. [...] Ми из западне цивилизације, везани за Библију, верујемо у ту једнолинијску, узлазну еволуцију. У том контексту постоји само један ток, једна перспектива. А, у ствари – ово што ћу сад рећи више је осећање него мисао – човек од почетка носи све начине мишљења, а ми кроз историју видимо само *једну* димензију, која је у одређеном тренутку била најизразитија. Стално бележимо оно по површини, а не видимо оно што буја као целина, из које нам је само по један садржај дозвољен да опазимо."[2]

Читаоци који нису имали привилегију да слушају предавања професора Драгослава Срејовића могу из наведених цитата бар да наслуте једноставну и смирену ерудицију, али и готово страсну убеђеност да је археологија наука која треба да пружи увид у *целовитост* људског живота у прошлости. У свом поимању археологије, историје и других наука о прошлости, Драгослав Срејовић је у сагласју с основним концептима Броделове (Fernand Braudel) историје „дугог трајања", коју је археологија на Западу, у сталној – помало помодној – потрази за новим парадигмама, тек недавно „открила". Та „тотална историја", или историја „спорог ритма" и „дугог трајања", посматра човека у непрестаном прожимању са животном средином, са поднебљем. Она се „споро одвија и преображава и веома често састоји од упорних враћања на оно што је већ постојало, од циклуса који непрестано поново почињу".[3] Историја спорог ритма или дугог трајања представља синтезу природних и географских датости у културној и историјској димензији. Срејовић је умео да препозна те „деперсонализоване и колективне силе историје" (и праисторије), како их назива Лисјен Февр (Lucien Febvre),[4] односно споре токове који су, по Броделовим речима, одраз таласа што долазе из дубина и делују на целокупан живот. Драгослав Срејовић, који је увек био критички расположен према уситњавању и, понекад стерилним, „научним"

[2] Д. Срејовић, *Празно поље*, Вршац 1996, 88–93.

[3] Ф. Бродел, *Списи о историји*, Београд 1992, 45.

[4] J. Bintliff, „The contribution of an Annaliste/structural history approach to archaeology", *The Annales School and Archaeology* (ур. J. Bintliff), Leicester – London 1991, 7.

претеривањима процесуалне археологије, своје поимање археологије изградио је на темељима веома сличним Броделовој „тоталној историји". Није случајно да се парадигма „историје дугог трајања" у англосаксонској археологији појавила управо у тренутку када су се тражили алтернативни модели који би се супротставили процесуалној археологији.[5] Усмереност на питања структуре а не процеса, на континуитет и трајање а не на дисконтинуитет и промене, приближила је, у новије време, археолошки модел „дугог трајања" Срејовићевом концепту „археологије целине". Сасвим је вероватно да је на овакво Срејовићево схватање археологије, историје и географије донекле утицала и антропогеографска школа Јована Цвијића, чији су радови, у великој мери, сродни каснијим Броделовим делима.[6] Иако своје теоријске ставове није посебно експлицирао, Срејовић је претходио управо новом концепту археологије, који већу пажњу посвећује целовитости људске културе и спорим, дубинским ритмовима преисторије и историје.

У књизи *Илири и Трачани* (*О старобалканским племенима)* Драгослава Срејовића, коју је приредио проф. др Видојко Јовић, до изражаја долази управо тај, свеобухватни поглед на прошлост. Када се летимично погледа библиографија Драгослава Срејовића, рекло би се да проблеми палеобалканских племена и гвозденог доба на Балкану нису били у жижи његовог научног интересовања. Такав утисак је, међутим, површан и нетачан. Јавности су свакако боље позната његова проучавања мезолита Ђердапа, или периода римске тетрархије. Срејовић, како смо видели, не парцелише прошлост и не ограничава се само на једну епоху или неку изоловану културу. Проучавања првог миленијума пре наше ере на Балкану, чему су посвећени радови у овој књизи, неодвојив су део Срејовићевог погледа на прошлост, његовог ослушкивања лаганог пулсирања ритмова преисторије Балкана. Управо у овим радовима може се препознати ауторов јединствен начелни и теоријски став о нужности да археолог препозна општост једног доба и инертне унутрашње структуре, који су у језгру пенушавих, видљивих, историјских догађаја.

[5] I. Hodder, „The contribution of the long-term history", *Archaeology as long-term history* (ур. I. Hodder), Cambridge 1987.

[6] А. Палавестра, „Balkanology, Archaeology and long-term History", *Balcanica*, XXV–1, 1994.

Студије, чланци и ситнији прилози посвећени палеобалканским племенима из првог миленијума пре нове ере на Балкану, који су сада сакупљени у овој књизи, настали су у различитим временима, и били су намењени разнородној публици. Има међу њима општих и енциклопедијски јасних историјских и археолошких прегледа појединих древних балканских народа, темељних синтеза заплетених збивања на централном Балкану током целог једног миленијума, археолошких извештаја о важним некрополама или појединачним налазима, али и смелог понирања у тамне и мутне воде палеобалканске митологије и религије. Прегледна студија „Илири и Трачани" написана је за страног читаоца, за једну од низа свезака *Енциклопедије Медитерана* италијанске издавачке куће Jaca book. Тематски условљена стандардима едиције, насловом и жељама издавача, она нам представља само народе западног и југозападног Балкана (Илире), као и народе источног Балкана (Трачане). Такав концепт чини, заправо, неопходан културни и историјско-географски оквир оној проблематици којом се Срејовић поглавито бавио, и која представља окосницу свих осталих радова у књизи *Илири и Трачани (О старобалканским племенима)*: културним и етничким питањима централнобалканских народа, односно управо оних популација које су се у првом миленијуму пре нове ере налазиле између Илира и Трачана.

Синтеза „Културе средњег и позног бронзаног доба. Културе гвозденог доба", осветљава централни Балкан од средине другог миленијума пре нове ере па све до последњих година старе ере, када подручја средишњег Балкана улазе у сферу интереса Рима. Ова студија писана је за прву књигу капиталне едиције *Историје српског народа* и део је Срејовићевог обимног прегледа преисторијских и античких култура на тлу Србије у тој књизи. Свако ко иоле познаје природу археолошких налаза бронзаног и гвозденог доба централног Балкана мора бити задивљен овом успешном синтезом Драгослава Срејовића. У њој је, можда боље него игде, дошла до израза његова ретка способност да уочи доминантну црту неког археолошког феномена, да одвоји битно од небитног, као и да пронађе *општост једног доба* за којом је трагао. Готово алхемичарском трансмутацијом успео је Срејовић да сажме период од хиљаду и по година, и да у штурим, фрагментарним и сувим археолошким налазима оживи сокове и силе које су их некада стварале и покретале. Прошлост и огроман број података – неправилних комадића слагалице – посматрају се ту са праве раздаљине, оне која омогућава сагледавање целине али не превиђа ни важне детаље. Као велики познавалац и љубитељ ликовних уметности, Драгослав Срејовић умео је добро да посматра сваку слику: несумњиво је тачно знао са које даљине се, рецимо, нека Веласкезова композиција може успешно сагледати, а из које близине се она већ претвара у ковитлац наноса боје и потеза четке; када слику треба погледати кроз полуспуштене капке и трепавице а када се наднети над неки ситан детаљ. Исту способност испољавао је и када је слагао велику слагалицу преисторијских збивања на Балкану. Успевао је не само да обухвати целину збивања, да је оживи важним детаљем, већ и да убедљивом, јасном и питком реченицом ту слику дочара сваком читаоцу.

Питањима етногенезе централнобалканских популација Срејовић је придавао велики значај. Настојао је да, својим археолошким методом, осветли оне народе који су хиљадама година живели на подручју централног Балкана, а који су у првом миленијуму пре нове ере били између – нешто познатијих – Илира и Трачана. Посебну пажњу посвећивао је Дарданцима, чијом етногенезом се бавио у више радова објављених у овој књизи. Радови „Преисторијска некропола у Доњој Брњици", „Карагач и проблем етногенезе Дарданаца" и „Преисторијска некропола у Дојевићима и њен значај за оцену етничке припадности становника долине Рашке у преримско доба", сваки на свој начин, осветљавају комплексан и жилав проблем етничке атрибуције археолошких налаза и етногенезе палеобалканских народа, у првом реду Дарданаца. Носиоцима културе Доња Брњица, чији је епонимни локалитет сâм ископавао, Срејовић је придавао одлучујућу улогу у формирању дарданске популације. У наведеним делима, а посебно у оном о Карагачу, истраживачки фокус усмерен је на трајање и континуитет култура на подручју централног Балкана, а нарочито јужног Поморавља и Косова. Срејовић уочава темељне „споре ритмове" и „дуго трајање" културних структура на томе подручју још од старијег неолита, као и жилавост и отпорност тих централнобалканских култура под повременим, изненадним инвазијама и ударима са стране. Сасвим експлицитно, и смело, наводи он да су културне сродности на подручју централног Балкана, од Олтеније до Јужне Мораве и Косова, формиране још у неолиту, а да археолошки налази из каснијих преисторијских култура не потврђују став о битнијим променама састава становништва све до формирања палеобалканских народа какви су Дардан-

ци, Трибали, Мези, Илири и Трачани. Сматрао је да тај дуготрајни континуитет темељних културних и етничких структура на централном Балкану даје довољно основа за претпоставку да су народи који су нам историјски познати тек из последњих векова старе ере, настали знатно раније, а да су „Дарданци етнички далеко сроднији Трибалима, Мезима и Дачанима неголи Илирима и Трачанима“, да они припадају посебној дако-мизијској породици народа, што је потврђено и лингвистичким истраживањима.

Драгослав Срејовић је у анализи погребних обичаја видео неизмерно драгоцен инструмент за утврђивање битних културних, па и етничких особености праисторијских заједница. У раду о Доњој Брњици, знатан део посвећен је појави спаљивања покојника уопште, као и значењу спаљивања у праисторијским културама. Драгоцена и инспиративна разматрања, какво је оно о међусобном односу спаљивања покојника, култура „прелазног“ типа и геометријског стила, објављено у томе раду, карактеристично је за Срејовићево схватање археологије. Његови студенти имали су својевремено срећу да на предавањима слушају многа оваква, надахнута, размишљања свога професора, али је права штета што је сасвим мало од тога остало записано, упркос великом броју објављених Срејовићевих радова. Питању међузависности начина сахрањивања и етничког одређења посветио је невелику расправу „Покушај етничког и територијалног разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања“. У том кратком али важном раду Срејовић језгровито сумира своја дугогодишња истраживања етногенезе палеобалканских народа. Са разоружавајућом једноставношћу утврђује он постојање три засебне географске, али и културне и етничке целине на Балкану: западну, „илирску“, где је био доминантан обичај сахрањивања покојника; источну, „трачку“, где су се покојници и спаљивали и сахрањивали; и, коначно, централну, „дако-мизијску“, где је било уобичајено спаљивање мртвих. Оваква, наизглед једноставна схема настала је у Срејовићевој духовној лабораторији на основу дуготрајног проучавања праисторијских култура и облика сахрањивања, али и „алхемијског“ процеса уочавања *ойшшосши*, односно темељних и језгровитих садржаја археолошких података.

Континуитет основних културних и етничких структура на централном Балкану Срејовић прати и кроз римски период, па и позну антику. Томе проблему су посвећени радови „Варварска енклава на подручју муниципија S...“ и „Преримске форме сахрањивања на римским некрополама раног царства у Југославији“. У укопаним гробовима са нагорелим бочним странама и остацима са ломаче, похрањеним без урни, који се јављају на римским некрополама у римским провинцијама Далмацији, Горњој Мезији и Македонији, он препознаје конзервативни, локални погребни ритус, који се споро мењао под притиском процеса романизације. С друге стране, уочава и повремене поремећаје тога континуитета, као што је доцнија сарматска енклава са специфичним обликом сахрањивања у муниципију S..., у Коминима код Пљеваља.

Раскошне детаље на општој слици древног, племенског, Балкана гвозденог доба представља нам Срејовић у радовима „Трибалски гробови у Љуљацима“, „Налаз из Лисијевог поља код Иванграда“ (са Ч. Марковићем), „Благо из Крушевице“ (са О. Вукадин) и „Гроб угледне Трачанке код Улпијане“. Љуљаци, Лисијево поље и Крушевица веома су значајни локалитети. Ту је у гробовима пронађен луксузни материјал (ћилибар, златни, сребрни и стаклени накит, увозно грчко посуђе), али значај тих локалитета првенствено је у томе што показују стратификацију друштва гвозденог доба на централном Балкану. Они, наиме, спадају у нешто „нижи“ ред богатих гробова с краја VI, односно из прве половине V века пре наше ере. Покојници сахрањени у њима, премда припадници тадашње друштвене елите, били су „степеницу ниже“ од моћника сахрањених у кнежевским гробовима какви су Атеница и Нови Пазар. Гроб угледне Трачанке код Улпијане (Липљан), с друге стране, сведочи о континуитету старог балканског ритуса сахрањивања под хумкама још у III веку наше ере.

Прослављени аутор *Речника грчке и римске митологије* (са Александрином Цермановић-Кузмановић), Драгослав Срејовић није могао да заобиђе ни питања религије и митологије палеобалканског становништва. У раду „Древни балкански елементи у лику Марка Краљевића“, који представља прави пример интердисциплинарног балканолошког истраживања, Срејовић разматра иконографски и митолошки мотив коњаника. Суверено владајући фолклористиком, иконографијом, митологијом и, наравно, археологијом, аутор расплиће компликовано и вишеслојно ткање мотива коњаника на древном Балкану, од Трачког хероса и Диоскура, преко Св. Ђорђа и Св. Тодора, па до епског лика јуначког Краљевића Марка на гласовитом Шарцу. У медаљонима

посвећеним религијама неких старобалканских племена: „Дачка религија", „Илирска религија", „Трачка религија", писаним за *Лексикон религија и митова древне Европе*, енциклопедијски јасно и прегледно сажимају се основни елементи веровања палеобалканских народа. У мало познатом тексту „Древна Будва у миту и историји" Срејовић, вешто разгрћући митске и археолошке слојеве, осветљава најстарију историју овог приморског града.

У књизи *Илири и Трачани – О старобалканским племенима* сакупљени су, на једном месту, значајни радови Драгослава Срејовића. Неки се, попут „Илира и Трачана", први пут појављују пред нашом читалачком публиком, а други, као „Карагач и проблем етногенезе Дарданаца" или „Древни балкански елементи у лику Марка Краљевића", први пут на српском језику. Значај ове књиге, међутим, није само у томе. Она нам потврђује посвећеност Драгослава Срејовића истраживању континуитета и дубоких ритмова балканске прошлости. Истраживачким стазама којима се он кретао није свакоме лако проћи. Наизглед једноставне, оне крију многе замке за оне који немају Срејовићеву ерудицију и његов редак таленат за сагледавање целовите слике прошлости. Сваки велики научник сопствену методологију кује према својим знањима, погледима на свет, искуствима, склоностима, па и осећањима. У много чему Срејовић је јединствена, али донекле и усамљена фигура у југословенској археологији. Добрим делом, као и сваки великан, он треба то и да остане. Неуспешни покушаји млађих археолога да опонашају Срејовићеву методологију – нарочито у радовима који се тичу етничких питања палеобалканских народа, или дијахроне и упоредне митологије и народне епике – показали су да многи од њих Срејовићеве имплицитне теоријске поставке нису до краја разумели. Књига *Илири и Трачани – О старобалканским племенима* прилика је да се Срејовићева дела још једном прочитају, и да се у њима потражи скривена археолошка мудрост. Та мудрост садржана је, између осталог, у Срејовићевом трагању за општим културним структурама и спорим унутрашњим токовима Балкана. Ова је књига још једна коцкица у мозаику са загонетним лавиринтом – попут онога у Ромулијани – и још један комадић у слагалици оне велике, целовите слике коју је Драгослав Срејовић слагао читавог свога живота.

Александар Палавестра

ИЛИРИ И ТРАЧАНИ

ИЛИРИ И ТРАЧАНИ

Илири и Трачани два су најзагонетнија палеобалканска народа. Иако су одвајкада живели на територијама непосредно везаним за обале Медитерана и, у више махова, били уплетени у историју Грка, Македонаца и Римљана, антички свет имао је сасвим магловите представе о њиховом пореклу, језику, земљама, навикама и обичајима, јер је према њима упирао поглед само кад их је требало искористити или се од њих одбранити. Зато је и све што је о Илирима и Трачанима изречено у античким изворима подложно сумњи, а зато и у савременој историографији постоје крупне неусаглашености – како у реконструкцији етногенезе ова два палеобалканска народа тако и у сагледавању њихове територије, културе, историје и начина живота.

У тренутку када их је дотакла историја, Трачани су насељавали источне, а Илири југозападне области Балканског полуострва, односно – Тракија је била непосредно повезана с обалама Црног и Егејског мора, Малом Азијом и источном обалом Грчке, а Илирија – с обалама Јадранског и Јонског мора, тј. са западном обалом Грчке и источном обалом Италије (сл. 1). Како их је раздвајала пространа област у средишту Балканског полуострва, насељена њима страним народима и племенима (Трибали, Дарданци, Пеонци, Македонци и др.), Трачани и Илири никада нису остварили чвршће везе. Ипак, упркос географској раздвојености, судбине Трачана и Илира биле су сличне, јер су зависиле од истих фактора – најпре од грчких полиса и колонија, а затим од политике македонске, епирске и римске државе. Тако се ни Трачани ни Илири никада нису докраја објединили, нити су остварили је-

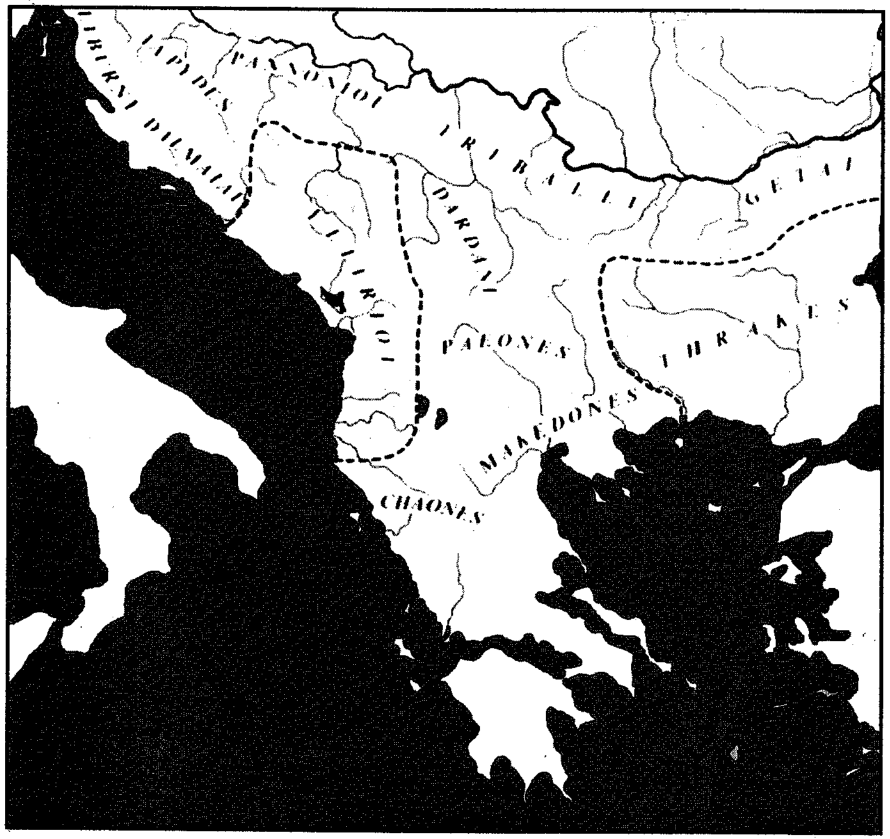

Сл. 1. Палеобалкански народи и њихове територије.

динствену, самосвојну културу; њихове државе биле су готово на исти начин структурисане, и подједнако крхке и краткове́чне, а под сличним околностима изгубили су и своју независност, а затим, у оквирима Римске империје, и свој идентитет.

Трачани и Илири умногоме деле исту судбину и у модерној историографији. Интересовање за ова два народа пробудио је романтичарски покрет крајем XVIII и на почетку XIX века, на првом месту потреба тада поробљених балканских народа – Хрвата, Срба, Бугара и Албанаца, да се повежу с великим и моћним народима који су на њиховим територијама живели у пра-

давним временима. Та романтичарска усхићеност Трачанима и Илирима није дала ниједан резултат вредан пажње али је створила одређену атмосферу која је знатно утицала да и даља проучавања ова два народу буду, током целог XIX века, веома често субјективна и оптерећена претеривањима сваке врсте. Тако су у другој половини XIX века конструисане теорије, посебно лингвистичке, које су Трачанима и Илирима дале претерано значајно место, и то како у античком тако и у варварском свету. Подржане од археолога, такве теорије господариле су науком и у првој половини XX века, као и у годинама непосредно после Другог светског рата. Тако су, на пример, угледни лингвисти тога времена – Х. Крахе (1955–1964), А. Мајер (1957–1959) и Ј. Покорни – прогласили да су Илири некада насељавали не само највећи део Балканског полуострва већ и северније области све до Немачке и Пољске. С друге су стране археолози (К. Шухарт, Г. Косина, Р. Питиони) Илире повезали с носиоцима појединих праисторијских култура (култура линеарне керамике, лужичка култура, Urnenfelder култура), које су у неолиту или бронзаном добу захватале то исто огромно пространство. Иако те културе никада нису досезале до територија које су у античким изворима сматране илирским, поменуте „панилирске“ теорије дуго нису могле бити превладане, као ни њима сличне „пантракијске“ теорије, по којима су Трачанима приписиване и велике територије у средишњим деловима Балканског полуострва и доњем Подунављу.[1] Ове теорије нашле су у земљама реалсоцијализма, у Бугарској и Албанији, плодно тле јер су ишле наруку интересима дневне политике, на првом месту подржавању националне еуфорије и одређених територијалних претензија.

До отрежњења је дошло тек крајем шездесетих и у седамдесетим годинама овог века. Сви релевантни антички извори о Трачанима и Илирима тад су подробно и критички размотрени (Ф. Папазоглу, 1978, Х. Данов, А. Фол, 1990, М. Суић, Д. Рендић-Миочевић), пажљиво је анализирана целокупна ономастичка грађа (В. Георгијев, Р. Катичић), као и сви археолошки и нумизматички налази (А. Бенац, М. Гарашанин, С. Ислами, 1985, В. Велков, 1977, А. Стипчевић, 1968, Х. Цека, Ј. Јурукова, 1976), а

[1] Ова реченица је у другој верзији прецртана и није укључена у италијанско издање. – *Прим. прир.*

истовремено су у истраживањима Илира и Трачана укључене и друге научне дисциплине (физичка антропологија, социологија, палеоетнологија и др.). Тако су у последњим деценијама конституисане „тракологија“ и „илирологија“ као посебне науке, које су већ дале видне резултате на основу којих је могуће добити тачније представе о Трачанима и Илирима и о улози коју су имали у античком свету.

ИЛИРИ

Територија, народ, језик

Илирију и Илире први помиње Херодот (око 485–425) у својој *Историји*, али сасвим узгредно; Илирију он смешта око изворишта реке Ангрос (данашњи Ибар), у планинску област у југозападном делу Балканског полуострва, а Илире помиње као заштитнике одбеглог Пердике, будућег оснивача македонске краљевине, и као народ коме је проречено да ће, са војском Енхелејаца, опљачкати храм у Делфима и после те пљачке изгинути. Да су илирске земље захватале и приморске области на југоисточној обали Јадранског мора сведочи Тукидид (око 460–400). У његовоме опису догађаја у време Пелопонеских ратова, тачније 428. године пре нове ере, Тауланти, илирски народ у непосредном залеђу грчке колоније Епидамно (касније Дирахион, данас Драч у Албанији), приказани су као варвари, пљачкаши на копну и мору, веома моћни али још невешти у ратној тактици, које и Македонци и Грци желе да придобију за своје савезнике. Подробнији опис илирске обале садржан је, међутим, тек у *Периплосу*, делу анонимног аутора из око 330. године пре нове ере, названог Псеудо-Скилакс. Ослањајући се вероватно на податке из старијих извора, из VI–V века пре нове ере, Псеудо-Скилакс смешта Илире јужно од Либурна, дуж југоисточне обале Јадрана све до Хаоније и острва Коркире (данас Крф). Наведена су и племена која ту живе – Hierastomnai, Bouilinoi, Hylloi, Nestoi, Manioi, Autariatoi, Enchelleis и Taulantioi, али су од њих само Енхелејци ближе лоцирани око Которског залива. У каснијим изворима (Псеудо-Скимнус, Плиније, Страбон и др.) поменуто је поименце још неколико илирских племена, међу њима и Illyrii proprii dicti (прави Илири),

племе настањено вероватно негде у области око Скадра и Лисуса (северна Албанија), према коме су Грци назвали цео илирски народ, а Римљани пространу територију коју су освојили на Балканском полуострву, а која је у време Јулија Цезара чинила провинцију Илирикум.

На основу ових штурих података није могуће поуздано локализовати илирска племена, односно тачно одредити границе Илирије. Знатне тешкоће произлазе из чињенице да антички писци етникон Илири често употребљавају као општи назив за обележавање разнх племена, од којих су нека сигурно неилирска (нпр. Енхелејци, Бриги, Дарданци). С друге стране, појмови Илирија и Илири постепено су губили своја етнографска и историјско-политичка значења и све више постајали географски и административни. То посебно долази до израза у доцнијим изворима, насталим после римских освајања Балканског полуострва. Тако, на пример, Страбон (65. пре нове ере – 19. нове ере) убраја у Илире и источноалпска племена, док по Апијану (II век) Илирија и Илири насељавају све територије од Јадранског мора до реке Мораве и од Епира до Дунава. Апијан саопштава и један само њему познат мит по коме је Илирије, родоначелник Илира, имао синове, унуке и праунуке Енхелеја, Аутаријата, Дардана, Меда, Тауланта, Панонија, Скордиска и Трибала, од којих су настали истоимени народи и племена. Очигледно је да су Апијанова генеалогија и његова велика Илирија, којима су обухваћени и народи који се иначе етнички и територијално оштро разграничавају од Илира (Либурни, Далмати, Панони, Трибали и др.), само вештачке творевине настале из политичких и фискално-административних разлога после укључивања западних области Балканског полуострва у склоп Римског царства. Ако се наведени подаци античких историчара и географа критички размотре, ипак се може реконструисати реална слика о Илирима и њиховим територијама. Име Илири, које је најпре носило једно племе, временом су понела и сва њему језички и културно блиска племена настањена северно од Епира и западно од Македоније. У V веку пре нове ере Илирија и Илири простирали су се од ушћа реке Генусус (данас Шкумбин у средњој Албанији) до изворишта Ангроса (данас Ибар на северу Црне Горе), а у IV и III веку пре нове ере, у раздобљу стабилизације и процвата илирске државе, та територија је проширена према југу до ушћа Ауса (данас Вјоса на југу

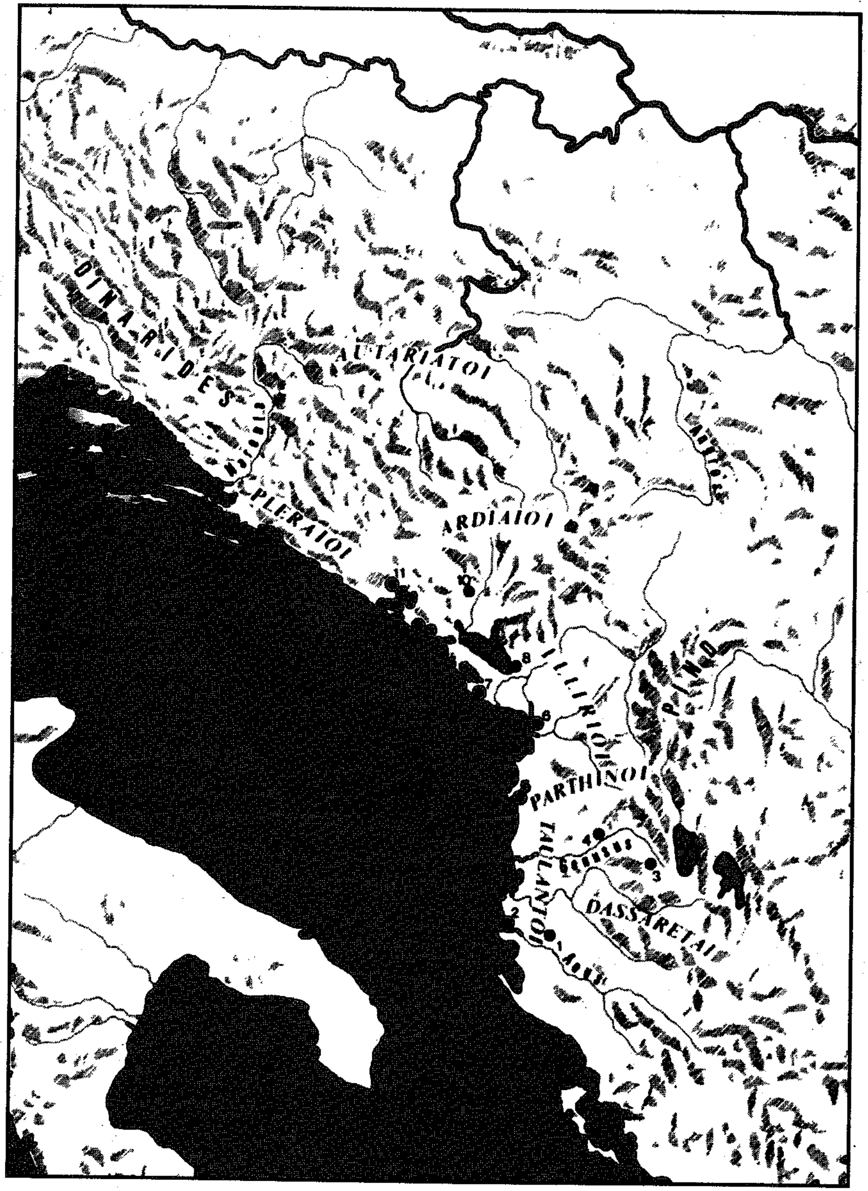

Сл. 2. Племена и градови у Илирији.

Албаније), а према северу до ушћа Наренте (данас Неретва у Херцеговини), а можда и Нестоса (данас Цетина у Далмацији). То значи да су Илири у време свог највећег успона живели на територији која се на југу граничила с Епиром, на истоку са Македонијом, на североистоку и северу са територијама Дарданаца и Панона, а на северозападу и западу са територијама Јапода, Далмата и Либурна (сл. 2). У тренутку кад су изгубили своју државу и своју самосталност (168. године пре нове ере), етнички и територијално су разбијени. Да би их спречили да се поново уједине и оснаже, Римљани су велике илирске племенске заједнице административно уситнили тако што су дали важност малим локалним племенима и на тај начин подстакли њихове сепаратистичке тежње, док су, на другој страни, територију некадашње илирске државе грубо разделили тако што су њен јужни део припојили провинцији Македонији, а северни – провинцији Далмацији.

Да су Илири насељавали назначене територије потврђују и резултати најновијих анализа остатака њиховог језика. Илири нису имали писменост, па су стога и ти остаци сведени на само неколико глоса, више стотина личних имена и топонима, као и три-четири речи, све сачувано код античких писаца. Лингвистичким проучавањима тих скромних остатака поуздано је утврђено да су Илири говорили посебним индоевропским језиком, који се најјасније препознаје у ономастичком материјалу с територије која се везује за југоисточну обалу Јадрана – од горњег тока Цетине на северу до Акрокераунијског рта на југу. Ово језичко подручје, које је несумњиво илирско, јасно се разграничава од далматско-панонског подручја у суседству, тј. од територија на којима су живели Далмати, Панони, Либурни и Венети.

Територија која несумњиво припада Илирима није јединствена, јасно ограничена географска целина. Отприлике у њеноме средишту, око Скадра, сучељавају се две области – једна везана за динарске планине и јадранску обалу правца северозапад-југоисток, и друга везана за пиндски планински масив и јадранску обалу правца север-југ. Док је динарска обала стеновита, стрма и разуђена усецима, каналима и раселинама, пиндска је већим делом жало са ритовима и лагунама, а иза ње се пружају простране равнице са плодним земљиштем. Ове две области имају и сасвим различите хидролошке, климатске и комуникацијске одлике. Пиндском облашћу, тј. јужном Илиријом теку реке богате

водом правцем исток-запад, чијим долинама медитеранска клима и вегетација продиру дубоко у унутрашњост земље. То је област са густом вегетацијом и земљиштима погодним за земљорадњу, али и са два велика географска недостатка: обала је разуђена и баровита, услед чега је отежан и поморски и приморски саобраћај, а цела је област по географском положају периферна у односу на целину Балканског полуострва, и изван главних уздужних комуникација. Северозападни део Илирије, везан за динарску област, има обалу погодну за поморски и приморски саобраћај, али без равничарског и плодног појаса у залеђу, и без иједне веће реке која се улива у Јадранско море. Осим Белог Дрима, све реке које имају извориште у северној Илирији уливају се у Саву и Дунав, тј. припадају црноморском сливу. Из тих разлога су продори медитеранске климе ограничени, а како је земља готово у целини планинска и изложена оштрој континенталној клими, то има повољних услова једино за трансхумански тип сточарења.

Овакве географске и климатске одлике Илирије битно су утицале и на начин живота њених становника. Због расцепканости земље Илири ни у једном раздобљу своје историје нису успели да се у целини културно и политички обједине. Чак и на централном илирском подручју становништво је све до пред крај V века пре нове ере било раздељено у независна племена, која су се изузетно ретко удруживала у мање племенске савезе. У периферним областима ова ситуација остала је неизмењена до времена римских освајања. Власт племенског старешине била је ограничена увек само на територију племена. Неслога Илира, често истицана у античким изворима, заснивала се на дубоким разликама које су постојале у начину привређивања и у општој култури појединих племена, а свакако и у њиховим обичајима и религијским схватањима. Те разлике су продубљиване неједнаким контактима са народима у суседству. Племена у јужној Илирији, која су живела у залеђу грчких колонија и отуда била непосредно изложена утицају грчке културе, цивилизацијски су се рано одвојила од племена у северној Илирији, која су дуго остала верна преисторијским формама живота. Интеграциони процеси у Илирији редовно су били ометани низом унутарњих и спољних фактора. Стога се чак ни у време највишег успона илирске државе племена која су улазила у њен склоп нису стопила у један јединствен етнички ентитет нити су остварила самосвојну културу.

Етногенеза Илира

Формирање илирског народа је дуг и сложен процес који се одиграо у времену непрозирном за историју. Први контакти Илира са медитеранском цивилизацијом и грчким светом оставили су трага, делимично, у миту, али шта се пре тога дешавало на њиховој територији, може се наслутити само на основу археолошких налаза. Мада су ти налази многобројни, они ни из далека нису довољно речити да би се на основу њих поуздано реконструисала етногенеза Илира.

Откако су шездесетих година напуштене тезе о досељењу Илира са севера, из средње Европе, пажња истраживача усредсредила се на археолошке налазе који би указивали на присуство Индоевропљана на будућим илирским територијама и омогућили да се сагледају даљи токови локалне културе све до краја V века пре нове ере, тј. до изласка Илира на историјску сцену. Већина југословенских и албанских археолога склона је да обичај сахрањивања покојника под тумулима, документован у Албанији и Црној Гори у енеолиту и у рано бронзано доба (III – почетак II миленијума пре нове ере) повеже с најранијим присуством Индоевропљана на овим територијама. На основу чињенице да се од овог времена локална култура развијала континуирано, током бронзаног и гвозденог доба, претпостављено је да управо њени садржаји илуструју процес етногенезе Илира. Прва фаза, означена као преилирска, окарактерисана је као период сажимања културе аутохтоног становништва са културом индоевропских придошлица током енеолита и раног бронзаног доба. Култура уобличена у наредној фази, у току развијеног бронзаног доба (II миленијум пре нове ере), повезана је са Протоилирима; култура раног гвозденог доба (крај II – почетак I миленијума пре нове ере) са Праилирима, док би култура од VIII до V века пре нове ере већ припадала Илирима.

Ову привлачну тезу тешко је, међутим, поткрепити археолошким налазима. Током III миленијума пре нове ере на будуће илирске територије са севера и североистока заиста пристижу припадници једне покретне популације која је своје поглаваре сахрањивала под великим тумулима, каткад и са скупоценим оружјем (сл. 3а). Ризично је, међутим, ове појединачне тумуле повезивати са било каквом већом етничком групом која би асими-

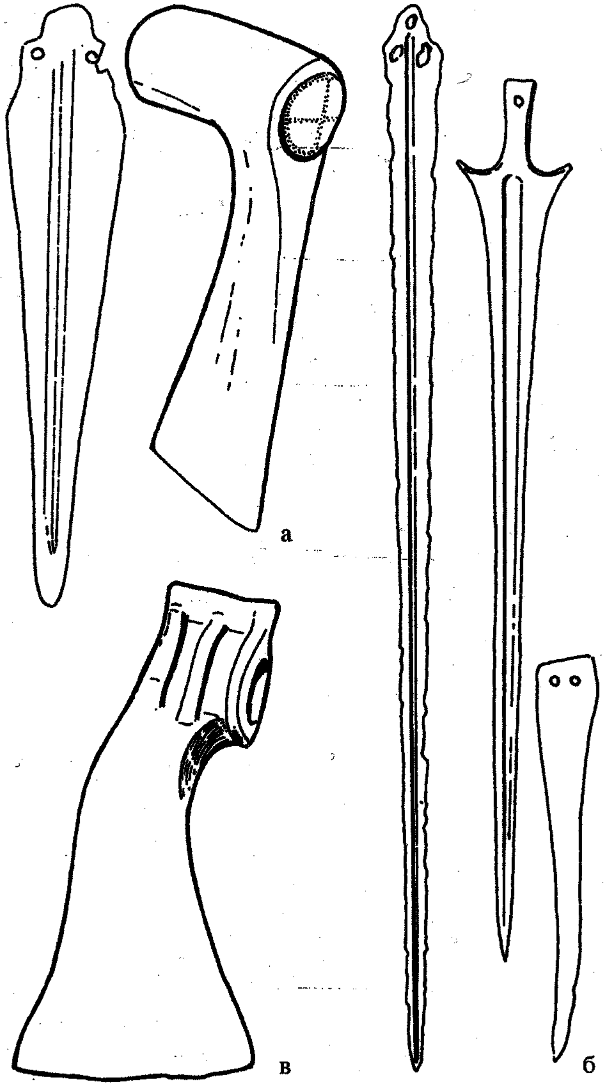

Сл. 3а. Бодеж од елекшрума и сребрна секира из ѓроба у Малој Груди (Црна Гора). Сл. 3б. Бронзани мачеви из Пазока и Комсија и бронзани криви нож из Дукаша у Албанији. Сл. 3в. Бронзана секира шийа Шкодра из Шелцана у Албанији.

ловала домороце и извршила индоевропеизацију овога дела Балканског полуострва. С друге стране, на класичној илирској територији у бронзано доба није остварена јединствена култура: у јужној Албанији се успоставља култура Малич III, у северној Албанији и Црној Гори Динара–Цетина култура, а у дубљој унутрашњости – разне локалне културе. Значајно је, међутим, да се почев од око 1600. године пре нове ере на територији будуће Илирије појављује бронзано оружје (ножеви са извијеном оштрицом, мачеви), што је доказ трговачких веза локалних култура с егејским светом, на првом месту са микенском културом (сл. 3б). За медитерански свет се вероватно везују и бронзане секире необичног облика (секире типа Шкодра) нађене у великом броју и на више места у Албанији и Црној Гори (сл. 3в). Карактер ових веза је недовољно јасан. Односи између источномедитеранског света и популација настањених на југоисточној обали Јадрана у ово доба вероватно се делом одражавају у појединим грчким митовима, посебно у миту о Кадму, у коме је Илирији и Илирима дато значајно место.

О разлозима који су Феничанина Кадма, оснивача беотске Тебе, и његову супругу Хармонију довели на југоисточну обалу Јадрана, као и о њиховој даљој судбини, постоји већи број предања. Приповеда се да је Кадмо у дубокој старости био принуђен да напусти Тебу и да с Хармонијом оде Енхелејцима, народу јегуља, који су живели северно од Епира или између Которског залива и Драча. Енхелејцима је проречено да ће победити своје суседе Илире, народ змија, ако за вођу изаберу дошљака. Кад су они то учинили, Кадмо је извојевао победу над Илирима и загосподарио њиховом земљом. У новом краљевству Хармонија му је родила сина Илирија, по коме је названа цела земља. Убрзо је Кадмо повео уједињене Енхелејце и Илире у поход на Грчку и ова варварска војска побеђивала је све док није покушала да опљачка Делфе. Тада је љуто страдала, а Кадмо и Хармонија су се вратили на обале Јадрана и тамо преобразили у змије.

[Везе које је Кадмо успоставио између Тебе и Јадрана нису прекинуте ни после његове смрти. У седмом поколењу после Кадма, кад је Тебу разорила агрифска војска, поражени Кадмови потомци кренули су кроз масиве балканских планина према Јадрану да нађу уточиште међу Енхелејцима, и тиме коначно проби-

ли Кадмејски пут (via Cadmeia), који повезује егејски свет с источном обалом Јадранског мора.][2]

У којој је мери мит о Кадмовом боравку међу Енхелејцима одраз стварних збивања, тешко је просудити. Готово је извесно да су Енхелејци били прастаро становништво јужне Илирије и да су у њиховом суседству живели Илири, са којима су се касније измешали и остварили уједињено илирско краљевство. Кадмо је описан у миту као велики луталица, који је превалио пут од Сидона до југоисточних обала Јадранског мора, пут који је можда присећање на стварна кретања људи и робе на тој релацији током бронзаног доба.

[Историјски извори и археолошки налази не омогућују да се тачно одреди време када су ове комуникације успостављене. Према митској хронологији, Кадмо је Енхелејцима дошао пет генерација пре почетка Тројанског рата, који је вођен средином XIII века пре нове ере. Тако се долази до средине II миленијума пре нове ере, кад су и археолошким налазима потврђене везе између Јадрана и Егеје. Налази микенског оружја у Илирији показују да је трговина с Егејом цветала у каснијим фазама бронзаног доба, а појава бронзаних секира у Албанији и Црној Гори доказ је постојања тих веза и у последњим вековима II миленијума пре нове ере.][3]

Раздобље између 1200. и 700. године пре нове ере документовано је на илирским територијама само са оскудним археолошким налазима. Везе са медитеранским светом се у овом раздобљу прекидају, али јачају контакти са популацијама које су насељавале континенталне делове Балканског полуострва, а појављују се и бронзани мачеви средњоевропског порекла. На значајна превирања у локалним културама указује појава првих насеља подигнутих на тешко приступачним узвисинама. Нека од њих, на пример Гајтан код Шкодре, утврђена су бедемима широким и до 3,5 m, грађеним од кречњачких блокова у техници сухозида (сл. 4а). Унутар бедема нађени су само остаци станишта од дрвета и блата, са скромним кућним инвентаром. Очигледно је да се у оваквим насељима само повремено живело, односно да су она служила првенствено као збегови.

[2] Овај пасус је накнадно прецртан у другој верзији, и није укључен у италијанско издање. – *Прим. прир.*

[3] Овај пасус није укључен у италијанско издање. – *Прим. прир.*

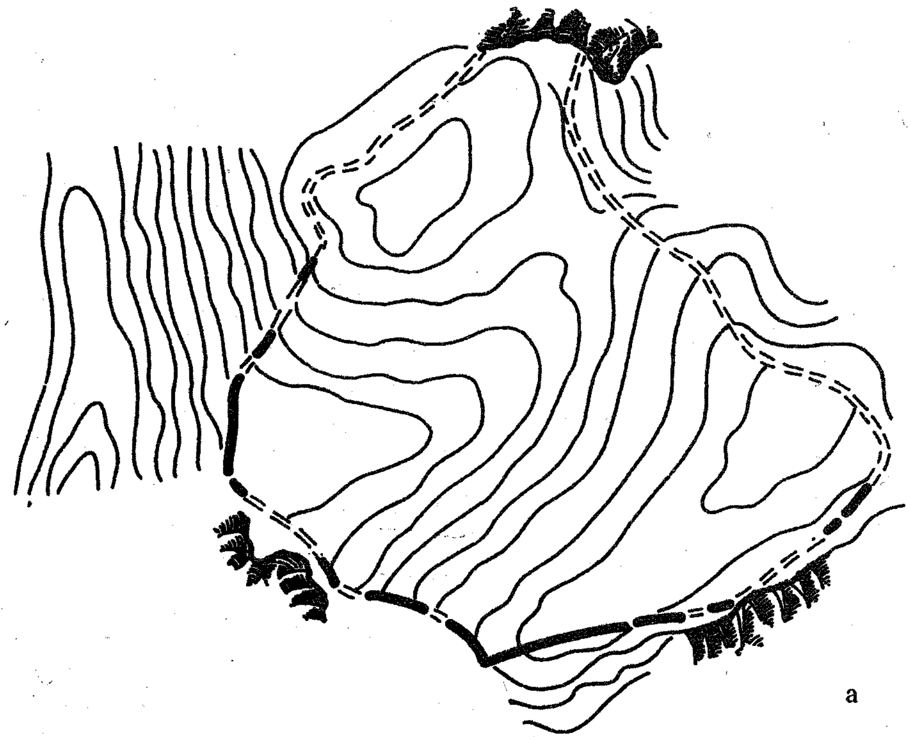

Сл. 4а. Утврђење Гајтан у Албанији.

Тек од краја VIII века пре нове ере на свим илирским територијама почињу интеграциони процеси који доводе до формирања неколико великих етнокултурних целина, јасно уочљивих тек у VI–V веку пре нове ере. У овом раздобљу засноване су и прве грчке колоније на југоисточној обали Јадрана – Епидамно (= Dyrrachium, данас Драч), које су основали Коркира и Коринт око 627. године пре нове ере, и Аполонија, коју је основао Коринт око 588. године пре нове ере; оне су снажно утицале на илирска племена у позађу и увеле Илире у историју. На територији јужно од реке Шкумбин формира се култура типа Кучи и Зи, док се северније развија једна добро интегрисана култура, у којој се уочавају регионалне варијанте: Мати култура (средишња област Албаније), Кукес-Дрилон култура (североисточна Албанија и Метохија), Лисијево поље култура (северна Црна Гора) и Гласинац

култура (југоисточна Босна). У области Кучи и Зи културе истражени су тумули са више од стотину гробова, који упућују на постојање великих родовских заједница. Накит из тих гробова везује се махом за македонске и грчке радионице. Сасвим су друкчији археолошки налази из тумула у северним областима. У култури Мати гробови садрже разноврстан накит, а у културама Кукес-Дрилон и Гласинац – оружје и ратничку опрему (сл. 5). Већ од VII века пре нове ере на целом северноилирском подручју број ратничких гробова је у сталном порасту, а међу њима се истичу гробови племенских старешина, који садрже скупоцену ратничку опрему, бронзано посуђе и накит од ћилибара. Чини се да су интеграциони процеси који се запажају у култури VII–V века пре нове ере почели најпре у области где се најраније појављују богати ратнички гробови, а то је област културе Гласинац. Оружје и накит носилаца ове културе прихватиле су све суседне заједнице, тј. носиоци култура Лисијево поље, Мати и Кукес-Дрилон. Поменуте културе вероватно су створили припадници појединих племена, познатих из каснијих историјских извора, и то: културу Гласинац Аутаријати, културу Лисијево поље Ардијејци, културу Мати Тауланти, културу Кукес-Дрилон Илири у ужем смислу, а културу Кучи и Зи, која се иначе битно разликује од осталих, Енхелејци или Бриги, тј. посебан народ који су касније асимиловали Илири.

У V веку пре нове ере, у раздобљу које непосредно претходи стварању прве илирске краљевине, култура из грчких колонија на јадранској обали продире све дубље у унутрашњост земље тако да постепено долази до својеврсне акултуризације свих ранијих регионалних култура. Под утицајем туђинских форми особености у локалним културама се губе, односно долази до културне нивелације и формирања једне еклектичне и јако осиромашене културе, у којој је тешко разликовати шта је илирско а шта грчко, македонско, епирско или италско. Интеграциони процес је у овоме раздобљу видљив само у појави нове врсте насиља и у знатно развијенијим комуникацијама, на које упућује проток увезене робе и новца. С друге стране, очигледно је да се тежиште интеграције преноси са севера на југ, где крајем V и у IV веку пре нове ере ниче велики број насеља. Уз грчке колоније овде се развијају и домородачки „градови", на пример Билис и Пелион, у ствари економски, занатски и трговачки центри окружени сели-

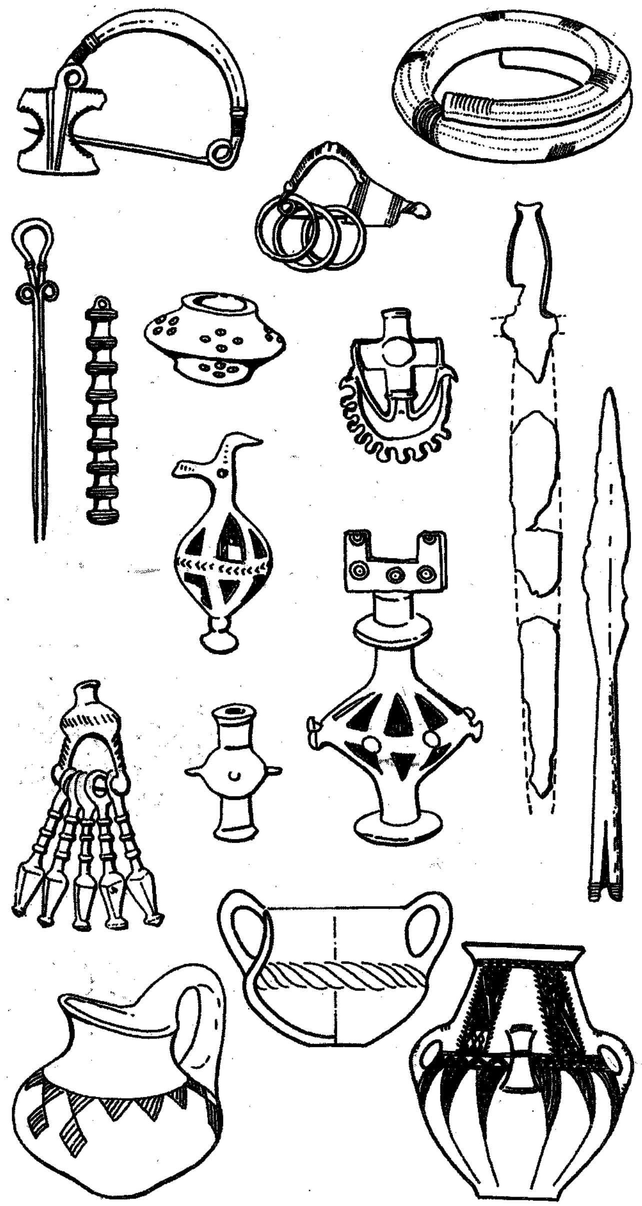

Сл. 5. Оружје, накит и керамика култура Гласинац, Мати, Кукес-Дрилон и Кучи и Зи.

ма. Ти „градови" су били увек добро заштићени, а налазили су се у средишту мањих географских целина, можда на територији једног племена, погодни за земљорадњу, сточарење или експлоатацију руда. Удруживањем економских и политичких интереса таквих целина настала су и прва илирска краљевства.

Илирска краљевства

Заједнички економски интереси илирских племенских заједница састојали су се првенствено у пљачки богатих суседа на копну и мору, а политички – у одбрани од спољашњих непријатеља, махом тих истих опљачканих суседа – становника Македоније, Епира и грчких колонија. Први илирски краљеви били су вероватно само племенски прваци којима је пошло за руком да се ставе на чело неке врсте племенске федерације, довољно снажне да освоји туђе и одбрани своје територије.

Ако се изузму легендарни илирски краљеви – Кадмо и Галаурос, као и Грабос и Сирхас, које знамо само по имену, Бардилис је прва личност која је у историјским изворима означена као краљ Илира. Зна се да је владао негде између 393. и 359/8. године пре нове ере и да је имао војску захваљујући којој је озбиљно угрожавао Македонију и натерао њене краљеве да Илирима плаћају данак. У сукобу с илирским снагама Пердика III изгубио је, 360. године пре нове ере, живот са својих 4.000 Македонаца. Тек је енергични Филип II ослободио Македонију од Илира: у великој бици он је, 359. године пре нове ере, поразио Бардилиса и његову војску, која се састојала од 10.000 пешака и 500 коњаника. Илири су тада изгубили 7.000 војника, а сигурно и део својих територија. После неколико година илирски краљ Грабос је покушао да, уз помоћ Трачана и Пеонаца, спречи нагли успон македонске државе.

Од тога времена па све до око 270. године пре нове ере Илири и њихове краљевине помињу се само на маргинама македонске и епирске историје: 344. године пре нове ере, у време краља Плеурата, Филип II поново је пустошио Илирију; краљ Клетос је 335. године пре нове ере покушао да се ослободи македонске превласти, али је био до ногу потучен те је морао своју земљу да препусти Македонцима и да спас потражи код Глаукија, краља

Тауланата. Око 295. године пре нове ере на челу Илира је краљ Бардилис II, вероватно унук Бардилиса I, који је епирском краљу Пиру дао руку своје кћери и дозволио му да јужни део илирских територија са Аполонијом припоји Епиру. Око 280. године пре нове ере на илирском престолу је краљ Монуније, чије се име појављује на новцу Епидамна, а за његовог наследника Митилија зна се само да је ковао властити новац и да је око 270. године пре нове ере ратовао са Пировим сином Александром. Које су све територије биле укључене у државе поменутих краљева, није познато. Извесно је једино да су илирске снаге током IV века пре нове ере биле концентрисане у континенталним подручјима Илирије и усредсређене на западне границе Македоније, а да се током прве половине III века пре нове ере тежиште илирске државе постепено помера од југоистока ка северозападу, односно ка приморским областима.

Средином III века пре нове ере на границама Македоније и Епира владало је затишје, које су Илири искористили за опрему својих лаких и брзих лађа (lemboi) које су постале страх и трепет за становнике дуж обала Јадранског и Јонског мора. Неку деценију касније створена је нова илирска држава, добро организована, моћна и на копну и на мору, која је захватала велику територију од Епира, на југу, до Дарданије, на северу, и од Македоније, на истоку, до Либурније, на западу. Кад је илирски краљ Агрон 231. године пре нове ере поразио удружене снаге Етолског и Ахајског савеза – највећих сила тадашње Грчке – цео медитерански свет уздрхтао је пред новом варварском опасношћу која прети са севера.

У новој илирској држави, која се састојала од градова и већих или мањих племенских заједница, краљевска власт била је наследна и имала је натплеменски карактер. Значајни послови су поверавани члановима краљевске куће или „краљевим пријатељима", међу којима је било и Грка. Краљ је располагао целокупном војском и гомилао силна богатства убирањем великог пореза од својих поданика. Агрон је располагао огромним копненим и поморским снагама, а његови поданици развили су гусарење у праву привредну грану: пресретали су грчке и италске лађе, пленили њихове товаре и на туђим обалама пљачкали и поља и градове. Могућност брзог и лаког стицања богатог плена довела је до занемаривања ранијих начина привређивања – сточарства,

земљорадње и гајења винове лозе и маслина. Пљачкашки походи проузроковали су, међутим, и пропаст илирској држави.

После Агронове смрти власт је наследила његова жена Теута, која је, имајући на уму победе свога супруга, сакупила флоту и трупе и послала их на море са задатком да сваку земљу сматрају непријатељском и да је беспоштедно пљачкају. Илири су, тако, најпре освојили најбогатији епирски град Фоинике, а затим опљачкали и побили многе италске трговце и угрозили Ису, најважнију грчку колонију на далматинским острвима, као и Коркиру и Епидамно. Римљани су, 229. године пре нове ере, са флотом и трупама кренули у помоћ поменутим градовима, и за кратко време савладали илирске снаге а саму Теуту принудили да римској држави плати трибут и да јој препусти највећи део својих територија.

Догађаји који су уследили довели су до јачања позиција римске државе на Балканском полуострву и коначног слома илирске државе. Агронов син Пинес и брат Скердилаида поново су организовали пљачкашке походе, али су их Римљани савладали 219. године пре нове ере у тзв. Другом илирском рату. После пораза Скердилаида је са својим сином Плеуратом чак стао на страну Римљана, у време њиховог сукоба с македонским краљем Филипом V. Почетком II века пре нове ере римска војска је стигла у Аполонију и Дирахион и, да би створила базу за рат с Македонијом, освојила је све источне илирске територије, укључујући и стари илирски град Пелион. Генције, Плеуратов син, покушао је, око 180. године пре нове ере, да удружи Илире с Македонцима и Дарданцима како би се заједнички одупрли Римљанима. Успео је да изгради велику флоту од 270 бродова и да сакупи 15.000 војника, али су Римљани довели на илирске обале двоструко већу војску, која је, 168. године пре нове ере, под командом Луција Аниција, за неколико дана уништила илирске снаге сакупљене у Скадру. Сам Генције заробљен је, са целом породицом, а Аниције је у Риму прославио тријумф током којега је ношено све што је запленио у Илирији: 27 товара злата, 16 товара сребра и велика количина новца. Аниције је 167. године пре нове ере илирским првацима сакупљеним у Скадру издиктирао услове мира: Илирија је подељена на три области, они илирски градови и племена који су у рату прешли на римску страну ослобођени су свих дажбина, а дажбине осталих Илира сведене су на половину оних што су раније имали да плаћају своме краљу.

Овим догађајем окончана је историја илирске државе. У наредним деценијама поједини илирски градови и племена чували су одређену независност, а поједини кратковечни династи ковали су и новац, као на пример краљ Балаиос, чије се седиште вероватно налазило у Ризону. То су све, међутим, били привиди слободе – Илири су се привикавали на коначно поробљавање, које је и уследило у време Цезара и Октавијана.

Два и по века своје независности Илири су провели махом у ратовима са Македонцима, Грцима, Епирцима и Римљанима. Периоди мира били су одвећ кратки да би се могла неговати сопствена култура. Археолошки налази показују да су Илири у раздобљу своје независности највећи део својих потреба задовољавали туђинским производима. Тако се у архитектури њихових градова уочава рука епирских, македонских или грчких мајстора, а исти је случај и у њиховом занатству. Целокупна илирска материјална култура IV–II века пре нове ере под снажним је утицајем хеленистичке и келтске, тзв. латенске културе. То најсликовитије илуструју прилози који су откривени на илирским некрополама. Гроб једног илирског поглавара из средине IV века пре нове ере, откривен у Белшу (јужна Албанија), садржи ратничку опрему израђену по узору на опрему грчких хоплита, као и бронзане и керамичке вазе допремљене из оближњих грчких колонија. Гробови из IV и III века пре нове ере у Ризону и Бутуи садрже редовно хеленистичку керамику из јужноиталских радионица, као и хеленистички златни накит, а у гробовима III–II века пре нове ере у Гостиљу (Херцеговина) и Момишићима (Црна Гора), осим хеленистичке керамике нађен је и накит типичан за келтску културу (сл. 6).

Илирски градови су били у пуном процвату у IV–III веку. Уз неколико старих урбаних центара ничу нови градови, и то како у јужним деловима земље (Димале, Антипатра, Албанополис) тако и у северним и северозападним (Лисус, Скадар, Улцињ, Бутуа, Ризон). Ти нови градови најчешће су се састојали од утврђене акрополе и насеља испод ње, које је такође често опасано бедемом. Бедеми су редовно грађени од великих полигоналних блокова или квадара, а капије на њима су каткад фланкиране кулама (сл. 4б). Билис, један од највећих градова у Илирији, имао је шест таквих капија и бедеме дуге преко 2.000 метара, који су обухватали површину од 30 хектара (сл. 4в). Унутрашња структура

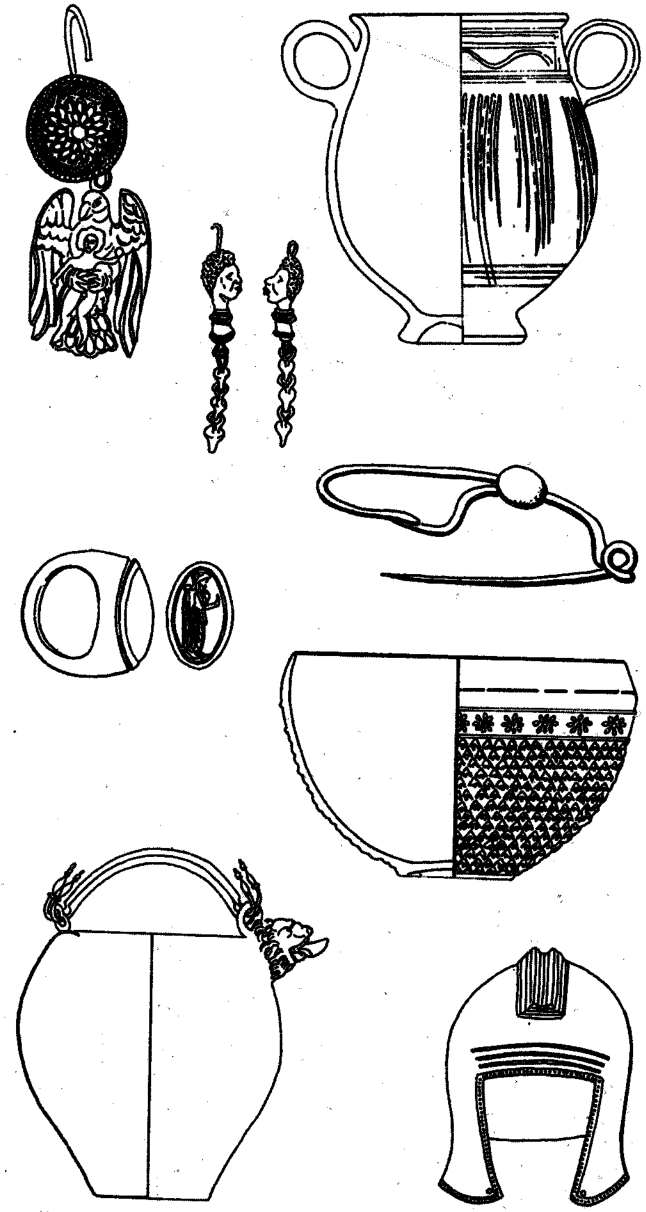

Сл. 6. Оружје и накиш из ğробова у Момишићима и Госшиљу.

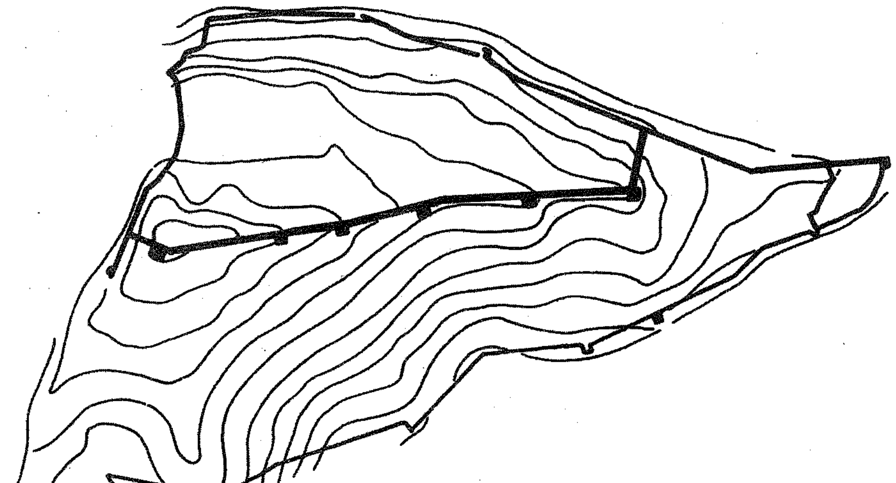

б

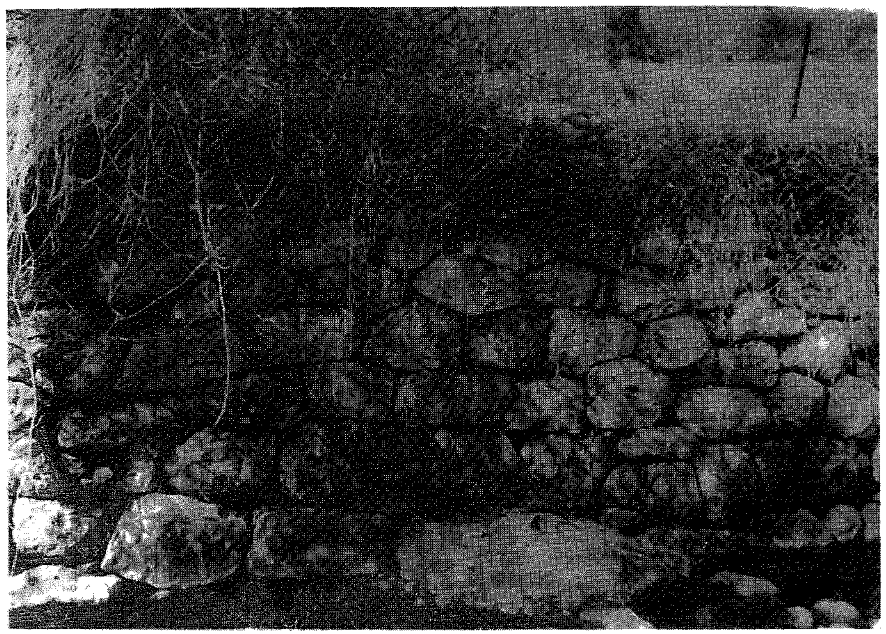

Сл. 4б. Бедеми Ризона (Црна Гора).
Сл. 4в. Град Билис са хеленисшичким и римским бедемима.

градова мало је позната; у некима је стамбени део био одељен од трга и дела са занатским радионицама. Билис је имао велику агору, стадион, цистерну и позориште за око 7.000 гледалаца.

Остали видови илирске културе – на првом месту уметност и религија – документовани су само малим бројем археолошких налаза. Илирска уметност никада није премашала границе занатске уметности, а ни у тим оквирима није досезала висок ниво нити је имала самосвојни стил. Међу тореутским и керамичким производима VII–VI века пре нове ере налази се покоје оригинално остварење (оружје и накит културе Гласинац, керамика културе Кукес-Дрилон), али је та производња grosо modo окарактерисана стереотипним облицима, монотоном геометријском декорацијом и честим имитацијама грчких или италских узора. Процес урбанизације у V–III веку пре нове ере пресекао је развој традиционалног занатства. Градско становништво користило је махом производе добављане из грчких колонија на јадранској обали или из Италије и Атике, док су локални мајстори задовољавали само потребе најсиромашнијих слојева.

Као што у уметности нису остварили самосвојни стил, тако ни на религиозном плану Илири нису успели да формирају кохерентан духовни свет нити јединствени пантеон. У историјским изворима нема података о религији било којег илирског племена, а релевантни археолошки налази су не само малобројни већ и углавном везани за магијске обреде и празноверице, какви се срећу и код осталих палеобалканских народа. Бронзана колица са барским птицама (сл. 7а) или дискоидни привесци из Гласинца (VI век пре нове ере) често се узимају као доказ о постојању култа Сунца код северних илирских племена, док се на основу етимолошких спекулација о имену Илирија (= змија) и гривни са завршецима у виду змијских глава сматра да је овај гмизавац уживао највеће поштовање у јужноилирским земљама. Већу пажњу заслужује ћилибарски привезак са приказом коњаника из Лисијевог поља из V века пре нове ере (сл. 7б) с обзиром на чињеницу да је Медаур, заштитник Ризона, поменут на једном римском натпису из Ламбезе (II век нове ере), приказан такође као коњаник. Постојање једног коњаничког, спасилачког божанства код Илира документују и појасне копче из Селца (Албанија) и Гостиља (Црна Гора), с краја III века пре нове ере, на којима је приказан коњаник са змијом иза себе, који уништава непријатеље (сл. 7в).

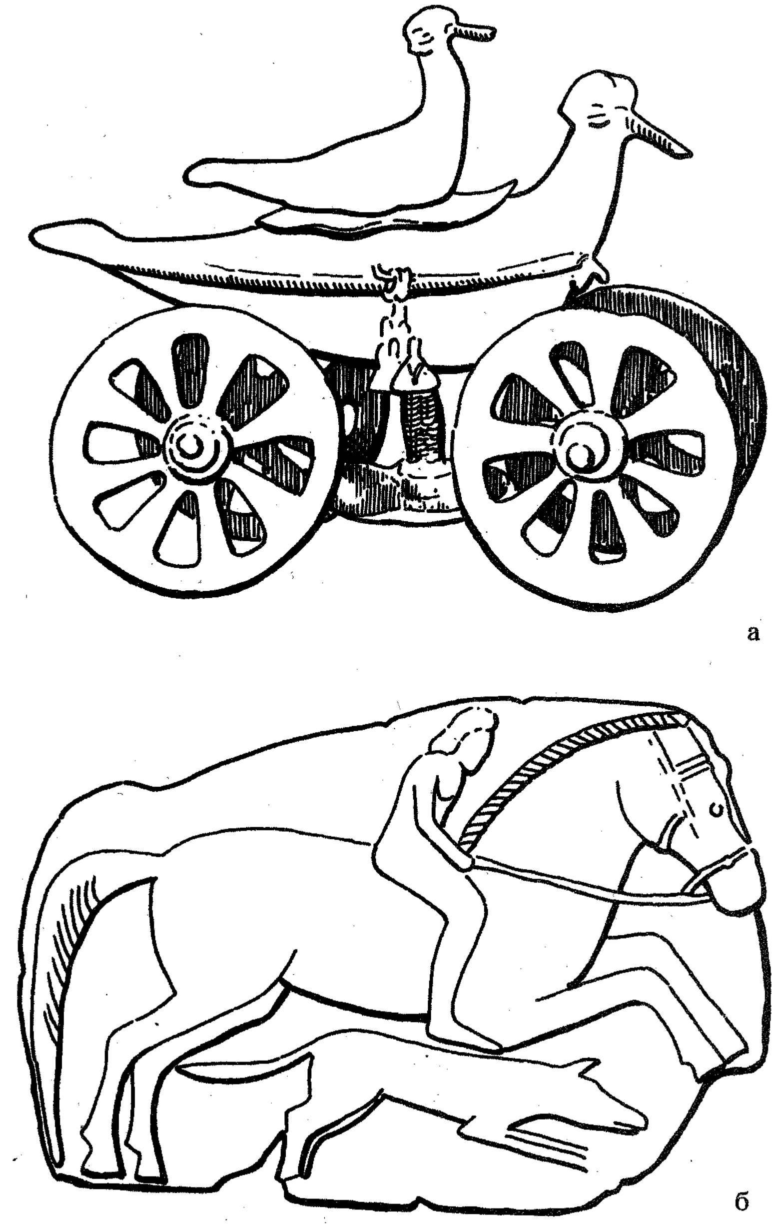

Сл. 7а. Бронзана колица из Гласинца (Босна). Сл. 7б. Привезак од ћилибара из Лисијевог поља (Црна Гора).

На копчи из Гостиља и на прстену из Момишића приказана је и једна седећа женска фигура са птицом у руци, можда илирско врховно женско божанство, слично грчкој Афродити или Артемиди (сл. 7д).

О жртвиштима и светилиштима мало се зна. Култним местима сматрају се усамљени тумули, често покрај утврђених насеља, који уместо гробова садрже слојеве паљевине са великом количином разбијеног посуђа. Отворено је питање да ли су код Илира одређена лица обављала свештеничке функције. Претпоставља се да су приношене људске жртве јер Аријан (око 95–175) саопштава да су браниоци илирског града Пелиона жртвовали три дечака, три девојчице и три црна овна. Прастара тотемистичка схватања препознају се у именима неких племена (Енхелејци = народ јегуља, Тауланти = народ ластавица), као и у називима појединих градова (Ulcinium од Ulkos = вук). Вероватно је било обожавано и оружје (хополатрија), јер су на неколико места у средишту родовских некропола посебно сахрањени мач или копља, док је на појасној копчи из Гостиља приказано копље фланкирано грифонима.

Илири су веровали у загробни живот. Оружје, накит и различито посуђе откривени у гробовима показују да су Илири били уверени да ће после смрти учествовати у ратним окршајима и на веселим гозбама. Велики тумули са сложеним гробним конструкцијама, који се уочавају на некрополама из VII–V века пре нове ере, указују да је култ мртвих у то време прерастао у појединачним случајевима у култ хероса. За тај култ се вероватно везују и монументалне гробнице у стени из друге половине III века пре нове ере откривене у Селцу (Албанија) у којима су вероватно сахрањени краљеви или племенски поглавари. Њихове фасаде, украшене јонским стубовима и воловским главама, изведене су по хеленистичким узорима. У процесу романизације, који је уследио после пропасти илирске државе, традиционални ликови илирских хероја и богова, као и локални обичаји, постепено су се потпуно стопили са римским.

У склопу Римске империје

После победе Рима над Генцијем илирске земље падају у потпуни заборав; цео један век оне се не помињу у историјским

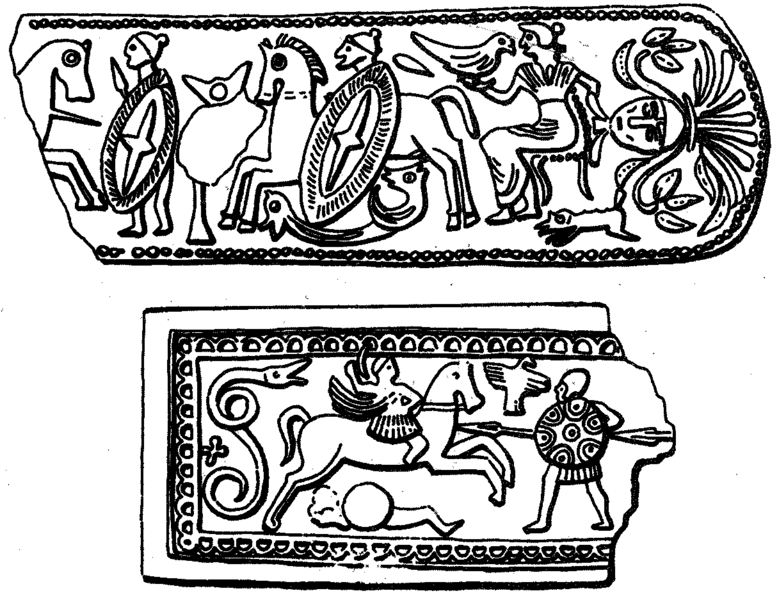

в

г

Сл. 7в. Копча из Гостиља (Црна Гора).
Сл. 7г. Прстен из Момишића (Црна Гора).

изворима, а не располаже се ни археолошким налазима који би омогућавали да се било шта одређеније закључи о судбини покорених Илира. Тек током римских грађанских ратова, посебно у време сукоба Цезара и Помпеја, илирско приморје се опет појављује у пуном светлу историје. Структура становништва у негдашњим илирским градовима до тога времена већ се битно изменила. У обалском појасу на натписима се појављују римска имена, а у Лисусу се помиње „заједница римских грађана". Од 44. године пре нове ере римски денаријуси потискују „илирске драхме" а у веће градске центре стижу италске амфоре са вином и луксузна римска керамика (terra sigilata). После битке код Акцијума (31. године пре нове ере), некадашњи „слободни градови" постају римске колоније (нпр. Дирахион, Билис), а Скадар, Лисус, Бутуа и Ризон помињу се као „градови римских грађана". На свим територијама северно од реке Мати уводи се латински језик, а грчки се задржава само у јужнијим илирским земљама.

Археолошка истраживања показала су да су илирски приморски градови већ у првим деценијама I века нове ере оживели и да су се територијално проширили. На њиховим некрополама (нпр. у Бутуи) документоване су искључиво римске форме сахрањивања, а на надгробним споменицима читају се претежно имена странаца, тј. људи које је служба или трговина довела у Илирију из Италије, Грчке, Мале Азије или Сирије. У Бутуи и Ризону откривене су грађевине из I–II века са раскошним подним мозаицима, као и некрополе са гробним алејама које су биле уређене по узору на гробља у великим градским центрима, на пример у Солину или Аквилеји. У Дирахиону је током II века саграђен велики амфитеатар за више од 15.000 гледалаца, простране терме и јавне грађевине са подним мозаицима.

Много занимљивију слику пружају археолошки налази из прва три века нове ере са територија у дубљој унутрашњости земље, где преовлађују домороци окупљени око мањих пољопривредних поседа и рудника. Током I века становништво ових области своје мртве још сахрањује на традиционални начин, а крај њих полаже керамичке посуде рађене руком. Процес романизације овде је видљив тек од II века, посебно у време владавине Хадријана и Антонина Пија, кад неколико насеља прераста у градове који добијају муниципијална права. У време кризе која је крајем II века захватила градове у Приморју, још нероманизовано илирско становништво у унутрашњости огласило се последњи пут, и то овога пута не на ратничком, већ на културном плану. Ту илирску ренесансу најпотпуније илуструју рељефи на надгробним споменицима III века, који својим стилом живо подсећају на преисторијске форме. Фигуре на тим рељефима моделоване су без осећаја за трећу димензију и осећаја за распоред у простору. Чудне пропорције и стално колебање између натуралистичких детаља и декоративних елемената дају овим споменицима посебну драж и чине битну карактеристику још живог домородачког уметничког стваралаштва (сл. 8 а–г).

Ово оживљавање традиционалних облика траје све до продора варварских народа на Балканско полуострво, у IV веку. Пред том опасношћу дошло је до хомогенизације становништва у свим римским провинцијама. Илири и остали балкански домороци постали су у III–IV веку главни фактор у римској војсци, и тиме и највећи чувари римске цивилизације. Диоклецијанове административне реформе, крајем III века, и брзо ширење хришћанства, у IV веку, избрисали су све раније постојеће етничке и културне разлике у Илирикуму. Најкасније у првим годинама IV века, некадашње илирске територије постале су делови три провинције: Epirus Nova, Praevalis и Dalmatia, а после дефинитивног распада Римске империје, 395. године, Dalmatia се нашла у западном, а Praevalis и Epirus Nova у источном делу Римскога царства.

Етничка припадност становника овако административно расцепканих територија изгубила је сваки значај: сви су постали лојални поданици римске државе и хришћански верници, и све снаге су се усредсредиле на одбрану од варвара. Све што су урадили у раздобљу IV–VI века мотивисано је или страхом од варвара или вером у новог бога спаситеља. Некадашња мала насеља, на пример Скампис (данас Елбасан у Албанији), постала су велики војни логори, а у готово свим градовима, зидане су цркве и крстионице, често са раскошним подним мозаицима (базилике у Саранди, Арапају, Билису, Антигонеји и Лину). Али, ни на једноме од тих споменика нема ничега што би било специфично илирско, или што би се разликовало од сличних споменика у осталим балканским провинцијама. Археолошки и епиграфски налази показују да Илири као историјска категорија коју прати етничка свест неповратно нестају током IV века. Последње помињање Илира – у житију солунског великомученика Деметрија, састав-

а

б

в

г

Сл. 8. Надгробни споменици из Комина (а, б) и Коловрата (в, г) у Црној Гори.

љеном почетком V века – нема етничку већ само територијално-административну конотацију.

У скоро хиљаду година дугој историји Илири су оставили дубоке трагове у развоју Медитерана. Улога коју су имали у македонско-римским ратовима била је од одлучујуће политичке важности, а њихова територија била је позорница пресудног развитка у време римских грађанских ратова. Њихов значај у економској и културној историји античког света још није довољно познат. Мит о Кадму никако није чиста фикција, него сећање на економске и културне везе између најисточнијих обала Медитерана, Грчке и Јадрана, у којима су Илири свакако имали веома важну улогу.

ТРАЧАНИ

Тракија и Трачани у миту и стварности

„Испред Скитије према мору налази се Тракија... Нико није у стању да каже шта се налази северно од ове земље и ко тамо станује... Трачани су, после Инда, највећи народ на свету... Имају много имена, према различитим покрајинама, а обичаји су им свима скоро исти..."

Овај Херодотов опис Тракије и Трачана заснива се мање на знањима грчких географа и етнографа, а много више на прадавном веровању Грка, сачуваном у митовима и песништву, да се од северне обале Егејског мора пружају унедоглед територије насељене Трачанима, где борави и бог северног ветра Бореја, а које чине посебан континент, и то четвртину света. Зато је и Траке, епонимна хероина Тракије, сматрана сестром Европе и полусестром Азије и Либије. Како су у митовима и грчкој литератури из VIII–VI века пре нове ере земље северно од Грчке сматране трачким, то су и у знатно каснијим античким изворима све области Балканског полуострва, од Јадрана до Црног мора, укључиване каткад у Тракију, а сви народи који су у њима живели – у Трачане. Тако су међу Трачане убрајани не само поједини народи који су живели у њиховој непосредној близини, на пример Гети, Мизи, Трибали и Пеонци, већ и они који су били удаљени од њих хиљадама километара, лоцирани на супротној страни Балканског

полуострва, као, на пример, Истри и Даорси. С друге стране, у митовима и Хомеровим спевовима трачки хероји и краљеви повезани су често с појединим областима у Македонији, средњој Грчкој и Малој Азији, што је касније коришћено као доказ негдашњег стварног присуства Трачана на свим тим територијама.

Ова велика Тракија постојала је ипак, само у митовима и легендама. Стварне границе Тракије према југу и истоку биле су познате Грцима веома рано, док су њене северне, а посебно западне границе, дуго остале нејасне. Већ у Хомеровим еповима (VIII век пре нове ере) северна обала Егејског мора и Пропонтиде означена је као јужна граница Тракије, док су њену источну границу Грци непосредно упознали кад су, у VII веку пре нове ере, основали своје колоније на западној обали Понта и тамо затекли Трачане. Преко дугог ланца својих колонија, који се протезао од ушћа Стримона (данас Струма) у Егејско море до Босфора и од Босфора до ушћа Дунава у Црно море, Грци су црпли не само богатства трачке земље (жито, месо, дрво, метале и др.) већ и драгоцене информације о географским одликама унутрашњих делова Балканског полуострва и народима који тамо живе. На основу тих информација Хекатеј (око 500. године пре нове ере) покушава да сагледа Тракију у целини, тј. сматра да она обухвата све земље од северне обале Егејског мора до Дунава и од западне обале Понта до реке Аксиос (данас Вардар), али је ипак назначио да планина Хем (данас Балкан) означава северну границу Тракије у ужем смислу.

Каснији географи и историчари знатније су кориговали једино западну границу Тракије: она је померена најпре са Аксиоса на Стримон, а касније на Нестос (данас Места). То значи да је Тракија имала природне границе и на северу (Хем) и на западу (Струма или Места, односно планине Рила и Пирин) (сл. 9).

Да су то стварне границе Тракије и Трачана потврђују и резултати археолошких и лингвистичких истраживања. Кроз сва раздобља праисторије, култура у басену реке Хеброс (данас Марица), која чини језгро Тракије, оштро се разликовала од култура северно од Хема и западно од Родопа. С друге стране, и народи који су насељавали области северно и западно од поменутих планинских масива (Гети, Мизи, Трибали, Пеонци, Македонци) говорили су језицима другачијим од трачког. То свакако не значи да су Трачани током своје дуге историје увек остајали у назна-

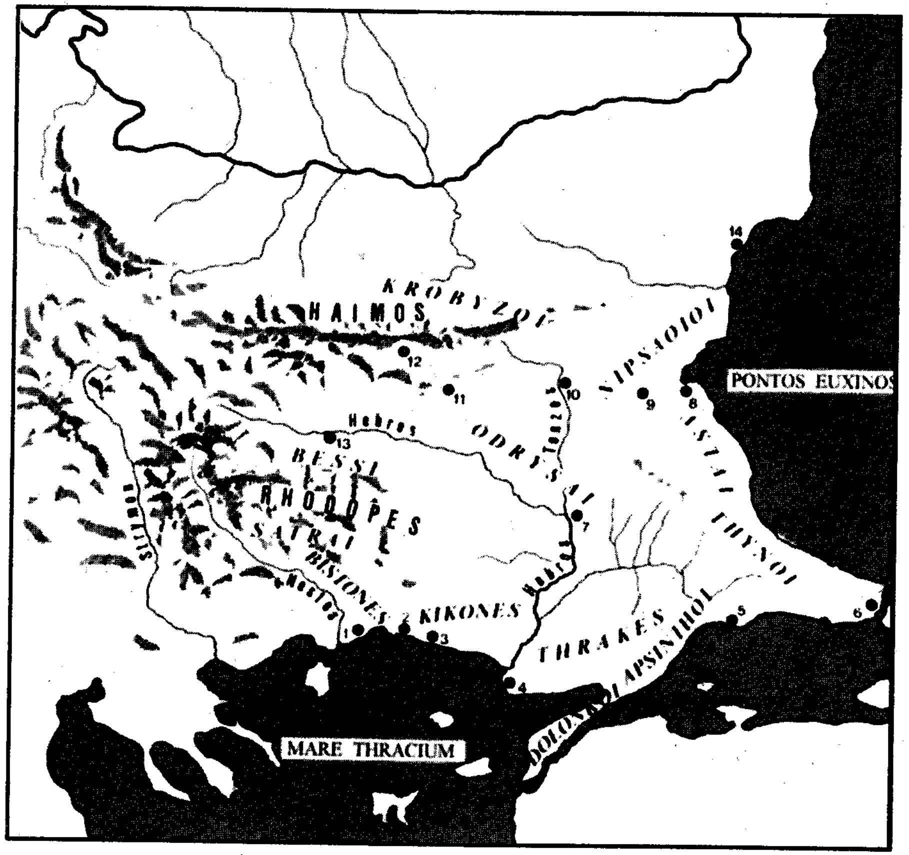

Сл. 9. Племена и градови у Тракији.

ченим границама. Поједина њихова племена насељавала су, краће или дуже, и поједине области северније од Хема и западније од Месте и Струме, али та племена никада нису учествовала ни у једном значајнијем цивилизацијском или историјском подухвату, односно имала су увек маргиналан положај и значај у односу на матичне трачке области.

Тракија је велика потолина ограничена на северној, западној и јужној страни великим планинским ланцима, док је на југоистоку и истоку широко отворена према обалама Егејског мора, Пропонтиде и Понта. Иако представља готово идеалну географску целину, Тракија је земља пуна контраста. У њеном источном

делу превлађују утицаји степске климе, у јужним и средишњим деловима – медитеранске, а у западним и северним – оштре континенталне. Већ Хомер опева снежне врхове трачких планина, али и плодну трачку земљу, „мајку оваца“ и „завичај најбржих коња“. У миту је Тракија не само завичај северног ветра Бореје, већ из ње стиже и Зефир, бог западног ветра, који доноси пролећне кише и најављује топло време. То је земља богата разноврсним сировинама, највећим делом веома плодна, погодна за сточарство, земљорадњу, узгајање винове лозе, маслина и воћака, као и за лов и риболов. Првенствено због тих разноврсних богатстава, јонски Грци из Милета, Клазомене, Атине, Мегаре, Коринта и са Хиоса, Пароса и Самоса, колонизовали су током VII–VI века пре нове ере све приобалске области Тракије, и тако непосредно упознали домородачко становништво, њихове нарави и обичаје.

Први контакти Грка са становницима Тракије остварени су, међутим, знатно раније, вероватно током друге половине II миленијума пре нове ере, али се о њима може закључивати само на основу грчких митова, односно *Илијаде* и *Одисеје*. Грчки јунаци и богови који су стизали у Тракију најчешће нису гостољубиво дочекивани. Трачки краљ Диомед хранио је своје бесне кобиле људским месом и пред њих бацао све странце који би дошли у његову земљу. Ликург, краљ трачких Едонаца, застрашио је и самог бога Диониса кад је први пут крочио на тле Тракије, а краљеви Терej и Финеј су, због своје грубости, силеџијства и издаја, постали мрски и људима и боговима.

Уз ове мрачне стране природе Трачана, у митовима и легендама је, међутим, јасно истакнуто и њихово велико јунаштво, изузетна музичка обдареност и упућеност у божанске тајне. У Тројанском рату Трачани су савезници Тројанаца и љути непријатељи Грка, али је њихов краљ Рес, који стиже пред Троју наоружан златним оружјем и са коњима бељим од снега, племенит јунак који је после погибије преображен у полубога. Тракија је и земља великих музичара, песника, пророка и свештеника: Орфеја, Тамирија, Лина и Еумолпа. Орфеј је не само најчувенији музичар и песник већ и најстарији трачки краљ, који је објединио Трачане и Македонце, и реформисао трачку религију. Ова загонетна, контроверзна личност, повезана са мраком подземља и са сјајем неба, свештеник и Диониса и Аполона, снажно је утицала и на касније

представе о Тракији као земљи људи чудних нарави и обичаја, потпуно различитих од Грка.

Грци су први стекли реалне представе о становницима југоисточне Тракије, представе које нису засноване на митовима и легендама него на стварним запажањима. У Хомеровим еповима, који осликавају прилике у трачким земљама између XIII и VIII века пре нове ере, Трачани, савезници Тројанаца, живе у области између Хеброса и мора, Синтери насељавају острво Лемнос, док на северној обали Егејског мора, између ушћа Нестоса и Хеброса живе Киконци. Тек у време колонизације северних обала Егеје и западних обала Понта, добили су Грци информације и о трачким племенима у унутрашњости Балканског полуострва. Хекатеј, Херодот и каснији антички писци помињу велики број трачких племена не само у источном делу Балканског полуострва већ и на егејским острвима (Самотрака, Тасос, Имбар, Лезбос), Пропонтиди и у Малој Азији. Стога они често велики део Егејског мора називају Mare Thracium, Галипољско полуострво – трачки Hersones, а Босфор – трачки Bosporos. Долина Хеброса, језгро Тракије, била је најгушће насељена. У њеноме средишту живели су Одризи, источно од њих, према Црном мору, Асти и Тини, јужно, према Дарданелима, Апсинти и Долонки, а западно – Беси. Област Родопских планина насељавали су Сатри, а југозападно према Егејском мору живели су Бистонци. На североистоку, према Гетима и Дунаву, живели су Коилалети, Нипси и Кробизи.

Велика трачка племена (на пример, Одризи, Беси, Кробизи) састојала су се од низа мањих племена, тј. представљала су племенске савезе на чијем је челу стајао краљ, који је првобитно обављао и световне и сакралне дужности. Народ је живео по селима а племенска аристократија у утврђењима, која су у јужној Тракији подизана већ у IX–VIII веку пре нове ере, а у северним областима у току VII–VI века пре нове ере. У континенталним областима становништво се бавило сточарством и ловом, у знатно мањој мери и земљорадњом, а у приморским областима и на острвима – углавном гусарењем и пљачком. Основна јединица друштва је полигамна породица. Херодот је забележио да Трачани девојкама дозвољавају да се подају мушкарцима, али да своје жене чувају и да их купују за велике паре, док, пак, своју децу продају у иностранству. Беспослица је за њих нешто најлепше, а земљорадња нешто најгоре; живети од рата и пљачке за њих је највећа дика.

Људе који се баве занатима, па и њихову децу, сматрају нижим сталежом, а тетовирање је знак племства (сл. 10а).

Херодот је описао и трачке обичаје везане за рођење и смрт. Припадници племена Трауза приликом рођења детета кукају због невоља које га у животу чекају, док покојнике сахрањују уз велико весеље и спомињући муке којих се отарасио. Трачки богаташи су после смрти излагани и оплакивани три дана, затим су спаљивани или закопавани у земљу а над њиховим гробом насипана је земљана хумка и потом приређиване разне утакмице. Жену која је била најдража покојнику убио би њен најближи рођак и сахранио је у мужевљевом гробу.

Тукидид спомиње склоност Трачана да гомилају блага, њихову поткупљивост и лакомост, а истиче и да, кад осете сигурност, наликују најкрволочнијим варварским племенима. Зна се да су носили одећу од конопље, дуге кошуље и огртаче, која је била шарена и јарких боја, да су на глави имали капе од лисичјег крзна а на ногама обућу од јеленске коже (сл. 10б). Били су наоружани на разне начине: нека племена имала су копља за бацање, кратке мачеве и мале штитове од плетери, друга су била наоружана дугим мачевима. Краљеви су носили бојну опрему од злата и сребра, а археолошки налази показују да је трачка аристократија располагала накитом и прибором за пиће од племенитих метала. Лежишта злата и сребра у јужној Тракији и на Самотраки и Тасосу користили су не само домороци већ су за њих били веома заинтересовани и Персијанци, Атињани и Македонци.

Језик Трачана, познат углавном само по личним и племенским именима, географским називима и неколико глоса, један је од индоевропских језика који лингвистика још није успела да прецизније дефинише. Временом је примио знатан број речи из језика суседних народа, на првом месту Грка и Македонаца. Поједини трачки краљеви говорили су сјајно грчки, а неки од њих били су ожењени Гркињама или Македонкама. Трачани, иначе, нису имали сопствени алфабет; антички писци забележили су да су знали да броје само до четири и да су коришћење писма сматрали срамотним. Археолошки налази, међутим, показују да су од V века пре нове ере користили грчко писмо, и то атичко-јонски алфабет, што потврђују текстови на трачком језику који су до данас откривени: фрагментовани натпис са Самотраке, натпис на прстену из Езерова (сл. 11а) и надгробни споменик из Кијолмена, сви још

а

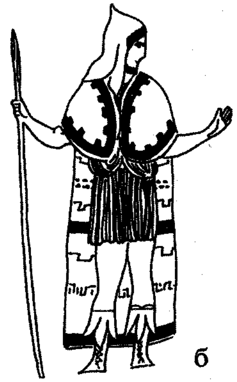

б

в

Сл. 10а. Тетовирана Трачанка, црвенофигурални кратер, Villa Giulia, Рим. Сл. 10б. Трачки војник, црвенофигурални кратер, Метрополитен музеј, Њујорк. Сл. 10в. Орфеј међу Трачанима, црвенофигурални кратер, Берлин-Шарлотенбург.

недешифровани. Мада су грчки и латински језик временом постали уобичајени у Тракији, поједина трачка племена сачувала су свој матерњи језик све до VI века.

Историја Трачана

Због индоевропског карактера трачког језика, почеци историје Трачана се у модерној историографији редовно повезују са продорима Индоевропљана на Балканско полуострво, који су се, по оцени археолога, одиграли током енеолита и раног бронзаног доба, између IV и почетка II миленијума пре нове ере. Археолошки налази из овога раздобља документују заиста сложена културна и етничка кретања у источним и централним областима Балканског полуострва, али се ниједна од култура које су тада формиране не може сматрати непосредним исходиштем трачке културе. Ни у наредним столећима не уочава се у источним деловима Балканског полуострва култура која би указивала на постојање неке велике и хомогене етничке заједнице. Археолошки налази са трачких територија из развијеног бронзаног доба и са почетка гвозденог доба, између 1.600. и 800. године пре нове ере, нису ни нарочито бројни нити особени; они су махом слични археолошким налазима из централних области Балканског полуострва и Подунавља, те се не могу поуздано повезати са Трачанима.

Ако је тачно да thre-ke-vi-/ja/ у текстовима исписаним линеарним писмом Б значи Тракија, онда је извесно да су Грци још крајем XIV века пре нове ере познавали трачке територије, и да је вероватно већ тада формиран етноним Трачани који је коришћен као генерални термин за иначе различита племена у источним областима Балканског полуострва. За сада се располаже само неколиким археолошким налазима који указују на контакте тих племена са Грчком и источним Медитераном. Међу бронзаним оружјем које је нађено на трачким територијама заступљени су и рапири истих облика и квалитета израде као и рапири израђивани у Грчкој између 1500. и 1200. године пре нове ере. Златна и сребрна бојна опрема трачких краљева, која се помиње у Хомеровој *Илијади*, није археолошки посведочена, али се за време које непосредно следи Тројанском рату могу везати два „блага" откривена у источним деловима Балканског полуострва: благо из

Влчитрна (око 1200. године пре нове ере) и благо из Казичене – Софија (900. година пре нове ере). Благо из Влчитрна, које се састоји од тринаест ритуалних златних посуда, тешких 12,5 kg, било је свакако власништво једне изузетно моћне личности – племенског старешине, краља или свештеника – којој висока источномедитеранска цивилизација није била страна. Благо из Казичене – Софија, знатно скромније – састоји се од бакарног котла, керамичке зделе и велике златне шоље – добављено је вероватно са истока.

Археолошка истраживања показала су да се почев од средине XI века пре нове ере увећава број насеља у планинским областима Тракије, првенствено у Родопима, која су лоцирана на врховима брежуљака и утврђена дубоким јарковима или одбрамбеним бедемима. Пронађена су и светилишта под ведрим небом из раног гвозденог доба, са нишама и олтарима у стени, на чијим су површинама у неким случајевима урезане фигуре мушкараца и жена, птица, као и различити симболи, вероватно Сунца и Месеца. Из тога су времена и мегалитски споменици, махом долмени, у којима су вероватно сахрањиване племенске старешине и чланови њихових породица. Археолошки налази у насељима и гробовима су, међутим, сасвим скромни и махом се састоје од глинених посуда рађених руком, украшених канелурама или утиснутим и урезаним геометријским мотивима. Карактеристична керамика са рожнатим дршкама, канелурама и утиснутим орнаментима, која је распрострањена од Дунава до северозападних области Мале Азије, доказ је сложених етничких покрета на овим просторима, који се у античким изворима и модерној историографији везују за миграције одређених народа: Фригијаца, Мизијаца, Кимераца, Трера и Битињана. Тек после грчке колонизације северне обале Егејског мора, Пропонтиде и западне обале Понта, у VII и VI веку пре нове ере, дошло је до коначне стабилизације становништва у источним областима Балканског полуострва и тек се од тога времена могу сагледати Трачани и пратити њихова историја.

Од средине VII века пре нове ере на трачким обалама ничу грчке колоније, најчешће на местима где су се налазила трачка села, и то Абдера, Маронеја и Аенос на обали Егејског мора, Перинтос, Селибрија и Бизантион на Пропонтиди и Салмидисос, Аполонија, Месембрија и Одесос на Понту (сл. 9). Око 550. године пре нове ере Атињани су колонизовали цео Херсонес, а нешто касније и рудама богате области око ушћа Стримона. Локално трачко становништво је, у већини случајева, прихватило мирну коегзистенцију са колонистима, а тиме и грчку културу. Од краја VI века пре нове ере Грци, посебно Атињани, трудили су се да пријатељске односе са Трачанима утврде и женидбено–удадбеним везама. Даље зближавање Грка и Трачана прекинули су, међутим, догађаји везани за поход персијског краља Дарија I на Скитију 513/512. године пре нове ере.

Да би загосподарио скитским земљама, Дарије I је са великом војском кренуо од Херсонеса према ушћу Дунава, и покорио сва трачка племена која су му се нашла на путу: Тине, Одризе, Скирмијаде и Нипсе. Скити су Дарија убрзо приморали на повлачење и, гонећи персијску војску према Дарданелима, стигли су до југа Тракије, на територију Апсинта и Долонка. Дарије се пребацио у Малу Азију али је знатан део персијске војске оставио у Тракији, под командом Мегабизоса, коме је пошло за руком да натера све приморске градове и околна трачка племена да се покоре Дарију. У доњем току Хеброса Персијанци су потом саградили утврђење Дорискос, одакле је Даријев наследник Ксеркс кренуо, 492. године пре нове ере, у поход на Хеладу. Персијским снагама на томе походу прикључила су се готово сва трачка племена, а пут којим се војска кретала Трачани су касније поштовали као светињу. После пораза Персијанаца код Саламине (480. године пре нове ере) и Потидеје (479. године пре нове ере) персијске снаге су се брзо повукле у Малу Азију, али је неколико утврђених места у јужној Тракији још неко време остало у персијским рукама, све док Атињани, заинтересовани за златне и сребрне руднике и контролу Дарданела, нису, у другој половини V века пре нове ере, поново запосели области око планине Пангеј и трачки Херсонес.

Док су Даријеве и Ксерксове трупе марширале Тракијом, у њеним североисточним областима отпочели су процеси који су у тренутку слабљења персијске моћи довели до формирања велике и снажне одриске државе. Одриски краљ Терес (око 480–455. године пре нове ере) објединио је велики број трачких племена, створио је војску и успоставио економске и политичке везе са суседима. Да би обезбедио северне границе своје државе, удао је своју кћер за скитског краља Аирепеитеса. Његов син и наследник Ситалкес (око 455–424. године пре нове ере) проширио је

а

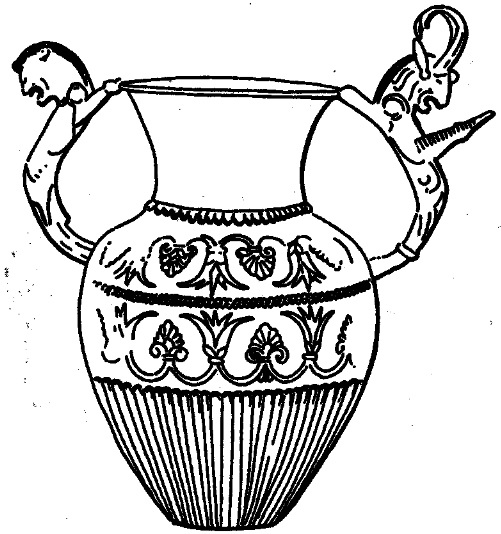

б

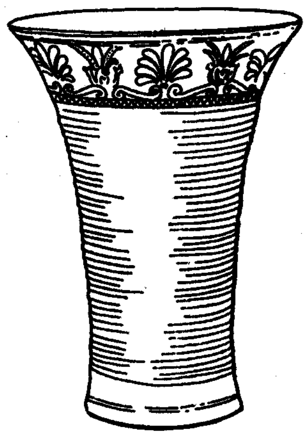

в

Сл. 11а. Златни прстен из Езерова са трачким натписом исписаним грчким алфабетом. Сл. 11б. Амфора (сребро и позлата) из Дуванлија. Сл. 11в. Сребрна чаша из Буковаца (Бугарска).

очеву државу до Стримона, Дунава, Егејског мора и Понта, изградио је путеве, унапредио трговину и, зарад обезбеђивања државне границе на југу, склопио савез са Атињанима. Створио је, такође, и војску од 100.000 пешака и 50.000 коњаника са којом је опустошио добар део Македоније, али кад се сукобио са Трибалима, доживео је пораз и погинуо у боју. На престолу га је наследио његов нећак Сеутес I (424–415. године пре нове ере) који је учинио да одриска држава постане најбогатија држава између Јадранског и Црног мора.

Снажење и богаћење одриске државе, као и тесне везе са суседима – Персијанцима, Скитима, Грцима и Македонцима – илуструју и археолошки налази, посебно они из велике некрополе трачке аристократије у Дуванлију. Већ у гробовима из краја VI века пре нове ере откривен је златни и сребрни накит из грчких радионица, али и пекторали и вазе израђени под утицајем персијске тореутике. У великом тумулу Кукова могила нађене су скупоцености из грчких, скитских, македонских и локалних радионица, а међу њима и сребрна амфора, ремек-дело персијске занатске уметности (сл. 11б). Тај налаз речито показује да је још у раздобљу персијске доминације у Тракији дошло до наглог богаћења локалних племенских старешина.

Археолошки налази из друге половине V века пре нове ере, из раздобља највећег просперитета одриске државе, потичу махом из грчких радионица. Политика Ситалкеса и Сеутеса I, посебно њихов савез с Атином, ишла је на руку не само хеленизацији трачке владарске куће, већ и целокупне трачке културе. Ситалкес је био ожењен Гркињом, његов син је постао атински грађанин, а деца угледних Трачана често су носила грчка имена. С друге стране, Грци су се без устезања женили Трачанкама, а у венама појединих значајних Атињана, на пример историчара Тукидида и војсковође Темистокла, текла је трачка крв. Да би се истакла блискост између трачких и атинских легендарних краљева, стари митови су допуњавани пригодним епизодама – Софокле је, на атинској позорници, у новоме светлу приказао судбину трачког краља Тереја, а Еурипид – краља Реса. Тесно повезивање Трачана са Грцима изражено је у ово време и на религиозном плану: у атинској луци Пиреју уведен је култ трачке богиње Бендиде уз учешће трачких коњаника, а у Коринту и Атини – богиње Котито.

Атински утицај на трачки двор није ослабио ни у време дезинтеграције одриске државе, током IV века пре нове ере. После смрти Сеутеса I, одриска држава подељена је на три дела, а краљеви који су њима владали, да би задобили предност, ослањали су се на помоћ час Атине а час македонских краљева. Тако је Сеутес II (405–391. године пре нове ере) уз помоћ Грка присилио Тине да признају његову власт и успео да своју државу прошири на рачун својих ривала. Котис I (383–360. године пре нове ере) уз подршку Атињана успео је да врати одриској држави стару славу. Да би придобио старешине независних трачких племена, али и суседних народа Трибала и Гета, Котис им је даривао највеће скупоцености, чак и сопствена блага. Сјај Котисовог двора, његова богатства и дипломатску активност најбоље илуструју скупоцене посуде на којима је исписано његово име, а које су нађене на територијама које нису улазиле у састав његове државе – у Борову, Летници, Ловечу, Враци и Рогозену (сл. 12).

После Котисове смрти одриска држава се поново распала: Котисов син Керсоблептес владао је њеним североисточним делом, док су војсковође Амадокос и Берисадес постали краљеви њеног југоисточног и југозападног дела. Неслогу између трачких краљева искористио је македонски краљ Филип II и између 352. и 342. године пре нове ере освојио целу Тракију. Да би осигурао своју превласт у освојеним областима, Филип је у горњем току Хеброса подигао град Филипополис а у долини Тонсоса (данас Тунџа) утврдио град Кабила. Тракија је била уређена по моделу персијских сатрапија: Трачани су плаћали порез и давали људе за војску, а македонска елита држала је у поседу само оне пунктове за које је имала непосредног интереса. Већи део Трачана помирио се с новонасталом ситуацијом и узео учешћа у походу Филиповог сина Александра Великог на Персију, али су поједина племена у брдским областима у неколико махова покушавала да поново стекну независност. Велики устанак Трачана који је 325. године пре нове ере подигао Сеутес III, вазалски краљ Одриза, угушио је, са много мука, тек 313. године пре нове ере Лизимах, један од наследника Александра Великог, који је после победе над Сеутесом пацификовао Тракију и укључио је у своје краљевство.

Сви градови који су подигнути у Тракији током IV века пре нове ере били су организовани по узору на грчке градове–државе, а сви званични натписи у њима били су исписани на грчком језику.

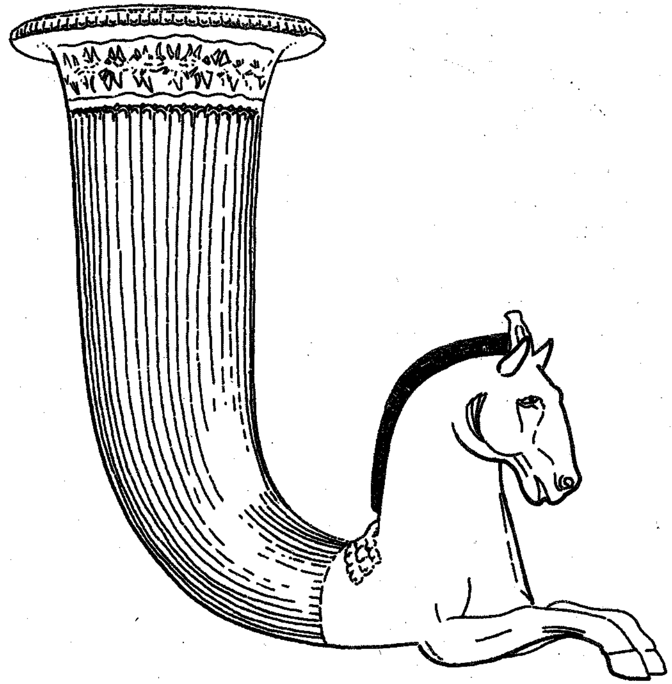

а

б

Сл. 12а. Ритон са коњским протомом (сребро са позлатом) из Борова (Бугарска). Сл. 12б. Сребрна ваза на чијем је врату грчким алфабетом исписано име краља Котиса и мајстора Емгеистона (Бугарска).

Ти градови постали су културни центри из којих се грчка култура преносила и у периферне брдске области на северу и северозападу Тракије. Сеутес III подигао је, око 320. године пре нове ере, први велики трачки град Севтопољ,[4] који је био уређен по узору на грчке градове. Трачка аристократија је из радионица у Малој Азији и Грчкој и даље добављала најлуксузније предмете и истицала своје богатство и интегритет подизањем монументалних куполастих гробница, често са по неколико одаја и прилазним ходником, у које су покојници полагани са скупоценим накитом и ратном опремом (сл. 13). Недалеко од Севтопоља, у Казанлаку, подигнута је, тако, куполаста гробница осликана фрескама рађеним по узору на грчко монументално сликарство, а у куполастој гробници код Месека сахрањени су мушкарац и две жене са златним хеленистичким накитом и луксузним предметима, што сведочи о веома високом културном стандарду трачке аристократије. У Панађуришту је откривено девет златних посуда укупне тежине 6,1 kg, украшених рељефним представама људи и животиња, које су израдили малоазијски мајстори из Лампсакоса на Дарданелима, вероватно за трпезу Сеутеса III.

Високи ниво трачке културе одржао се све до Лизимахове смрти 280. године пре нове ере. Ова година означава и прекретницу у трачкој историји, почетак дуге агоније трачке државе и народа. Већ 279. године пре нове ере Келти, моћни западноевропски народ који је током IV века пре нове ере населио Подунавље, провалили су у Тракију и опустошили грчке градове на њеним обалама, а затим су основали келтско царство у Тракији, са седиштем у Тилису и, упркос честим устанцима домородаца, остали њени господари све до 212. године пре нове ере, кад су коначно протерани у Малу Азију. Обнова одриске државе била је, међутим, тешко остварљива јер су на трачке територије претендовале највеће тадашње силе, најпре македонски краљ Филип V, затим Антиох III, господар Истока, и најзад Римљани. Филип V је већ 212. године пре нове ере покренуо војску са циљем да покори све градове у Тракији између Стримона и Херсонеса, што му је и пошло за руком 203/202. године пре нове ере. Одриски поглавари, да би се одржали, били су принуђени да са Филипом склопе савез, али како је он у ово време водио ратове са Римљанима, то су и Трачани у њима стекли моћног непријатеља. У време Трећег

[4] Данас Чифлик код Казанлака у Бугарској. – *Прим. прир.*

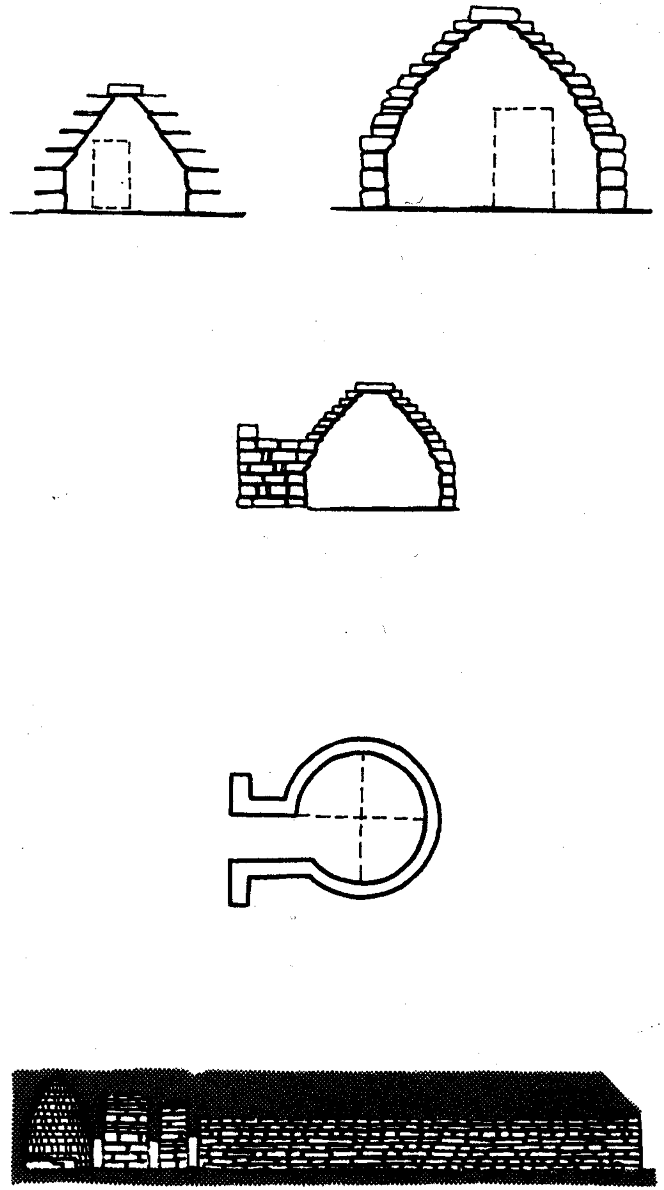

Сл. 13. Толоидне гробнице у Тракији.

македонског рата са Римом, Персеј, син Филипа V, склопио је савез са одриским краљем Котисом II. Кад су Римљани код Пидне 168. године пре нове ере однели победу, Котис је с победницима склопио примирје и признао њихов суверенитет. Од тога времена трачки краљеви постали су инструменти римске политике која је за циљ имала припајање целог Балканског полуострва римској држави; уз њихову помоћ Римљани су током I века пре нове ере савладали сва слободна племена у Тракији и доњем Подунављу, а заузврат им је римска држава омогућавала да се одрже на власти. Око 15. године пре нове ере Тракија је добила статус клијентске државе. Кад су се ратоборни Беси, предвођени Дионисовим свештеником Вологезом, дигли 15. године пре нове ере на устанак против својих поглавара Раскупориса II и Роиметалкеса I, Римљани су се крваво обрачунали са њима и Роиметалкеса I устоличили за краља. После његове смрти Август је, 12. године нове ере, трачку државу поделио: јужни део дао је на управу Котису а северни Раскупорису III. Због њихових сукоба, као и неслоге њихових наследника, Римљани су 46. године нове ере заувек укинули трачку државу и Тракију организовали као царску провинцију.

У борбама за осамостаљење, вођеним током III–I века пре нове ере са Келтима, Македонцима и Римљанима, Трачани су исцрпли све своје снаге. Из тих је разлога укључивање Тракије у Римску империју прошло без икаквих трзавица и отпора, а дуги период мира, који је уследио, омогућио је поновно економско јачање њених становника, што се одразило и на постепно богаћење њихове културе. Римљани су у Тракији изградили незнатан број градова (Апрос, Деултум, Августа Трајана, Хадријанопољ), али су зато изградили добре путеве, чиме је омогућено лако кретање људи и широки проток свих врста добара, а тиме и брза романизација домородачког становништва које је живело углавном у малим насељима и селима. Романизовани Трачани прихватили су све елементе римске културе, једино су мртви сахрањивани на традиционални начин, под великим тумулима. Структура становништва се постепено мењала: током I–III века број странаца у Тракији је нарастао, док се домородачка популација драстично умањивала због трговине робовима и регрутовања људства најпре за помоћне а касније и за регуларне војне трупе. Грчки језик је и даље преовлађивао; латински натписи су релативно ретки и

најчешће се своде на дедикације императорима или текстове који се односе на царске управнике.

Почев од III века Тракија је била стално на удару варвара, насељених на левој обали Дунава и у понтским областима. Између 235. и 271. године Готи, Карпи и Сармати у неколико су махова пустошили Тракију. Тек у време владавине Диоклецијана и његових наследника наступила су мирна времена. Почетком IV века образована је трачка дијецеза која је раздељена на шест провинција: Europa, Hoemimontus, Rhodope, Thracia, Moesia II и Scythia. Ова дијецеза је била већа и многољуднија од претходне провинције Тракије, јер је обухватала и територије све до Дунава, које су насељавали Мизи и Гети. Оснивањем Константинопоља на Босфору, 330. године, стратешки значај Тракије се увећао; Константин Велики и његови наследници подигли су велики број утврђења са циљем да Тракија постане моћни бедем који ће зауставити варварске снаге које су угрожавале Римску империју с истока и севера.

Од 364. године отпочињу, међутим, упади Гота, Алана и Хуна; у великој бици са Готима код Хадријанопоља 378. године погинуо је цар Валенс, а римска војска је била до ногу потучена. Следеће године Теодосије I протерао је Готе из трачке дијецезе, али су је већ током 391, 395. и 400. године Готи опет опустошили. У првој половини V века Хуни, предвођени Атилом, у неколико су махова прокрстарили Тракијом, а у другој половини V века источни Готи продрли су све до провинције Родопи, да би 483. године – угрозили и сам Константинопољ. Почев од 481. године у трачку дијецезу пристижу и бугарске снаге, најпре удружене са Хунима, а касније са Словенима и Аварима. Ратови са њима вођени су са променљивом срећом кроз цео VI век. Између 540. и 550. године у свих шест провинција трачке дијецезе подигнут је велики број утврђења, али су њихове бедеме варвари већ у наредним деценијама успели да поруше. Цар Ираклије је успео да за неко време заустави упаде Словена и Бугара, али су после његове смрти Бугари, предвођени Аспарухом, у масама прешли на десну обалу Дунава и 679. године коначно запоселили целу Тракију. Трачани су, међутим, престали да постоје знатно раније. Све до IV века, захваљујући својој још живој традиционалној вери, успевали су да очувају етничку самосвест, али кад су се одрекли старих богова и постали хришћани, током V века асимиловали су их придошли варвари.

Трачка уметност и религија

Грци су, свакако не без разлога, сматрали да су Трачани посебно обдарени за уметност и да су необично побожан народ. Та својства Трачана оличава Орфеј, најчувенији митски певач, свирач и песник, а истовремено и најватренији поштовалац Аполона – бога светлости, мере, реда, закона и уметничког надахнућа, и Диониса – бога плодности и вечног обнављања природе, који сам умире и поново се рађа, и који својим верницима јемчи бесмртност.

Да су поједини трачки краљеви били велики љубитељи лепих уметности, забележено је у историјским изворима, а предмети високих уметничких вредности откривени у гробовима угледних Трачана показују да се то исто може рећи и за трачку аристократију. Трачка музика морала је бити, судећи по миту, и очаравајућа и веома специфична.

Ликовна уметност Трачана, међутим, није имала та својства. Све уметничке предмете из VI–V века пре нове ере, са трачких територија, израдили су персијски, скитски, етрурски или грчки мајстори. Златно и сребрно посуђе, као и сребрни накит, богати Трачани добављали су махом из занатских радионица у Малој Азији или из грчких колонија на обали Егејског мора, Пропонтиде и Понта. С друге стране, сва остварења монументалне архитектуре и сликарства у Тракији или су дело грчких уметника или су инспирисана грчком уметношћу.

Почев од IV века пре нове ере у Тракији су постали посебно омиљени предмети обликовани у тзв. животињском стилу, који је окарактерисан повезивањем различитих орнамената са протомима бика, овна, јелена или разних птица (сл. 14). Овај стил, којим је украшавана првенствено коњска опрема и штитови, није, међутим, ограничен само на Тракију, већ је био омиљен на свим територијама од северних обала Понта до алпских области. Иако, дакле, „животињски стил“ није специфично трачки, археолошки налази показују да је био широко прихваћен у трачким занатским радионицама, и да је временом постао најмаркантније обележје трачке уметности. У уметности IV–III века пре нове ере омиљене су теме борба између животиња (лав, бик, змија, орао) и приказ коњаника и ловаца (сл. 15а). Фигуре митских јунака или божанстава приказане су архаизованим стилом: пропорције тела фигура

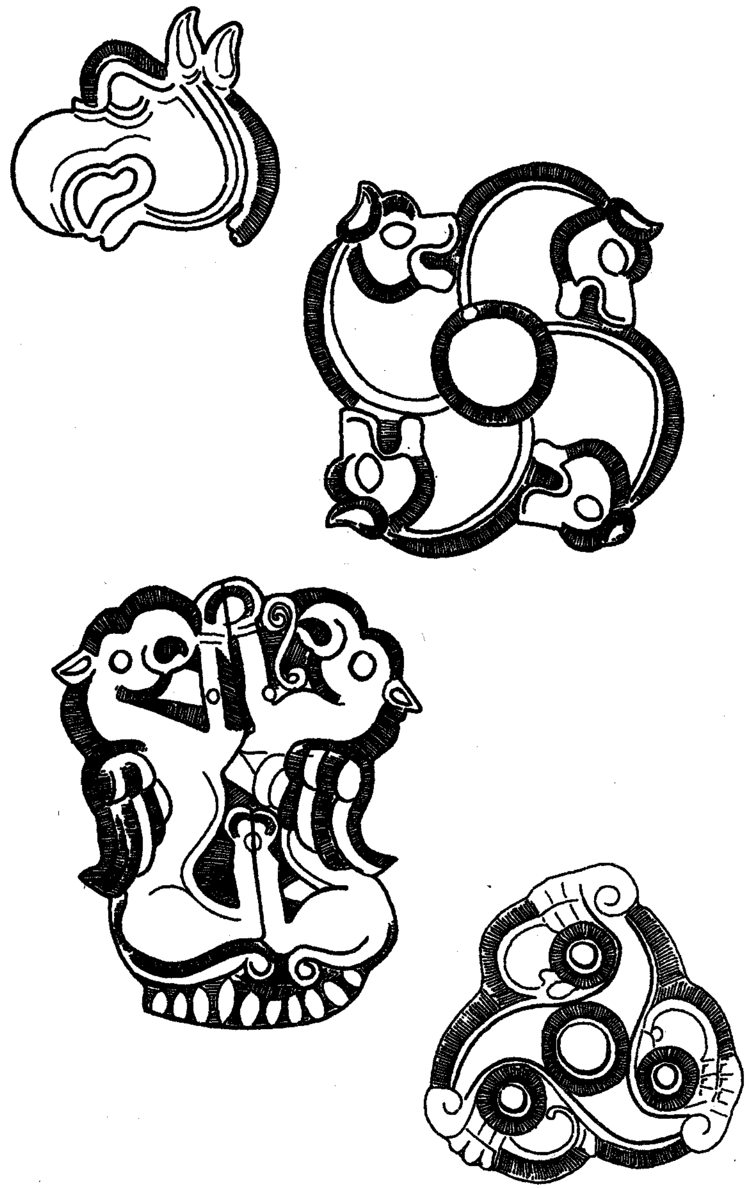

Сл. 14. Украсне плочице из Летнице, Луковита и Брезова (Бугарска).

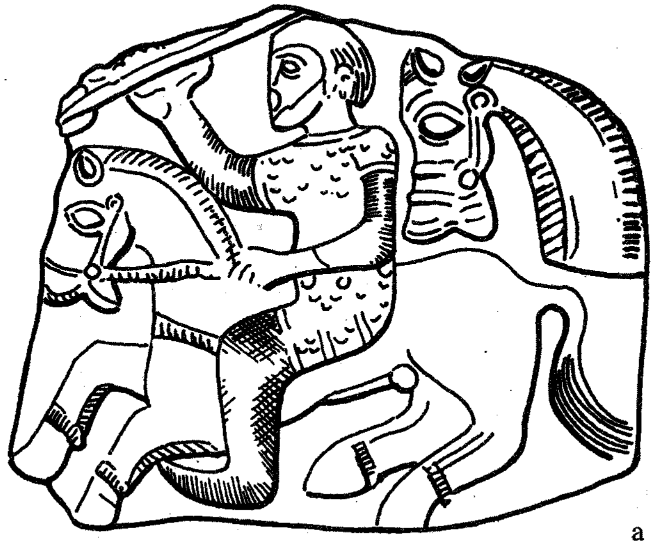

а

б

Сл. 15а. Украсна плочица из Луковита (Бугарска).
Сл. 15б. Украсна плочица из Летнице (Бугарска).

су редовно тешке, лице је често у профилу а очи у анфасу, док је перспектива увек занемаривана (сл. 15б).

Слом трачке државе означава и крај трачке уметности. Од II века пре нове ере Трачани у потпуности прихватају хеленистичку и римску културу, а њихов дух се може препознати још једино у споменицима везаним за култ и религију.

Реконструкција трачке религије заснива се на подацима античких писаца, епиграфским споменицима и археолошким налазима. Основну структуру трачког пантеона од краја VII до средине V века пре нове ере описао је Херодот, који наводи само једно трачко божанство по имену (Плистор), док друга божанства поистовећује са грчким (Арес, Дионис, Артемида, Хермес). Данас је доказано да је трачка Артемида у ствари богиња Бендида или Котито, док су имена трачког Ареса, Диониса и Хермеса остала непозната.

Због расцепканости трачких племена мора се претпоставити постојање многих локалних божанстава и култова, а не јединствен, опште прихваћен пантеон. Трачани су, као и сви Индоевропљани, поштовали бога неба и његову супругу. Тај врховни бог посведочен је на натписима и вотивним споменицима под именом Сбелсурд. Његова супруга, поистовећена са грчком богињом Хером, имала је у Тракији посебан култ. То показује предање о њеном свештенику Косингасу који је својим поданицима запретио да ће направити велике лествице и попети се на небо да се богињи пожали на њихову непослушност.

Култ Сунца постојао је веома рано, јер Хомер помиње Аполона као бога трачких Киконаца, а познији писци говоре и о трачком Хелију. Поштован је и бог светлости, по имену Ситалкас, у чију је част испевана истоимена химна.

Најбоље познајемо два трачка божанства која су у V веку пре нове ере, уведена у грчки пантеон – богињу Бендиду и богињу Котито. Трачанке су богињи Бендиди приносиле жртву обвијену пшеничном сламом, а у њену част светкован је празник који се састојао од процесије, коњичких трка са буктињама и ноћних оргија. У култу богиње Котито, такође оргијастичког карактера, мушкарци су облачили женске хаљине.

Једно божанство вегетације, сродно грчком Дионису, уживало је у Тракији посебно поштовање. Овај бог је јаком ватром најављивао верницима родну годину, а онима који су били посве-

в

Сл. 15в. Богиња фланкирана животињама, представа на сребрној вази из Рогозена (Бугарска).

ћени у његове мистерије, обезбеђивао је вечни живот. Чувено светилиште трачког Диониса, које се налазило на планини Пангеј, било је у поседу племена Сатра, али су свештеници били из племена Беса. Ту се једна жена бавила прорицањем, слично Питији у Делфима. Друго познато светилиште тога бога налазило се у Родопима, у области трачког племена Беса. То светилиште посетили су и Александар Велики и отац цара Августа.

У време римске доминације посебно је био омиљен култ бога лекара Асклепија. Иако се претпоставља да је Асклепије трачког порекла, вероватније је да је он заменио неког трачког бога или демона лекара по имену Дарон или Дерон. Са натписа и из писаних извора познато је да су Трачани поштовали божанства река и извора. Најпознатија божанства река била су богови Хеброс,

Стримон и Нестос, који се у генеалогијама јављају и као очеви чувених митских јунака. У римско доба поштоване су и нимфе појединих извора. Најраширенији је, међутим, био култ тзв. трачког Хероса. То је свемогући бог који лечи и спасава, заштитник је стада и вегетације. Његово право име је непознато. Најчешће се означава као Херос, а поистовећује се са Асклепијем, Аполоном, Дионисом или Силваном, а тесно је повезан и са митским краљем Ресом па се претпотавља да је персонификација трачких владара. Сачуван је велики број ликовних представа тога божанства, најчешће вотивни рељефи, који су настали у раздобљу од IV века пре нове ере до првих деценија IV века нове ере. Највећи број споменика потиче из римског доба. На њима је бог представљен као младић на коњу, у мирном ставу или у лову. Покрај коњаника је често приказан пас који напада дивљег вепра и дрво око кога се обавија велика змија (сл. 16). На натписима који прате те представе, трачком Херосу се најчешће додају епитети кириос (господар), сотер (спасилац) и иатрос (лекар). Каткад је називан и мегас тхеос (велики бог), као и трачко хтонско божанство Дарзалас, које је поштовано у Одесосу (данас Варна).

Трачани су веровали у бесмртност душе. Живот на оном свету замишљали су као веселу гозбу у присуству богова. То се вероватно одражавало у њиховој великој храбрости и у непоштовању живота. Оружје и купе за пиће, који су откривени у гробовима, показују да су стварно веровали да ће после смрти учествовати у ратним окршајима и на веселим гозбама.

У религијском и политичком животу Трачана значајну улогу имало је свештенство. Свештеници су били заступници бога и саветници владара. Њихова моћ и утицај су, међутим, крајем I века пре нове ере срушени. Од тада, без својих свештеника и краљева, Трачани су своја божанства поистоветили са римским и у свој пантеон укључили и поједина оријентална божанства, на првом месту Сабазија, Кибелу, Долихена и Митру.

Крајем II века у већим градовима утемељено је и хришћанство. Само су ратоборни и дивљи Беси, настањени у тешко приступачним планинским областима северозападне Тракије, још дуго очували традиционалну веру. Кад су мисионари крајем IV века уз много мука и њих превели у хришћанство, угасио се и последњи светионик трачке духовности и религије. Једино се језик Беса – lingua Bessorum – одржао дуго до у VI век, а његови трагови се

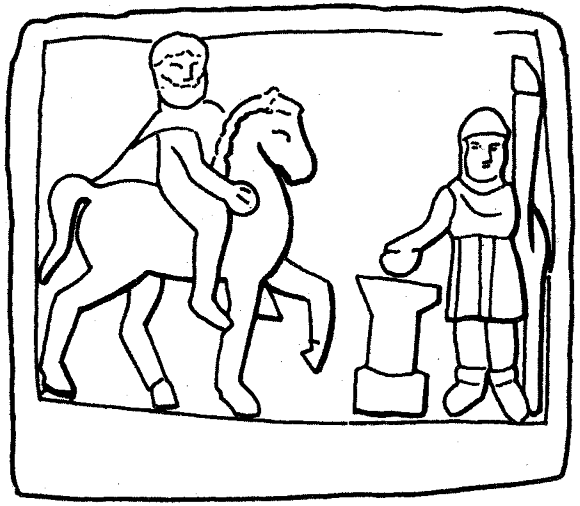

Сл. 16. Рељефи са представом трачког Хероса (Глава Панега и Ђиљаче, Бугарска).

још разазнају у језицима данашњих балканских народа. Ни трачка религија није ишчезла са нестанком Трачана; неки њени битни елементи, посебно они везани за култ трачког Диониса и трачког Хероса–коњаника, још се препознају у обичајима, усменим предањима и хришћанским легендама јужнословенских народа.

Чињеница да су Трачани дубоко импресионирали своје савременике, посебно Грке, и да су оставили видне трагове у култури данашњих балканских народа, јасно показује да је њихова историјска и цивилизацијска улога била далеко већа од оне која се може сагледати на основу шкртих података античких писаца и до данас познатих археолошких налаза. Трачани, као и Илири, деле злу судбину алитерарних народа (можда је боље рећи – народа без писмености), тј. народа чије су историје кратке и шкрте не зато што такве јесу већ зато што су их писали туђини. Модерној науци тек предстоји да разоткрије целовиту историју ова два велика палеобалканска народа.

ЛИТЕРАТУРА

Илири

Albanien, Schätze aus dem Land der Skipetaren. Katalog 1988. Hildesheim.

Cabanes P., *Les Illyriens de Bardylis à Genthios (IVe–IIe siècles avant J.–C.),* Paris 1988.

Ceka H., *Questions de numismatique Illyrienne,* Tirana 1972.

Garašanin M. (edit.), *Les Illyriens et les Albanais*, Beograd 1988.

Islami S. and others, *Les Illyriens, aperçu historique*, Tirana 1985.

Krahe H., *Die Sprache der Illyrier I–II,* Wiesbaden 1955–1964.

Mayer A., *Die Sprache der alten Illyrier I–II*, Wien 1957–1959.

Pajakowski W., *Illirowie, Illyrioi, Illyrii proprie dicti*, Poznań 1981.

Papazoglu F., *The Central Balkan Tribes in Pre-roman Times*, Amsterdam 1978.

Russu I. I., *Illirii. Istoria, limba şi onomastica romanizarea,* Bucarest 1969.

Stipčević A., *Gli Illiri*, Milano 1968.

Трачани

Danov Ch. M., *Altthrakien*, Berlin – New York 1976.
Detschew D., *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957.
Die trakische Silberschatz aus Rogozen Bulgarien, Katalog 1988. Bonn–Mainz–Freiburg–München–Hamburg.
Duridanov Iv., *Die Sprache der Thraker*, München 1985.
Fol A., *Demografska i socialna struktura na drevna Trakija prez I hil. pr. n. e.*, Sofia 1970.
Fol A., *Politika i kultura v drevna Trakija*, Sofia 1990.
Fol A., Marasov I., *Thracia and Thracians*, London 1977.
Georgiev Vl., *The Thracians and their Language*, Sofia 1977.
Gold der Thrakier, Archäologische Schätze aus Bulgarien. Katalog 1980. Köln–München–Hildesheim.
Hoddinott R., *The Thracians*, London 1981.
Jurukova J., *Coins of the ancient Thracians, BAR Supplementary Series 4*, Oxford 1976.
Tomaschek W., *Die alter Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, Wien 1980.
Velkov V., *Cities in Thrace and Dacia in late Antiquity*, Amsterdam 1977.
Velkova Z., *The Thracian Glosses*, Amsterdam 1986.
Wiesner J., *Die Thraker*, Stuttgart 1963.

О СТАРОБАЛКАНСКИМ ПЛЕМЕНИМА

ДРЕВНИ БАЛКАНСКИ ЕЛЕМЕНТИ У ЛИКУ МАРКА КРАЉЕВИЋА

Наше народне песме, а пре свега оне из циклуса о Марку Краљевићу, све до данас углавном су сматране делима народног стваралаштва Јужних Словена које је настајало у периоду од краја XIV до почетка XIX века.[1] Научна истраживања готово никад нису прешла ове уске границе, што је пресудно утицало на тумачења наше народне поезије, као и на већину закључака. Многи истраживачи проучавали су нашу народну поезију, али само као књижевност, бавили се уметничким мотивима, питањима прецизне хронолошке класификације и порекла извесних мотива и песама – једном речју, као део историје књижевности. Неки проблеми су зато остали нерешени, а неки закључци не чине се поузданим. Недостатак и ускост те искључиво књижевне методе највише се откривају у начину постављања и разрешавања проблема који се односе на средишњи лик наше народне епике – лик Марка Краљевића.[2]

I

Данас је готово извесно да Марко Краљевић из наше народне поезије нема никакве везе с историјским краљем Мар-

---

[1] *Аншологија народних јуначких шесама* Војислава Ђурића (СКЗ, Београд 1954) у предговору (VII–CIII) и напоменама (525–592) садржи преглед значајнијих резултата који се односе на народну епску поезију, као и најважније литературе о овој теми.

[2] Овде се пре свега мисли на претпоставке у вези са тумачењима епске славе Марка Краљевића и огромном распрострањеношћу народних песама о њему код свих народа на територији Балканског полуострва (в. преглед тих претпоставки: Никола Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци францускo-шалијанске књижевносши,* Скопље 1935, 38–47).

ком,[3] кога историја помиње као краткотрајног турског вазала на релативно малој територији између Прилепа, Битоља и Охрида. Човек који је, према летописима, познатији по својим породичним неприликама него по великим и важним подухватима, коме се много касније приписивало да је довео Турке на Косово, док је, с друге стране, био добар хришћанин, „племенити" и „правоверни" – није имао ничег заједничког са легендарним Марком Краљевићем. Једино што је везивало ове две личности била је подударност у имену, месту рођења и пореклу, и неки детаљи од споредног значаја везани за његову владавину. Историјски краљ Марко служио је, међутим, и служи још и данас као најстарији узор, као временска граница од које почињу сва истраживања о Марку Краљевићу, што је, природно, пресудно утицало на све касније закључке у вези с овом личношћу.

Својим тумачењем лика Марка Краљевића, Вук[4] је пружио основу на којој ће се касније развити низ наивних претпоставки, према којима је лик Марка Краљевића проистекао из народних „симпатија" и „осећања" који су уследили после смрти краља Вукашина (Халански, Ђорђевић),[5] или пак, што се чини још мање тачним, из народног дивљења његовој „великој физичкој снази" (Јагић)[6] и „тјелесној јакости" (Маретић),[7] или пак његовој племенитости и добром срцу (Стојковић).[8] Ово, још и данас веома раширено мишљење, према коме је Марко „представник читавог нашег народа и отелотворење свих народних особина, добрих или лоших" (Ђорђевић),[9] довело је до претпоставке, унапред погреш-

---

[3] Одавно је примећено да не постоји знатнија сличност између историјског краља Марка и легендарног Марка Краљевића. Уп. Вук Караџић, *Срūски рјечник*, Београд 1898, s. v. *Марко Краљевић*; Јован Н. Томић, *Исшорија у народним ūесмама о Краљевићу Марку*, I, Београд 1909, и Срета Ј. Стојковић, *Краљевић Марко*, Нови Сад 1922. Лазар Мирковић скупио је историјске податке о краљу Марку (*Сшаринар*, 1924–1925, 32 и даље).

[4] Вук Караџић, 1.1.

[5] Михаил Халанский, „Южнославянскiя сказанiя о Кралевичъ Маркъ", *Русский филологический вѣстник*, Варшава 1893–1895. и Тихомир Ђорђевић, „Кратак преглед српских народних песама", *Брашсшво* III, Београд 1889.

[6] Kraljević Marko kurz skizzirt nach der serbische Volksdichtung, *Archiv f. Sl. Ph.*, V, 1881, 444.

[7] „Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici", *Rad* XCVII, 72, и *Наша народна еūика,* 1909, 144.

[8] С. Стојковић, *нав. дело*, 5–6.

[9] Тих. Ђорђевић, *нав. дело,* passim.

но постављене, према којој лик Марка Краљевића из народних песама одговара историјском краљу Марковом, који, како је с пуним правом рекао Н. Банашевић,[10] „није направио ниједан историјски подвиг достојан дивљења његових савременика". Осим тога, детаљном анализом може се лако утврдити да цео циклус песама о Марку Краљевићу заправо не садржи ни стварне догађаје ни стварне историјске личности.[11] По правилу, осећање и став народног певача у односу на народну прошлост нису имало историјски; колико год да одређена песма садржи чак и опис неког историјског тренутка или личности, ти догађаји никад нису представљали услов за стварање и надахнуће песме, него су само сачинили потку коју народни певач уводи у неку већ устаљену тему, и на тај начин је чини актуелном. Јасно је да чак ни у песми „Урош и Мрњавчевићи", у којој се помиње велики број историјских имена, заправо нема ниједног историјског елемента, јер Марков брат Андријаш, мајка Јевросима, или његов побратим Милош немају ничег заједничког с истоименим историјским личностима, одакле произлази да се иза ових налазе скривене сасвим друге личности. Али које?

У временима после битке на Косову, ни у српској ни у суседним државама није било ниједне толико снажне личности која је могла пресудно да утиче и да надахне народ. У таквим околностима преостало је једино да се прибегне извесним аналогијама, колико год да их је било, и утицајима из књижевности других народа.[12] Са чисто формалног становишта, такав одговор био би прихватљив. Тако је, на пример, Н. Банашевић показао да су одјеци француско-италијанске витешке књижевности продрли на

---

[10] Н. Банашевић, *нав. дело*, 185.

[11] Ј. Н. Томић (*нав. дело,* passim) покушао је да докаже да су догађаји и историјске личности из XVII и XVIII века утицали на стварање песама о Марку Краљевићу (на пример, песме „Марко Краљевић и Муса Кесеџија" и „Марко Краљевић и Ђемо Брђанин"). Иако његов покушај није био крунисан успехом (уп. критику Н. Банашевића, *нав. дело*, 77, 88 и даље, 101 и даље), не може се занемарити чињеница да постоје неке песме о Марку Краљевићу у којима се помињу стварни историјски догађаји из познијих времена балканских народа. Ти догађаји, међутим, не чине основу песме већ само споредну радњу.

[12] Крајем прошлог и почетком овог века много се писало о мотивима преузетим из поезије других народа, у време кад је теорија о културним утицајима и интернационалним мотивима била у моди (уп. Т. Маретић, *Наша народна еūика*, 191–236, и литература тамо наведена).

Балкан и да су нека места из циклуса песама о Марку Краљевићу несумњиво преузета из западњачких предања о јунацима.[13] Када се истраживање ограничи само на спољашње сличности, могуће је да мотиви и места која повезују две упоредне појаве не буду резултат узајамног утицаја, већ да проистичу из човековог психолошког својства да је број његових тема и мотива ограничен. С друге стране, тешко је поверовати да је западноевропска витешка књижевност могла да продре у неписмени народ, и претпоставити да су Виљем, Роланд или Рајнхарт могли да постану национални јунаци на Балкану, које су сви Јужни Словени могли да сретну и виде кад год су хтели, да је одјек једне стране књижевности могао да се претвори у њене фанфаре које су могли да чују чак и наши ратници из 1912. године у бици за ослобођење Прилепа.[14] Уз то, заборавља се да такво предање, какво је ово о Марку Краљевићу, које за наш народ има значење националног мита, није књижевна и естетска представа која за циљ има да пружи задовољство, нити је производ излива осећања, страсти, нити персонификација добра и зла, већ нешто што је суштински везано за целокупно биће нашег народа, нешто што је било његов насушни хлеб и питање живота или смрти. Те песме о Марку Краљевићу скривају нешто најузвишеније и нешто најзначајније што уопште може да се претпостави: то предање и тај лик нису ни измишљени ни позајмљени, они су најприсније проживљени; овај јунак на коњу непрестано је и упорно био ишчекиван, и свакако је морао и да се појави. Због тога се срж проблема који поставља личност Марка Краљевића помера из области историјско-књижевних истраживања (која разматрају дело које се већ остварило у далекој прошлости, из које је и потекло) у његову преисторију, која и условљава и одређује сваки историјски облик. Нажалост, та област потпуно измиче егзактнијем научном испитивању јер припада велом прекривеној и заувек изгубљеној историјској психологији једне културе, богате заједничким унутрашњим доживљајима заједнице народа, најснажнијим, најприсније проживљеним у новој средини

[13] Н. Банашевић, *нав. дело.*

[14] Ако би се прихватила претпоставка да је Марко Краљевић само балканска хипостаза Роланда, Виљема или Рајнхарта, проблем у целини не само да не би могао да се разреши, већ би постао још сложенији. Ко су, заправо, те личности познате под именима Виљема, Роланда или Рајнхарта? То питање још увек није расветљено.

и у новој земљи, пре формирања нације и државе. Заузврат, постање легенде је пре свега психолошки феномен, подстакнут најаутентичнијим догађањима у једном народу, који одређују његову менталну структуру и условљавају сваку будућу историјску форму. Ипак, да би се разумео процес стварања лика Марка Краљевића и легенде о њему, неопходне су неке претходне напомене о нашој народној поезији уопште.

Да су наше народне песме, догађаји и јунаци у њима опевани, творевине простог и неписменог народа који се нејасно сећа своје историје, и да се та поезија јавила на почетку једног новог доба и нове културе, само је предрасуда научника. Наша народна поезија, баш као и *Илијада*,[15] није дело неписменог народа, већ народа који је изгубио своју културну независност; она није настала на ступњу примитивног развоја нити на почецима рађања једне културе, него се јавила на крају релативно развијене цивилизације, као сублимација која одражава целокупну националну прошлост све до далеких времена, када се формирала једна нација што је упила целокупно наслеђе и сокове тла на коме је почела да се рађа. Наше народне песме, барем оне најдрагоценије, највероватније су настале одмах после губитка државне самосталности, као историјска неопходност – не само у друштвеном и привредном, већ пре свега у психолошком погледу.[16] Јер, од тренутка „када смо изгубили царство", требало је, како се могло и умело, „сачувати душу" и избећи моралну катастрофу. Садашњица је тада изгледала безнадежно и није нудила ништа што би човеку могло да послужи као ослонац. Остала је само „сјајна" прошлост, из које се узимало све што се наследило – не само усмена или писана

[15] Резултати дешифровања критско-микенског писма (линеарно Б) показују да су носиоци критско-микенске културе, описани у *Илијади*, говорили и писали дијалектом много старијим од грчког језика (уп. M. Ventris and J. Chadwick, Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives, *Journal of Hellenic Studies*, LXXIII, 1953, 84–103).

[16] Умесно је напоменути да се историјско раздобље непосредно после турског освајања одликује извесним привредним напретком балканских народа под турском владавином. Губитак самосталности и непрестани порази најпре су се осетили као духовна катастрофа, што се одразило у наглом опадању уметности од почетка XVI века; од друге половине XVI века, али првенствено од XVII века – у времену у коме је настао највећи део песама о Марку Краљевићу – косовски пораз постао је национална трагедија, као што су и Турци постали живи симбол зла.

традиција, већ су оживљавани веома стари и архаични мотиви и праслике, наталожени у свести током векова и генерација. Управо ће турска освајања и губитак самосталности, али пре свега тешки услови у којима су балкански народи живели од почетка XVII века, покренути психичку енергију, указивати јој на прошлост, како би се у исто време оживео садржај аналоган савременим мучним догађајима, и показивати јој већ уходане путеве прилагођавања. Зато се може претпоставити да наша народна поезија одражава веома старе догађаје и личности, и пројектује слике из веома далеке прошлости, пре славног доба српске државе за време династије Немањића, из које она узима само неке спољне детаље, као што су географска или лична имена, једине који су стајали на располагању народном певачу. Присуство историје у нашој народној епици, а пре свега у песмама о Марку Краљевићу, није неопходно да би се „са историјског гледишта оправдала садашњост“ (Кравцов),[17] већ да би се помоћу те историје приближила далека, древна слика, и учинило да она поново постане народна и национална својина. Иако књижевна и историјска истраживања још увек нису коначно разрешила проблем територијалних и временских граница, у чијим су се оквирима појавиле прве песме[18] о Марку Краљевићу, њихова каснија огромна распрострањеност – од Истре до Црног мора и од Румуније до Грчке и Далмације – јасно показује да се лик Марка Краљевића не може тумачити на основу разматрања било какве аналогије истргнуте из историје балканских народа у периоду од XIV до XIX века. Чињеница да су сви балкански народи из дубине свога бића осећали да је Марко Краљевић управо њихов национални јунак, личност присутна у најодлучнијим тренуцима њихове историје, сведочи против свих аналогија и свих позајмљеница из стваралаштва страних народа и показује да корене и узоре његовога лика треба тражити управо на тлу Балканског полуострва, у далекој прошлости, у археолошкој грађи крајева у којима је овај јунак коњаник настао, и који су га прихватили као свога.[19]

[17] *Сербский эпос*, 1933, passim.

[18] Најстарији историјски документ у коме се Марко Краљевић помиње као јунак епске народне поезије потиче из 1547. године (уп. Š. Ljubić, Rad XL, 141).

[19] Сеобе које су се догађале на територији Балканског полуострва после турског освајања, али посебно од друге половине XVII века, имале су пресудну улогу у ширењу песама о Марку Краљевићу (уп. J. Цвијић, *Балканско полуострво* I, 164; *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*, passim). Ова кретања, важна за ширење народних песама, нису била одлучујућа за прихватање песама међу становништвом насељаваних области. Осим тога, те сеобе су обухватале и староседеоце Балканског полуострва (уп. Јиречек–Радонић, *Историја Срба* I, 111–115).

II

Познавати епоху у којој су се певале прве песме о Марку Краљевићу и знати колико је времена било потребно за њихово распростирање међу јужнословенским народима, није од пресудног значаја. Чињеница да те песме налазимо код Срба, Хрвата и Бугара, у Румунији и Далмацији, чак до граница са Русијом, довољна је да одредимо територијалну целину која чини привредни, културни и историјски оквир у коме су се били стекли услови за стварање лика Марка Краљевића и предања о њему, као и да у тим границама утврдимо постојање истоветних психичких склопова, то јест склоности народа да створи и прихвати тога јунака. Важно је нагласити да Марка Краљевића познају, и сматрају својим националним јунаком, сви народи који насељавају ову територију, а не само словенски народи, што је од посебног значаја.[20] Стога при проучавању песама о Марку Краљевићу увек треба имати на уму ову затворену територијалну целину и њену сложену историјску прошлост, чија је свака етапа оставила у тим песмама више или мање препознатљиве али једнако важне трагове. Уз то, широка територијална распрострањеност песама о Марку Краљевићу допушта да се у истраживањима и трагањима за узорима његовог лика и предања о њему напусти уска територија на којој су у XIV веку владали Мрњавчевићи, и да се решење проблема у целини потражи у културној прошлости једне много шире области која је некада представљала затворену културну целину. Личност која је послужила као узор за стварање лика Марка Краљевића морала је, по свом значају, да превазилази оквире невелике феудалне државице и уског локалпатриотизма. Јер, колики је могао бити значај Вукашиновог наследника Марка, све и да је био владар-узор, у очима једног Бугарина, Хрвата, Румуна или Арбанаса, па чак и Србина северно од Скопља?

Сви покушаји да се таква личност пронађе у историји балканских народа XIV и XV века остали су без резултата, премда

[20] K. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, 333.

значајан број детаља и мотива у песмама о Марку Краљевићу потиче из тога доба, што је опет разумљиво с обзиром да те песме тада добијају свој коначан облик. Сва истраживања у прошлости, која прелазе границу XIV века, знатно су сложенија из више разлога. Прво, не постоји сачувана ниједна народна песма, или пак писано сведочанство, чији је садржај усмена народна традиција,[21] односно доба настанка и развоја балканских држава од IX до XIV века; друго, то доба не познаје ниједну историјску личност која би могла да послужи као прототип легендарног Марка Краљевића; и најзад, истраживачи су се од тог периода по правилу усмерили на археолошке споменике, располажући при том само скромним књижевним и историјским подацима. Осим тога, споменици материјалне културе тога доба, иако бројни, умногоме су отежавали радове у домену чисте традиције и националног стваралаштва због специфичног карактера уметности тога доба. Народна традиција и духовна клима тога времена, које би имале пресудан значај за тумачење лика Марка Краљевића, морале су да претрпе дубоке промене како би нашле своје место у склопу званичне уметности двора и цркве. Према томе, колико год да су народне песме или приповетке из тог доба неговале лик јунака на коњу, који је касније могао да послужи као узор за лик Марка Краљевића, тај лик би требало тражити или на средњовековним уметничким споменицима балканских народа, или у хришћанској митологији и иконографији.

Већ је било постављено питање постојања аналошких сличности у раздобљу о коме је реч. У целом циклусу песама о Марку Краљевићу не постоји ниједан детаљ или мотив који има везе са неком личношћу из династије Немањића, или са којим другим савременим владаром из византијске, хрватске или бугарске историје тога времена, како у иконографском тако и у историјском погледу.[22] Целокупан историјски развој балканских народа од IX

[21] Византијски историчар Теофилакт Симоката из прве половине VII века оставио је спомен о народним песмама балканских Словена (уп. *Визаншијски извори за исшорију народа Југославије*, Београд 1955, 111). Народне песме помињу и Теодосије (*Сшаре срйске биографије,* СКЗ, 176) и Нићифор Григора (Јиречек–Радонић, *нав. дело,* IV, 58–59).

[22] У нашој средњовековној иконографији нема аналошких сличности у приказивању владара на коњу. Изузетак је велика икона у Дечанима, коју је живописао Лонгин, на којој је представљен краљ Душан како узјахује коња док му огртач лепрша на ветру; у издигнутој десној руци држи копље којим убија

до XIV века у свести народног певача слио се у величанствену слику Душановог царства, слику која годи, у богату ризницу из које су позајмљивани не само хаљине и оружје већ и чувено име и сјајан подвиг. Али јунак на коњу ту није могао да се пронађе јер просто није ни постојао. Преостаје нам још само да испитамо археолошке споменике, хришћанску иконографију и легенде, то јест један од њихових облика настао на тлу древне трачке и илирске некадашње постојбине.

Број средњовековних уметничких споменика који сведоче о једном делу усмене народне традиције, предања и обичаја, сасвим је безначајан. Надгробни споменици у Босни (стећци) могу да се посматрају, до извесне мере и са много опрезности, као споменици ове врсте, јер иако су представе у рељефу на њима диктирали укус, обичаји и непосредни утицаји са стране, треба водити рачуна о локалним цртама на основу којих упознајемо неке основне представе и идеје балканских народа. Није без значаја приметити да је на тим споменицима најчешће приказан јунак на коњу, у лову или у борби.[23] Да се овде не ради само о стилу или о укусу једног друштва, показује и чињеница да представу коњаника често срећемо на надгробним споменицима широм Балканског полуострва, почев од средњег века па готово до наших дана.[24] Коњаници на надгробним споменицима у Босни приказани су без индивидуалних црта. У том смислу веома је занимљива византијска иконографија, с обзиром да владаре често приказује на коњима. А. Грабар[25] је на бројним примерима показао да од почетка IV века византијски коњаници чине хомогену групу, одређен тип, што је налагала

бугарског цара Михаила који пада под копита свога коња. Светозар Радојчић већ је скренуо пажњу на везу ове композиције са приказом Светог Димитрија (в. С. Радојчић, „Фреска Константинове победе у цркви Светог Николе Дабарског", *Гласник Скойског научног друштва*, XIX, 1938, 98–99). Међутим, представе владара коњаника су честе у византијској уметности (уп. André Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 45–57).

[23] М. Вего, *Љубушки,* 1954, Т. XXII, 43, 44; XXV, 50; XXIX, 57; XXXIX, 77; Бешлагић, *Купрес,* Сарајево 1954, сл. 9, 17, 42, 43, 51, 65.

[24] На старим српским надгробним споменицима, који се сада налазе у Етнографском музеју у Београду (некрополе из Студенице, Раче Крагујевачке и Краљева), коњаник је често приказиван. Ch. Picard је писао само о верском значењу ових представа („Nouvelles observations sur diverses représentations du Héros Cavalier des Balkans", *Revue de l'histoire des religions,* CL, 1956, 1).

[25] А. Грабар, *нав. дело,* 45–57.

идеја о божанском пореклу царства и владару који је Божји изасланик на земљи; из тога је закључио да тај тип спонтано открива традицију прошлих векова и нека суштинска верска схватања. Не би се могло одбацити да су те представе коњаника на надгробним споменицима у Босни диктирала такође верска схватања. У групи средњовековних споменика балканским коњаницима вероватно је најзанимљивији лик назван „коњаник из Мадаре", симбол почетака средњовековне уметности у средишњим и северним деловима Балканског полуострва.[26] Премда се поред овог коњаника, чија је монументална фигура израђена у рељефу на стрмој стени, високој 23 метра, налази дугачак натпис у коме су наведене историјске личности и догађаји, остаје да се расветли тајна и сазна ко је тај коњаник, чиме се одликује, као и ко су они други тајанствени јунаци на коњима на надгробним споменицима у Босни и Србији.

Уметничких споменика насталих под окриљем хришћанске цркве много је више, али они врло мало могу да послуже за упознавање народне традиције балканских народа у средњем веку. У централним и северним крајевима Балканског полуострва хришћанство је било под снажним утицајима пређашње религије, из периода пре сеоба Словена, али и из познијих времена. Легенде и митови из претхришћанског периода кружили су у народу, идентификујући се мало-помало са појединим хришћанским светитељима, продирући постепено у домен хришћанске цркве и њене званичне уметности. Због тога је, по логици ствари, могуће наћи сличности са великим националним јунаком на коњу, ако његови корени заиста сежу дубље од краја XIV века.

На нашим средњовековним фрескама често је представљан један хришћански светитељ на коњу – Свети Ђорђе.[27] С. Радојчић[28] је већ скренуо пажњу на необичну сличност између иконографске представе овог хришћанског мученика и описа његовог лика у нашој народној поезији. Исто тако, проучавајући пажљиво народне песме и народна предања о Марку Краљевићу, одмах откривамо необичну и изузетну сродност са Светим Ђорђем и предањем о њему.[29] Ову двојицу „ратника" не повезују само сличне иконографске представе и легенде него, што је посебно важно, често поистовећивање, и начин на који се ове две личности мешају у народним песмама. У том смислу посебно је карактеристична песма „Турци не даду пити у славу Божју" (Вук, VI, 20), где се сам Свети Ђорђе у лику Марка Краљевића обрачунава са онима који не дозвољавају да се пије у славу Божју. У првобитном облику песма сигурно није помињала историјске личности (Ђурђе Бранковић, Краљевић Марко), па ни Турци тада сигурно нису спречавали да се Свети Ђорђе слави. То потврђује и варијанта ове песме (Вук, VI, 20), где лик по имену Дедо не дозвољава да се пије вино. Првобитан мотив те песме има исти смисао као познати мит о трачанском краљу Ликургу или, вероватније, о Пентеју, у коме се појављује једно божанство и кажњавају они који се супротстављају прихватању његовог култа, што јасно показује да је овај мотив временски подједнако далеко и од Марка Краљевића и од Турака. Осим тога, у народним предањима о детињству Марка Краљевића и његовим првим подвизима, „јунак коњаник" (Свети Ђорђе) увек се налази поред њега; он још недорасло дете претвара у јунака и помаже му да чини натчовечанске подвиге. Занимљиво је поменути да је и манастир Светих Арханђела код Прилепа – задужбину Марка Краљевића – према предању основао јунак коњаник, и да се чак и данас на Ђурђевдан људи из околине

[26] *Мадарският конник*, Българска академия на науките, Археологически институт, София 1956. Коњаник из Мадаре није усамљена представа. Тајанствени јунаци на коњу већ су познати у Плиски и Преславу (уп. С. Станчев, *Гласник Бугарског археолошког института*, София 1955, 212, сл. 28, *а* и *б*). Види оправдану критику Крнџалова (*Československa ethnographie*, 1953, 2–3, 203–260) која се односи на „протобугарско-сасанидски карактер" ових представа.

[27] Уп. *Старо Нагоричино, Псача, Каленић*, СКА, Стари југословенски уметнички споменици, део I, Стари српски уметнички споменици, књ. 1, Београд 1933, Т. XXVI; В. Петковић, *Српско сликарство средњег века*, I, Београд 1930, Т. 4в. Осим Светог Ђорђа на коњима су представљани и Свети Теодор Тирон Стратилат, Свети Димитрије и Свети Никола (G. Millet, *La peinture du moyen age en Yougoslavie* I, Paris 1954, таб. 46, 4 и 31, 1). М. Ћоровић-Љубинковић и Р. Љубинковић скренули су пажњу на блиску везу између описа коњаника у народној поезији и њихових представа на средњовековним фрескама („Црква у Доњој Каменици", *Старинар* I, 1950, 68–70, сл. 27, 30).

[28] С. Радојчић, „О неким заједничким темама у српској народној поезији и српском средњовековном сликарству", *Зборник радова САН* XXXVI, *Византолошки институт*, 2, 1953, 160–161.

[29] С. Новаковић у својој студији „Легенда о Светом Ђорђу у српскохрватској усменој књижевности", *Старине* 12, 1880, 129 и даље, већ је скренуо пажњу на везу између Светог Ђорђа и једног значајног броја наших народних песама. Такође: Н. Банашевић, *нав. дело*, 39 и даље.

окупљају око манастира.[30] Ако додамо овим чињеницама да је Свети Ђорђе такође и крсно име – слава легендарног Марка Краљевића, онда веза која спаја ову двојицу коњаника постаје још чвршћа, али тиме и тајанственија.

Сличност између Марка Краљевића и Светог Ђорђа допушта да се изнесу две претпоставке: према првој, у првобитном облику бројних народних песама налази се личност из много старије народне традиције, блиске хришћанском Светом Ђорђу; према другој, Марко Краљевић је можда само каснија хипостаза тог древног балканског јунака коњаника, који је у лику Светог Ђорђа добио *interpretatio christiana* и једину могућност уметничке конкретизације у историографском и књижевном смислу, после званичног прихватања хришћанства. У сваком случају, потврда ових претпоставки повлачи веома сложен проблем у вези са Светим Ђорђем, пореклом његовог култа и иконографијом,[31] пре свега у оним крајевима Балканског полуострва у којима на лик Марка Краљевића наилазимо много касније.

Остаје чињеница да је од свих хришћанских светитеља у нашим крајевима Свети Ђорђе прихваћен са највише поштовања и љубави, и то међу најширим народним слојевима;[32] истина је и да су његови име и култ везани за веома старе обичаје, што се не може објаснити простом подударношћу. Овде мислимо на ранији, неоспоран и суштински обичај код свих балканских народа који су живели на поменутој територији, као и на спремност да се прихвате садржина и лик у сагласју са њиховим најдубљим тежњама. В. Чајкановић[33] је убедљиво показао да најстарије обредне све-

[30] Б. Сарија, „Археолошка истраживања у Јужној Србији", *Старинар* 1924–1925, 108 и С. Стојковић, *нав. дело*, 136. На манастирском зиду, изнад главних врата, утиснут је рељеф овог коњаника – трачког коњаника.

[31] Уп. H. Delehaye, *Analecta Bollandiana*, 1908, XXVII, 96.

[32] Проучавајући легенду о Светом Ђорђу у нашој народној традицији, Стојан Новаковић („Legenda o sv. Đurđu u staroj srpsko-slovenskoj i u narodnoj usmenoj literaturi", *Starine* JAZU XII, 1880, 130–131) каже: „За чудо је, како се он уплео у живот и животне одношаје, и како је по чудним узроцима психолошкога живота народнога продро толико далеко и толико дубоко...", из чега је закључио да „по свему изгледа, да су у основ поштовања и службе св. Ђурђа ушле митолошке представе старога свијета, које, тврдо укоријењене у живот старих народа, послије пропасти старе вјере блуђаху тражећи центра, око кога би се с извјесном модификацијом – према новом стању ствари – кристалисале".

[33] *О српском врховном богу*, Београд 1941, 66–69. Веселин Чајкановић је открио те исте црте у лику Марка Краљевића и, према његовом мишљењу,

чаности у нашим крајевима везане за култ Светог Ђорђа не припадају и не одговарају истоименом хришћанском мученику, већ једном хришћанском божанству или јунаку. Друга важна чињеница је да су Светог Ђорђа у Старој Србији и Македонији славили не само Словени хришћани, већ и Шиптари,[34] што је неоспоран доказ да се у лику овог светитеља скривају поштовање и веровање из претхришћанског раздобља становника Балканског полуострва.

Резултати добијени на основу истраживања савременог фолклора балканских народа не могу увек ни да се потврде ни да се илуструју писаним или археолошким доказима. Могуће је да су легенда и култ Светог Ђорђа продрли у области које су касније населили Словени, у току првих векова прихватања хришћанства. Међутим, иконографске представе Светог Ђорђа, посебно у подунавским земљама, настале су много касније.[35] Било би од посебног значаја знати где се и када Свети Ђорђе појавио први пут, да ли је био на коњу и у каквом се облику јавило најстарије предање о њему, с обзиром на тумачење лика Марка Краљевића и легенду изаткану око његовог имена. Јер, када би могло да се докаже да је у нашим крајевима Свети Ђорђе само хипостаза националног балканског јунака коњаника у оквиру хришћанске вере и феудалног друштва, онда Марко Краљевић представља познији лик истог јунака који није оптерећен црквеним догмама, али је много животнији и ближи првобитном лику.

Данас се поуздано зна да је хришћански мученик, који је живео у III веку, на најстаријим иконографским представама приказиван без коња, и да првобитна легенда о њему није за мотив

Свети Ђорђе и Марко Краљевић представљају хипостазу једне исте личности – српског *summus deusa*. Чајкановић, међутим, свој суд заснива само на месијанским елементима из предања о Марку Краљевићу (*нав. дело*, 117) и на одређеној сличности између њега и Дабога, Световида и Водана (*исто*, 120–121). Осим тога, Чајкановићево схватање о „српском врховном богу" крајње је непрецизно, пре свега у хронолошком погледу. Намера да се утврде везе између Марка Краљевића и словенског или германског мита, умногоме поједностављује целокупан проблем, чије основе тиме постају несигурне с обзиром да су Водан, Дабог и Световид само касније творевине религијског синкретизма, то јест хипостазе илирских, трачких или још старијих келтских јунака.

[34] И. С. Јастребов, *Обичаи и пѣсни турецких Сербов*, Петербург 1889, 142–143.

[35] Уп. K. Kunstle, *Ikonographie der Heiligen*, 1926, 266.

имала борбу са змајем.[36] Отуд произлази да два суштинска елемента која повезују Светог Ђорђа и Марка Краљевића – коњ и борба са змајем – недостају у житијима и у ликовним представама првобитних светитеља, а ови елементи нису могли да буду увезени са ширењем хришћанства на територији Балканског полуострва током IV века, него тек касније, у VIII или IX веку. С друге стране, чињеница да је овај хришћански мученик постао омиљени светитељ цркве на Балкану, указује да је он још веома рано морао да добије неке нове елементе, вероватно коња, али и змаја, да би на тај начин био ближи народу, то јест његовој пређашњој вери, нарочито ако би се потврдило да је и у њој био познат лик „светог коњаника". Ако су се и предање и лик Светог Ђорђа изменили између IV и IX века на нашем тлу, онда би требало очекивати да се пронађу споменици који ће то и потврдити. Зна се, међутим, да се управо то раздобље – једно од најмрачнијих у историји централних и северних делова Балканског полуострва – одликује сталним сеобама народа и пустошењима, који нису оставили довољно времена за уметничко стварање, а духовна клима и заједничке тежње народа још увек нису прокрчиле свој пут у уметност. Осим тога, хришћанска црква се врло рано успротивила лику Светог Ђорђа, с обзиром на непрекидно додавање нових мотива који су били страни првобитној легенди. Познато је да је папа Гелазије I Свети (492–496), на сабору у Риму 494. године, забранио житије Светог Ђорђа као апокрифно, подупирући своју одлуку тиме да се светитељево име не спомиње ни у месецослову из Картагине.[37] Међутим, тек много касније, са првим средњовековним монументалним споменицима који настају са етничким и политичким стабилизовањем народа у северним и централним деловима Балканског полуострва, јавио се Свети Ђорђе као јунак на коњу који се бори са змајем. Није случајно што је у једној од првих задужбина средњег века, у припрати Ђурђевих Ступова код Новог Пазара,[38] он представљен као коњаник. Схватање да је XII век *terminus a quo* кад је реч о иконографској представи Светог Ђорђа на коњу, које почива на средњовековним уметничким споменицима, може бити коначно само у односу на званичну иконографију Источне цркве. С друге стране, с обзиром на реалне историјске услове и

[36] *Исто*, 265.
[37] С. Новаковић, *нав. дело*, 132.
[38] В. Петковић, *Срӣска умеӣносӣ у средњем веку* I, Београд 1930, таб. 4 в.

ранија веровања народа на Балкану, нема разлога за сумњу да је на овом подручју кападокијски мученик добио атрибут коњаника много касније, поготово ако се има у виду архаички карактер његовог култа у коме коњ и змај до наших дана имају важну улогу. Осим тога, треба скренути пажњу на један други моменат који може да има одлучујућу улогу у стварању легенде и иконографије о Светом Ђорђу: култ, легенда и ликовне представе Светог Теодора Тирона, у којима су коњ и змај такође у првом плану. Лик овог светог ратника на коњу који се бори против змаја,[39] већ је био створен у VII или VIII веку. Делгер[40] је показао да порекло овога мотива и његове иконографске представе на Балкану треба тражити у предањима из претхришћанске епохе, на паганским култним споменицима, али не у коптској уметности.[41] Ови елементи могли су да продру из иконографских представа легенде о Светом Теодору Тирону у иконографске приказе Светог Ђорђа.

Истраживања вршена до наших дана одлучно су одбацила могућност директне узајамне везе старијих локалних јунака, односно божанстава и хришћанских светитеља.[42] Данас морамо ово питање да поставимо „полазећи од све ширих сазнања о чисто ирационалним везама између претхришћанских култова и култова хришћанских светитеља заснованих превасходно на многим синкретизмима".[43] Ако из ликова Светог Теодора Тирона и Светог Ђорђа одстранимо конкретне историјске сличности које се односе на животни пут ових хришћанских мученика, и народне приче о њиховим страдањима, остао би само прабалкански лик јунака коњаника, односно „трачког коњаника". Представе у рељефу овог паганског „светог ратника", расуте у великом броју по целом Балканском полуострву, нестају тек у тренутку кад хришћанство коначно продире у Тракију, Мезију, Дакију и Илирију. Староседеоци ових области пружили су јак отпор хришћанству, и као резултат сукоба између старих и нових веровања појавили су

[39] W. Hengstenberg, *Der Drachenkampf des heiligen Theodor*, Oriens Christianus, N. S. 2 (1912), 95, 279.
[40] *Zwei byzantinische Reiterheroen erobern die Festung Melnik*, Serta Kazaroviana I, 275–279.
[41] J. Strzygowski, „Der koptische Reiterheilige und der heil. Georg", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, XL, 49 и даље.
[42] Уп. H. Delehaye, *Les légendes des saints militaires*, Paris 1909, 115.
[43] Делгер, *нав. дело*, 278–279.

се хришћански мученици Свети Теодор Тирон и Свети Ђорђе на коњима и у двобоју са змајем. Ова промена заправо представља псеудоморфозу, а главна мисао и мотив остали су исти.

Потоњи преображај, који се не везује за Светог Ђорђа већ за Марка Краљевића, и који је довео до стварања легенде и лика овог јунака, има исти смисао.

III

Споменици трачком коњанику присутни су управо у крајевима у којима су веома раширене песме о Марку Краљевићу и у којима је он важио за националног јунака, без обзира што је реч о различитим етничким заједницама које су насељавале те области. Најбројнији споменици трачком коњанику откривени су у западној и југозападној Бугарској (долине река Марице и Струмице),[44] одакле потичу готово све песме о Марку записане на територији Бугарске.[45] Најзнатнији број ових споменика у нашој земљи налази се на граничном подручју старе државе Мрњавчевића, пре свега у троуглу Прилеп–Битољ–Охрид,[46] што ће касније, поред осталих специфичних околности у овом региону, највероватније утицати на избор лика који је требало да замени трачког коњаника. Али рељефи на којима је представљен овај јунак пронађени су и у Сиску[47] и у Сарајеву,[48] на територији Панонске низије, у Румунији[49] и дуж обале Дунава (Истроса), чак до Варне – то јест свуда где ће касније бити сакупљане песме о Марку Краљевићу. Трачки коњаник, опет, није био једини коњаник у овим крајевима. Медаур, заштитник далматинског града Рисинијума (Рисан), такође је представљен као коњаник који држи копље у руци; на територији Тракије, поред бога Сбелсурда често се јављао коњаник познат под именом Ἰαμβαδουλης,[50] док се у Подунављу, Панонији и Далмацији срећу Диоскури и Кабири, представљени као коњаници.[51] Иконографска представа и функција трачког коњаника имале су све што треба да садржи један истински верски симбол, чиме је он превазишао националне и локалне верске границе и вероватно због тога иза себе оставио остале коњанике. Из истих разлога је и Марко Краљевић потиснуо све друге средњовековне јунаке, као што су то учинили Свети Теодор (Тодор) и Свети Ђорђе (Георгије) у односу на друге хришћанске светитеље.

Легенда о трачком коњанику је изгубљена. Не зна се, у ствари, ни да ли је постојала будући да још није са сигурношћу решено које су личности представљене на тим споменицима, и које је њихово право значење.[52] Уз то, да ли је аналошка сличност Марко Краљевић – Свети Ђорђе – трачки коњаник од пресудног значаја било за личност Марка Краљевића, било за тумачење трачког коњаника?

Без упуштања у порекло, настанак и иконографију трачког коњаника неопходно је, ради објашњења поменуте аналогије, установити шта је он значио у време када су ти споменици настали.

Ако би се прихватила теза А. Бидеа,[53] према којој је трачки коњаник само преминули ратник, односно личност којој је споменик подигнут, могло би се узети да све легенде у којима коњаник заузима средишње место потичу из много каснијих времена, и да немају никакве непосредне везе са трачким јунаком, или да доказују само да су ти споменици већ постојали и да је њихово

[44] G. Kazarow, „Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien", *Dissert. Panon.*, Ser. II, 1938, 14.

[45] В. Јорданов, „Крали Марко в блгарската народна епика", *Сборник на Блг. Книж. дружесшво в Софиа*, I, 1901.

[46] Уп. Никола Вулић, „Антички споменици наше земље. Трачки коњаник и друге иконе из античког доба". *Сйоменик САН*, XCVIII, Београд 1941–48, бр. 2, 3, 17, 19, 22, 23, 40. Територија између Охрида и Прилепа представља важну археолошку област којом је пролазила *via Egnatia* и на којој су се налазила значајна културна средишта. Стари Прилеп је био на путу Стоби–Heraklea Linkestis а у околини су били Дериопос и Стубера. Занимљив је податак да се у натписима на рељефима трачког коњаника међу наведеним личним именима често налазе имена Μαρκως и Μαρκιανος (уп. G. Kazarow, *Diss. Panon.* II, 1938, no. 98, 364, 901a, 929, 1049, 189, 357).

[47] Уп. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, N. S. VIII, 1905, 118 и даље.

[48] Уп. *Гласник Земаљскоī музеја у Сарајеву*, N. S. III, 1948, Pl. III, 1.

[49] D. Tudor, „Religiöse Denkmäler aus Drobeta", *Serta Kazaroviana* I, 1950, 195–163.

[50] Растислав Марић, *Аншички кулшови у нашој земљи*, Београд 1933, 10–13, 20.

[51] D. Tudor, „I Cavalieri Danubiani", *Ephemeris Dacoromana* VII, 1937.

[52] Сви сачувани споменици трачког коњаника потичу из времена између I и IV века (Казаров, *нав. дело,* 11). P. Roussel (*Revue des études anciennes, Bordeaux* 1921, 266) даје превод текста Калимахове песме у којој се налази, по мишљењу E. Willa *(Le relief culturel gréco-romain,* Paris 1955, 57), најстарији опис рељефа трачког коњаника.

[53] *Das problem des sog. Thrakischen Reiters*, Dolgozatok 1926, 1927.

првобитно значење било заборављено.[54] Теза А. Бидеа ипак је неприхватљива, из два разлога: прво, зато што споменици трачком коњанику, осим у изузетним случајевима, немају везе са гробом, и друго, зато што се трачки коњаник, и када је представљен на надгробним споменицима, не односи на покојника већ има вредност верског симбола, будући да се поред њега могу наћи и представе умрлих којима су подигнути споменици.[55] Чак и када је покојник представљен на коњаничком споменику као јунак, та чињеница не само што не искључује постојање посебног коњаничког божанства, већ га, напротив, потврђује, јер крајњи циљ читаве есхатологије јесте повезаност и идентификација покојника са ликом главног хтоничног божанства. Разуме се да оваква идентификација исто тако подразумева постојање предања у коме јунак коњаник заузима средишње место. С друге стране, ако прихватимо мишљење према коме је трачки коњаник управо велики трачки јунак,[56] следи да је његов однос са другим божанствима трачког пантеона исто онолико тајанствен као и значење самих споменика. Нађени рељефи трачког коњаника најчешће су били повезани с неком врстом мањих светилишта покрај каквог извора, или, заиста много ређе, са самом гробницом.[57] Овај податак указује да је трачки коњаник по својим главним функцијама везан за воду[58] и за свет мртвих, па треба очекивати да се ови елементи нађу у предањима[59] о њему, то јест у њиховим познијим варијантама о Светом Теодору, Светом Ђорђу, и нарочито о Марку Краљевићу. Познати моменат из најраспрострањенијег предања о Светом Ђорђу је да је овај хришћански великомученик, пошто је савладао

[54] Г. Казаров, у: Pauly-Wissowa, R. E., s. v. Heros, Suppl. III, col. 1133.

[55] На многим надгробним споменицима у Македонији осим покојникове бисте пронађене су и плоче са рељефом трачког коњаника (уп. Mendel, *Catalogue de Constantinople*, бр. 1046 и даље). У лапидаријуму Народног музеја у Скопљу налази се стела, до сада непозната јавности, на чијем је горњем фризу представљен покојник иза кога је коњ, док је на доњем фризу приказан трачки коњаник.

[56] Г. Казаров, у: Pauly-Wissowa, R. E., s. v. Trakische Religion.

[57] Г. Казаров (Pauly-Wissowa, R. E., Suppl. III, col. 1132 и даље) помиње 36 светилишта трачког коњаника, од којих је већина покрај извора; само у два случаја ови рељефи су нађени у гробници.

[58] На рељефима трачког коњаника понекад је представљена посуда из које се излива вода.

[59] *Legenda aurea*, Heidelberg (издање Lambert Schneider), 303.

змаја, отворио извор на самом црквеном олтару, који је исцељивао све болести. Растислав Марић[60] већ је скренуо пажњу на моменат који повезује ово место из предања о Светом Ђорђу и исцелитељске изворе поред којих је изграђен највећи број светилишта са трачким коњаником. Занимљиво је, међутим, запажање да се у народној поезији кладенци свеже воде називају именом Марковог коња, односно Шарцем,[61] као и да у многим песмама постоји запањујућа веза између Марка Краљевића и извора, језера и вода уопште. У том смислу веома су занимљиве песме „Марко Краљевић и вила бродарица“ (Вук VI, 23) и „Смрт Краљевић-Андрије“ (Вук VI, 17). У првој песми, видећи да у гори „ладне воде нема“, Марко реши да закоље свог коња и угаси жеђ његовом крвљу. Вила га у томе спречава:

„Не кољ' коња, Краљевићу Марко,
Не кољ' коња, не чини наино,
Не йогани шела ришћанскоїа“,

и саветује му да пође „мало у напредак“ да би нашао хладне воде. Занимљиво је и то да Марко, да би утолио жеђ на том извору, мора да плати чувару извора. У песми „Смрт Краљевић-Андрије“, чији сачувани текст у толикој мери обилује противречностима и каснијим уметањима да је тешко одгонетнути њен првобитан облик, Марко и Андријаш, да би сазнали ко је бољи јунак, опкладе се ко може да се дуже уздржи и не пије воду. Напослетку, ожеднели Андријаш хоће да закоље свога коња да његовом крвљу[62] угаси жеђ, а Марко га спречава у томе и шаље у механу. У другом делу песме Турци, који су се нашли у механи, убијају Андријаша; пошто га је узалуд чекао три дана, Марко напокон побије Турке и освећује брата. Очигледно је да је извор у гори, првобитан мотив ове песме, сада замењен механом, а змај, чувар извора, Турцима, које Марко касније убија.[63] Ову претпоставку јасно

[60] R. Marić, „Der Trakische Reiter – eine Heilgottheit“, *Rev. internat. des études balkaniques* III, Beograd 1938, 581–583.

[61] Вук Караџић, *нав. дело*, s. v. Шарац.

[62] Стихови о клању коња како би Марко и Андријаш могли да утоле жеђ веома су архаични и вероватно садрже сећање на стварно жртвовање коња у прошлости.

[63] У коначној анализи излази да је овај мотив истоветан са познатим митом о Хераклу и Хили.

потврђује песма „Кад се препануо Марко“ (Вук VI, 39), у којој Марко, на молбу кићених сватова да им покаже „у планини извор воде ладне“, одговара следеће:

„Тадер сам им право казивао,
Да не знадем ниђе воде ладне
У планини ни близу планине,
А далеко ту механу винску,
А да знадем дубоко језеро,
Ал' језеро нигда није само
Без Турчина али горског звјера.“

Све ово наводи нас на помисао да је првобитан мотив песама у којима се Марко бори са чуварима извора близак предању о Светом Ђорђу, и да у оба случаја откривамо занимљиву везу између јунака коњаника, змаја (змије) и воде. У тим предањима змај очигледно представља воденог демона, али поставља се питање који мотиви покрећу Светог Ђорђа и Марка Краљевића да се боре против њега, кад та функција, по аналогији са трачким коњаником, треба такође и њима да пристаје.

На рељефима трачког коњаника змија је представљена испред коњаника који се не бори против ње, већ копље баца на вепра који се налази испод дрвета са змијом. Према томе, нема сумње да постоји извесна веза између трачког коњаника и змије, али, за разлику од Светог Ђорђа и Марка Краљевића, он се не бори против ње. Иконографски узор према коме је представљана змија на рељефима трачког коњаника налази се на хеленским надгробним споменицима. Та чињеница, међутим, ни најмање не искључује повезаност коњаника и змије, јер ту везу може да потврди његов култ, чији су трагови очувани до данас у многобројним обичајима везаним за Тодорову суботу.[64] На рељефима трачког коњаника змија има значење свете животиње–табуа, она стоји поред божанства као његов главни атрибут, или као симбол који га замењује. У околини Прилепа познат је култ локалног божанства Дракона, представљеног у облику змије која се издиже из овалног путира,[65] а у пределима око Дрима и Охридског језера,

[64] М. Филиповић, *Трачки коњаник,* Нови Сад 1950, passim.

[65] Р. Марић, *Антички култови,* 31.

према легенди, налази се место на коме се Кадмо, пошто је отишао у земљу Енхелејаца, претворио у змију.[66] По правилу, код Илира и, много касније, код хеленских и римских досељеника, змија и јунак коњаник били су предмет култа и мита,[67] што показује да је на врло широкој територији постојао култ божанства у облику змије, то јест божанства чији је главни атрибут била змија. Отуд произлази да коњаник који се бори против змије представља или неко ново божанство, чији двобој са змијом симболизује сукоб новог и старог култа (рецимо Аполонова борба против змије Питона у Делфима), или је пак та борба произашла из веровања да су јунак коњаник и змија били исто.[68] Рељефи трачког коњаника јасно показују да прва могућност није прихватљива, јер су на тим споменицима и коњаник и змија представљени једно уз друго, никако нису супротстављени нити су у међусобном двобоју. Уза све то, у току историјског развоја, а пре свега са продирањем нових религијских идеја, првобитно значење те везе сасвим разумљиво почиње да пада у заборав и долази до *енантиодромије*, то јест највеће добро се претвара у највеће зло, и поново отпочиње борба између коњаника и змије. Само по себи се разуме да ни изворна веза између коњаника и змије не може потпуно да нестане из иконографије и мита, али да у измењеном облику може да нађе своје место у потоњим хипостазама трачког коњаника на тлу Балканског полуострва: код Светог Теодора, Светог Ђорђа и Марка Краљевића.

Миленко Филиповић је показао, на бројним примерима и на савременим народним обичајима везаним за култ Светог Теодора Тирона у границама некадашње трачке и илирске територије, у којој мери је овај хришћански мученик везан за култ змије.[69] С друге стране, ако анализирамо песму „Секула се у змију претво-

[66] Херодот, *Hist.* V, 61.

[67] П. Лисичар, „Легенда о Кадму“, *Жива антика* III, 1–2, 248. Трагови овог култа сачувани су на Приморју до краја IV века, што се види у предању о Светом Илариону (уп. Јиречек-Радонић, *нав. дело,* I, стр. 16).

[68] Џ. Џ. Фрејзер, наводећи бројне примере које је прикупио из религија готово свих народа, писао је много о теми одвајања свете животиње од антропоморфног божанства, и њиховој међусобној борби, то јест о крвавој жртви божанства у облику животиње (*Златна грана,* passim).

[69] Миленко Филиповић, *нав. дело,* passim. Из обичаја које је М. Филиповић сакупио види се да је Свети Теодор Тирон такође заменио неко божанство, које је у свом првобитном облику било змија.

рио" (Вук II, 84),[70] постаје сасвим јасно да је змија била главни атрибут наших јунака и облик њихове епифаније, да су они били „од рода змијскога", упркос свим покушајима народног певача да докаже супротно. На основу овога може се закључити да је веза између Марка Краљевића и извора воде разумљива, као и веза између овог јунака и змије (змаја), против кога се он бори.

Постоји још једно важно поређење између трачког коњаника, Светог Ђорђа и Марка Краљевића, које се може потврдити поменутим закључком. На неким рељефима трачки коњаник је представљен као троглави коњаник.[71] У ближој околини Новог Пазара, на путу који води ка Сјеници, налази се гроб троглавог Арапина, киклопских размера. На том месту, сваке године на Ђурђевдан, „ноћу и тајно" неко закоље јагње или птицу.[72] Јасно је да се овде ради, како је показао В. Чајкановић,[73] о гробу неког јунака или божанства хтоничног карактера. Тај исти троглави Арапин, чији је култ везан за Светог Ђорђа, познат је и у нашој народној књижевности, где је представљен као противник Марка Краљевића. Марка уопште често срећемо са бићима која имају удвостручене или утростручене неке делове тела (ειδος πολυγυιον), као што је, рецимо, Муса Кесеџија, чије двобоје и мегдане описује народни певач и даје му три главе или три срца.[74]

Паралела трачки коњаник – Свети Ђорђе – Марко Краљевић омогућује да се прати континуитет лика јунака коњаника,

[70] Н. Вулић, *Глас СКА* CXIV, 64, 8. В. Чајкановић, *Студије из религије и фолклора*, 109.

[71] Otto Weinreich, „Zum dreiköpftigen Thrakischen Reiter und zum lykischen Trikasbos", *Jahrbuch d. deut. Arch. Inst.*, B. XLII 1–2, Arch. Anz., 20-23.

[72] В. Чајкановић, *О српском врховном богу*, 69.

[73] *Исто.*

[74] Троглави јунак има изразито хтонични карактер и постоји веза између њега и доњег света, што потврђују готово све аналогије у религијама и митовима других народа (уп. B. Schweizer, *Herakles*, Tübingen 1922, 59; H. Usener, *Dreiheit*, Bonn 1903; S. Reinach, *Cultes. mythes et religions*, 3, 160 и даље). Хтонску природу Марка Краљевића потврђује једна приповетка из околине Видина, „Сребрна чизма Марка Краљевића"; она се кад је донесена у цркву, претворила у чизму од злата. В. Чајкановић (у: *О српском врховном богу*, 64) показао је да се сребро у нашој народној традицији односи на доњи свет и мртве. Да су многи елементи хтоничног божанства из претхришћанског доба везани за лик Марка Краљевића добро показује једна приповетка из Македоније према којој Марко, све до данас, храни свога Шарца сваки дан „у саму поноћ" (уп. Краљевић Марко, *Антологија народних приповедака*, Београд 1913, 80, 88, 89).

односно иконографске представе његовог култа и предања о њему на сасвим одређеној географској територији, почев од историјског раздобља па до наших дана. На стварање такве слике, која је успела да се очува вековима упркос разним друштвеним, привредним и верским променама, без сумње је утицала нека важна, витална чињеница из које се обликовало одређено психолошко становиште. Таква слика из најдавнијих времена резултат је посматрања живота и схватања света у току низа векова и, припадајући одређеној духовној атмосфери која излази из оквира стриктно историјских истраживања, представља део праисторије Балканског полуострва. До данас су често занемаривани претходни токови и утицаји балканског тла на стварање јунака коњаника. Није се веровало у његову оригиналност због неких сродности са хеленским или источњачким божанствима као и са јунацима коњаницима, нарочито у иконографском погледу. У решавању проблема трачког коњаника[75] одлучујућу улогу имају локални географски, етнички и економски услови, као и специфичан развој преисторијских култура у овим крајевима од половине другог до краја првог миленијума пре наше ере.[76] Високо развијене цивилизације Хеладе и Блиског истока увек су показивале, чак и у потоњим епохама, одбојност према коњима, а пре свега према јахању које, према раширеном схватању, понижава повлашћену класу, као и богове.[77] Другачије је са трачким и скитским племенима, која су живела широм Закавказја па све до средњег тока Дунава, обухватајући највећи део Паноније и читаво Балканско полуострво. Зна се поуздано да су њихови припадници били коњаници κατ

[75] Најчешће се сматра да трачки коњаник представља хипостазу Диониса, или пак да је он трачка варијанта Каксбоса, Созона или Пирве (уп. Perdrizet, *Cultes et mythes du Pangée*, 1910; L. Robert, *Hellenica* III, 56, VII, 54; H. Otten, „Pirva – der Gott auf Pferde", *Jahrb. für Kleinasiat. Forsch.* 2, 1952/ 1953, 62 и даље).

[76] Досад још није написана предисторија трачког коњаника. Биће неопходно, међутим, да сва будућа истраживања о јунаку коњанику садрже ову повест, с обзиром да је продор нових етничких елемената у средњу Европу током другог миленијума суштински изменио етничку и културну структуру тих области и утицао на неговање посебне коњаничке културе, где је вероватно и настао лик трачког коњаника (уп. G. Childe, *Prehistoric Migrations in Europe*, Oslo 1950, 215–230.

[77] J. Wiesner, „Fahren und Reiten in Alteuropa und im alten Orient", *Der alte Orient* 38, 1939, 69–79.

εξοχην и да су њихови јунаци и богови увек били на коњима.[78] Откривене гробнице од Кавказа до Требеништа и у крајевима у средњем току Дунава показују да су ови народи замишљали своје покојнике како на дуго путовање одлазе на коњу,[79] те да та одана животиња не треба да преживи смрт свога господара, управо као што Марко Краљевић одлази у смрт заједно са својим Шарцем.[80] Око тих гробница образовала су се предања и настао је лик јунака коњаника; око њих су рођене најбитније заједничке мисли које ће у знатној мери обележити духовну климу потоњих историјских епоха, из којих ће проистећи трачки коњаник, Свети Теодор, Свети Ђорђе и Марко Краљевић. Отуд потиче и наша садашња психа, која нам омогућује да и данас осећамо и примамо тај лик као нашег највећег националног јунака.[81]

Закључити да су трачки коњаник и мит о њему послужили као основа и узор за лик Марка Краљевића у нашој народној поезији, значило би неоправдано поједноставити један сложен проблем. Трачка и илирска легенда утицале су на стварање тога лика а неки мотиви, које налазимо у песмама о Марку Краљевићу, утврђени су захваљујући најновијим проучавањима овога предања, што нипошто не искључује друге, још разноликије елементе који су током времена додавани, непрестано употпуњујући овај лик и стварајући га онаквим какав је он данас.[82] Увек треба имати

[78] *Исто*, 79 и даље, и M. Rostowtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford 1922, 104.

[79] Wiesner, *нав. дело*, 47 и даље, и Dvorak, *Wagengräber der älteren Eisenzeit in Böhmen*, Praha 1938, 61 и даље. У Закавказју су пронађени предмети који су представљали делове коњске опреме, чак и у гробницама жена (уп. Wiesner, *нав. дело*, 79).

[80] Стари Словени су, као и Скити, своје мртве сахрањивали заједно са коњима (уп. L. Niederle, *Život starych Slovanu*, Praha 1911–1925, III, 132, 135, 483). Према предању, тело Марка Краљевића, кога је случајно убио Ратко Влах, постављено је на коња (уп. *Старинар*, 1924/25, 33–34). О сличном обичају код Скита, види Херодот, *Hist.*, IV, 3.

[81] Не може се схватити да је Мештровић статуу Марка Краљевића случајно замислио на коњу, и да је она случајно постављена у средишњи део храма који је посвећен онима „који чврсто верују у узвишене идеале исказане у народним песмама“ (уп. *Ivan Meštrović*, Zagreb 1933, 14).

[82] Циљ овог рада био је да у општим цртама покаже неке старобалканске елементе у предању и лику Марка Краљевића. Због тога овде нисмо желели да прецизније раздвојимо слојеве од којих су састављене песме о Марку Краљевићу, како у погледу времена настанка њихових саставних елемената тако и у погледу мотива који су били увезени споља у ове песме, током историјског развоја, за шта је у будућности потребна посебна студија чији би предмет било проширивање знања о старобалканским елементима у нашој народној поезији уопште. Детаљнија анализа у овоме правцу вероватно ће показати да и други јунаци наше народне поезије (на пример Милош Обилић, кога је родила кобила и који има посебан култ, Змај Огњени Вук или војвода Момчило), *in ultima analysi*, припадају свету трачких и илирских предања пониклих на територији Балканског полуострва. У том смислу било би корисно посебну студију посветити односу између Марка Краљевића и краљевића Андријаша у народним песмама. Ова два коњаника у много чему нас подсећају на Диоскуре или Кабире. Заједно са мајком Јевросимом, они чине познату тријаду Диоскура у служби једне богиње. Познат је знатан број рељефа са нашег тла који представљају два коњаника између којих је једна женска фигура (уп. F. Chapoutier, *Les Dioscures au service d'une Déesse*, Paris 1935, сл. 9, 10, 11). С друге стране, хришћански светитељи, као што су Свети Теодор Тирон и Стратилати, веома су им блиски (уп. H. Grégoire, *Les saints jumeaux et dieux cavaliers*, Paris 1905).

у виду слојеве времена у песмама о Марку Краљевићу, чак и оне у целокупној народној поезији, који нас воде од почетка XIX века све до историјске и праисторијске прошлости Балканског полуострва – чак и у оним случајевима када су те песме настале у познијим временима и као резултат одређених тежњи.[83]

У том смислу наша поезија није изузетак. Корени јуначког епа у западној Европи, као и *Еда* и германских митова, потичу из света старокелтских предања, при чему не помињемо многе друге, касније утицаје – хеленске, римске или хришћанске. Разуме се да је нашој народној поезији најближа и најсроднија *Илијада*, али не по сличности мотива, садржине или описа неких личности и догађаја, већ по историјским и психолошким законима.[84] Ахил, Пелејев син, вођ Мирмидонаца под Тројом, кога је сваки Хелен сматрао недостижним узором и идеалом, у стварности је био прехеленски бог мора. Марко Краљевић, син краља Вукашина, национални јунак свих јужнословенских народа, заправо је јунак коњаник из доба пре доласка Словена на Балкан, који је живео у свести племена на Балкану много пре него што ће се појавити историјски краљ Марко, као свемоћни спаситељ, као симбол који

[83] Најновија историјска истраживања доказују да су неки елементи ушли у нашу поезију током XVIII века под утицајем црквене пропаганде (Јован Ковачевић у: *Историјски гласник* 1–2, 1953, 78–81).

[84] Уп. М. Ђурић, „Везе Хомерове поезије с нашом народном и уметничком епиком“, *Зборник радова Института за проучавање књижевности* I, 1951, 101–116 и „Хомерова *Илијада* и наше народне песме“, *Књижевност* IX, 1954, 177–187.

доноси ослобођење, утеху, и који враћа наду. Словенске племенске заједнице које ће касније населити територију Балканског полуострва, под утицајем аутохтоног[85] становништва прихватиће предање о јунаку коњанику, будући да је трачки и илирски пантеон, иначе близак високоразвијеним религијама старе Хеладе, Блиског истока и Рима, без сумње био далеко надмоћнији у односу на нејасне и свакако врло примитивне представе о религији словенских досељеника. И хришћанство је у овим крајевима, у дотицају са ранијим веровањима, претрпело дубоке промене, чак и у домену цркве, док су у широким народним слојевима још увек живели древни трачки и илирски митови у којима је јунак на коњу морао имати средишње место.[86]

Овај лик јунака коњаника само је повремено одбациван из окриља званичних уметности, у раздобљима значајних етничких промена, као и у првим вековима ширења хришћанства, да би поново избио у први план у доба свеопштих националних катастрофа – када ни црква ни држава нису нудиле бога који би био у стању да дође и помогне – и прилагодивши се свести сродном садржином, претворио се у лик Марка Краљевића који је одмах прихваћен као национални јунак. То су разлози због којих пре-

[85] Са доласком Словена на Балканско полуострво, старо трачко, илирско и романско становништво није нестало: један део се повукао на југ, а други се стопио са Словенима. Илирско становништво било је врло бројно у околини Призрена, Охрида и Скопља, а има га и у Херцеговини. Касније, у XVIII веку, ове скупине поново су продрле на север и населиле се око Новог Пазара, Ниша и Врања (уп. Јиречек–Радонић, *нав. дело,* I, 111–115).

[86] Чини се да Чајкановићева претпоставка може бити вероватна (уп. *О срӣском врховном боӯу*, 118): да је култ Марка Краљевића постојао у нашем народу. Места која носе име *Маркове сӣоӣе* или *Марков камен* могу да послуже као потврда те претпоставке. Познато је да је хришћанска црква морала да покрене праву кампању у XVIII веку против веома велике популарности коју је Марко Краљевић уживао у народу (уп. Банашевић, *нав. дело,* 36), и да су јој у тој кампањи помогли писци рационалисти. Рељковић је протестовао што се у колу певају песме о Марку Краљевићу и што га славе као свеца. Рајић га је називао „пијаном кукавицом" и „тиранином" (уп. Јагић, *нав. дело,* 121, 137). Исто као што се портрет славног јунака „Светог Милоша Обилића" појавио на нартексу и на зидовима цркава уопште у Србији, Македонији и на Светој гори као уметничка ликовна представа дела из епске народне песме, тако је и у Македонији, у тешким временима ропства под турским јармом, епски лик Марка Краљевића нашао место на галерији цркве у једном малом македонском селу. То је велика зидна композиција (294 x 172 cm). Види В. С. Радовановић, „Марков мегдан с Мусом", *Гласник Еӣноӷрафскоӷ инсӣиӣуӣа* 1–2, 213–256, сл. 1.

дање о Марку Краљевићу има значај и вредност великог националног мита.[87] Представе и приповести о свима, па и оним најстаријим словенским божанствима, јунацима и митовима, веома су сиромашне и веома су елементарне, без иједне снажне идеје и без иједне песме, а од њих се тка један велики мит. Само је на традицијом богатом тлу, када се прошло кроз историјско искуство, „када на хоризонту није било ни трачка светлости", могла настати прва легенда Јужних Словена, наше народне поезије. Марко Краљевић представља средишњи лик ове легенде.

(Са француског превела *Гордана Пеӣровић*)

[87] Термини „мит" и „митологија" овде нису употребљени у религијском и теогонијском смислу, већ у много ширем, какво им је дао К. Г. Јунг. По њему, мит је „невољно приповедање несвесних психичких радњи", а митологија „све што је човеку потребно у позитивном или негативном смислу а постоји као митска слика поред његовог свесног (бића)" (уп. K. Kerenyi и C. G. Jung, *Das göttlische Kind,* Albae Vigiliae, 1940, passim).

ПРЕИСТОРИЈСКА НЕКРОПОЛА У ДОЊОЈ БРЊИЦИ

Док је развој раних преисторијских култура на подручју Косова углавном познат захваљујући систематском истраживању неколико великих локалитета (Предионица, Валач, Житковац, Гладнице, Фафос), за реконструкцију млађих преисторијских епоха располагало се оскудним подацима све до 1957. године, када је Музеј Косова и Метохије у Приштини организовао пробно ископавање у Доњој Брњици. Локалитет је срећно изабран. Већ прво сондажно испитивање дало је изненађујуће резултате: на малом простору од 16 m^2 откривено је десет гробова у којима су нађене урне с остацима спаљених покојника.[1] Када је у приштински музеј ускоро почео да пристиже сродан материјал с других локалитета, било је јасно да некропола у Доњој Брњици репрезентује једну јасно одређену културну групу у преисторији косовске области. Којем ужем временском периоду ова култура припада, ко су њени етнички носиоци, какав је њен однос према ранијем и каснијем развоју, и у каквој се психичкој констелацији и привредно-друштвеним условима развијала – на та питања је требало одговорити. У том циљу је 1958. године организовано систематско испитивање некрополе у Доњој Брњици.[2] Заједно с налазима из 1957. године, нов материјал откривен на овом локалитету у 1958. омогућује да се у основним потезима обележе главне карактеристике ове сасвим нове и својеврсне културне групе.

---

[1] J. Глишић, „Кратак извештај са сондажних рекогносцирања Музеја Косова и Метохије у току 1956/ 57. г.", *Гласник Музеја Косова и Метохије*, II, 1957, 317–319.

[2] Ископавање је организовао Музеј Косова и Метохије у Приштини у времену од 10. до 27. августа. На радовима су учествовали Б. Јовановић и В. Трбуховић, асистенти Археолошког института САН, Љ. Дашић, дипл. археолог, и писац овог чланка.

Некропола у Доњој Брњици откривена је случајно. Прву гробну целину, која је 1957. године доспела у Музеј Косова и Метохије,[3] приметили су мештани у одроњеној ниској обали сеоског потока који тече кроз уску долину везујући брдовито источно залеђе Косова с пространом косовском равницом на западу. Док је лева, јужна обала потока, оформљена од речног наноса, релативно компактна и равна, десна обала, која се благо диже према северу, састављена је од глинасте земље и стално изложена ерозији. Одроњавањем десне, северне обале, поток често мења правац и постепено помера своје корито према северу, тј. према оном делу терена где је укопана преисторијска некропола. Гробови који су се некад налазили вероватно у близини потока, данас леже у његовој десној обали. Тешко је било оценити да ли је случајним налазом из 1957. године обележена јужна граница, односно периферија некрополе, или је уништен центар, тако да гробови на десној обали представљају последње остатке њеног северног, периферног дела. Оцењујући правилно важност првог налаза и угроженост терена, управа Музеја Косова и Метохије организовала је одмах сондажно испитивање некрополе. Захваљујући J. Глишићу, који је руководио овим истраживањем, његовом теренском дневнику, плановима и инвентару, дајем најпре резултате његовог ископавања у 1957. години.

J. Глишић је имао срећу да једном сондом, релативно малих димензија (4 x 4 m), захвати прву групу гробова брњичке некрополе. Сонда је постављена на простору чији су горњи слојеви били знатно оштећени савременим цигларским радовима. Исто се може рећи за готово цео терен простирања некрополе, пошто мештани већ дуже времена користе земљу с десне обале потока за израду цигле. Сеоски пут, који прати поток, и прокопавање канала за наводњавање толико су изменили изглед терена да је данас немогуће стећи слику о његовом првобитном изгледу. Сонда је постављена уза саму речицу, али је оријентисана тачно у правцу север-југ, односно исток-запад (ситуациони план, сонда 1957. године). Већ при скидању првог откопног слоја до дубине од 0,25 m, примећене су две групе кружно распоређених речних облутака (горња површина гробова 1 и 2), а затим су се јасно издвојиле још три сличне групе (у ствари површине гробова 3, 4 и 5), које су

---

[3] Гроб је садржао већу урну (Т. I, 1), зделу (Т. I, 3) и пехар са једном вертикалном дршком (Т. I, 2).

дијагонално секле сонду у правцу североисток-југозапад. Скидањем другог откопног слоја до дубине од 0,40 m издвојиле су се још три гробне целине (гробови 6, 7 и 8) и остаци оштећених гробова 9 и 10. Најзад, уклањањем трећег слоја издвојили су се, на дубини од 0,51 m, сви гробови обухваћени сондом: осам затворених гробних целина и два оштећена гроба у североисточном делу сонде (сл. 17). Пошто се камена конструкција око гробова 5 и 6 спуштала испод нивоа трећег откопног слоја, скинут је још један слој, до дубине од 0,62 m.

Прва група гробова откривена 1957. године укопана је релативно плитко у слој компактне жутомрке глинасте земље. Пошто је слој хумуса уништен на целој површини сонде, данас није могуће тачно утврдити дубину на којој је првобитно лежала прва група брњичких гробова. Кроз сва четири откопна слоја земља не мења боју нити квалитет. У прва два слоја налажен је рецентан материјал, ситни делови опека (римских?) и атипична керамика. У нижим слојевима нађен је мањи број фрагмената преисторијске керамике.

Готово сви гробови откривени 1957. године укопани су на приближно истој дубини.

Сви очувани гробови прве групе садрже урну с остацима спаљеног покојника, заштићену специјалном конструкцијом од камена. Иако постоји један основни принцип у начину грађења гробних конструкција, због извесних мањих одступања потребно је дати опис сваког гроба понаособ.[4]

Ископавања у 1957. и 1958. години омогућују да се изведу следећи закључци о изгледу брњичке некрополе, распореду гробова и погребном ритуалу:

1. Брњичка некропола захвата узани појас дуж данашње десне обале сеоског потока у дужини од око 600 m. Првобитна ширина овога појаса није утврђена због померања речног корита према северу и скретања речице од стране мештана. Према данашњем изгледу терена и саопштењима о ранијим случајним налазима, може се претпоставити да је овај појас био широк око 100 m.

---

4 Описи појединачних гробова овде су изостављени. Заинтересовани читалац може их наћи у *Гласнику Музеја Косова и Метохије* IV–V, Приштина 1959–1960, 86–99. – *Прим. прир.*

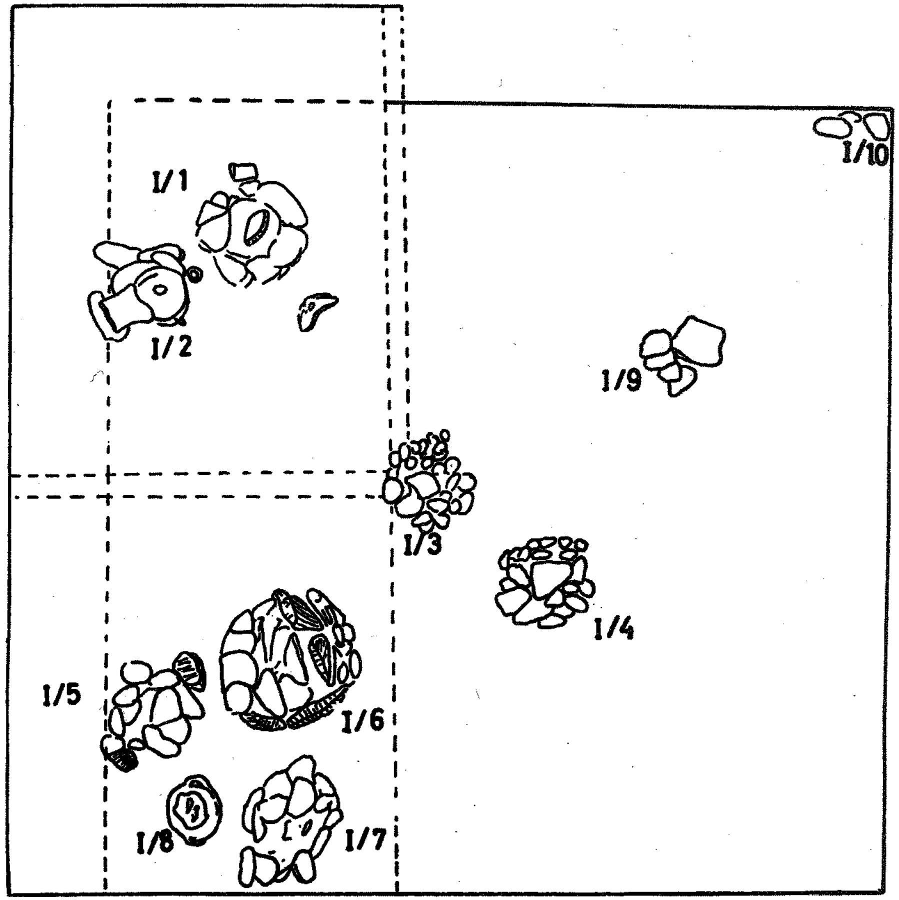

Сл. 17. Положај гробова у североисточном делу сонде, Доња Брњица.

2. Гробови су распоређени у групе, међусобно удаљене 30 до 50 m. Једна група састоји се од 10 до 20 гробних целина. Гробови унутар једне групе густо су збијени. Свака група, посматрана у целини, заузима већу или мању елипсоидну површину, са дужим пречником од 10 до 20 m, оријентисаним у правцу североисток--југозапад.

3. Брњичка некропола припада типу равних поља с урнама. Како су гробови били површински обележени, данас је немогуће утврдити. Постојање накнадних укопавања показује да је морало

бити спољних ознака. Није искључено да су поједини гробови, односно групе, били назначени ниским хумкама.

4. У оквиру појединих група утврђено је постојање индивидуалних и групних гробова, најчешће двојних.

5. Сви откривени гробови изграђени су у облику ниских тoлоидних конструкција од речних облутака и камених плоча.

6. Гробови нису укопавани до слоја здравице. Површина гробних конструкција појављује се на просечној дубини између 20 и 30 cm, а плоче које служе као подлога урнама леже на дубинама између 50 и 60 cm.

7. Сем једног изузетка, сви покојници сахрањени на брњичкој некрополи су спаљени.

Као што је случај с највећим бројем некропола с урнама, и брњички гробови укопани су на ниској тераси у близини реке. Одабирање места за некрополу није остављено случају. Остале познате некрополе с урнама у косовској области леже редовно на обалама мањих река. Текућа вода у наведеним случајевима вероватно није служила само за практичне сврхе, већ је имала одређено место у ритуалу и схватању о загробном животу.[5]

Конструкције брњичких гробова и начин постављања урни резултат су делом религиозних схватања, а делом удела социјалног момента. У чињеници да су сви брњички гробови конструисани у основи на исти начин, и да су одступања незнатна, треба гледати јединственост основних религиозних идеја, везаних пре свега за загробни живот. Издвајање појединачних од скупних гробова, распоред гробова унутар једне групе и разлике у прилозима проистичу, међутим, из свакодневног живота једног друштва, у коме различити интереси зближавају или сукобљавају поједине његове чланове.

Појава толоидних конструкција на брњичкој некрополи није ни случајне ни формалне природе. Чисто сакрални смисао овога облика добро је познат.[6] У односу на до сада познате гробне кон-

[5] Према општем схватању индоевропских народа, у доњем свету влада вечита жеђ. Зато Грци своје мртве зову οι διψασμένοι или οι αβρεχοι (в. A. Dieterich, *Nekyia,* 1893, 100) и над гробом врше либацију воде (уп. P. Stengel, *Die Griechische Kultusaltertümer,* München 1910, 103). О одласку душа умрлих на други свет реком види C. Clemen, *Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit*, Leipzig 1920, 50 и даље.

[6] F. Robert, *Thymélè,* Paris 1939, passim.

струкције са старијих или савремених некропола на територији наше земље, оне имају, с обзиром на каснији развој, још много сложенији смисао и значај.

За грађење гробних конструкција на брњичкој некрополи употребљен је искључиво речни облутак, и то белутак. Избегавање употребе других врста камена показује да је белутак имао посебан значај у сепулкралном култу и ритуалу. При грађењу каснијих гробних конструкција у Атеници, Новом Пазару и Требеништу такође је у великој мери употребљен речни белутак. Хилдебранд је приметио да су на неким некрополама с урнама у Мађарској урне биле ограђене венцем белутка, или је белутак стављен у саму урну.[7] Он је претпостављао да су у наведеним случајевима у питању тзв. Seelensteinen. Сигурно је да су и у Доњој Брњици, Атеници, Новом Пазару и Требеништу такође у питању култ или одређене мађијске процедуре у вези с каменом, једна врста λίϑοι ἔμψυχοι.[8]

На основу разлика у основној конструкцији, брњички гробови могу се сврстати у три основна типа. Код првог, најчешћег типа, око урне стављене на камену плочу постављен је најпре омотач од вертикалних плоча (најчешће три, ређе пет), а затим је изграђена толоидна конструкција од два или три концентрична венца речних облутака.

Други тип је у основним елементима сродан са првим, с том разликом што је код њега изостављен омотач од вертикално постављених камених плоча.

Трећи тип је настао повезивањем првог и другог типа у једну целину. То је етажни тип гроба. Појединачни, односно вишечлани гробови могући су у сва три основна типа.

[7] Arch. Ertesitö, XLIII, 1929, 323.

[8] M. Ebert, *RL*, s. v. Kultus (Stein- und Baumkult) – M. Lohr. Обично се сматра да се душа покојника везује за речне облутке (уп.: Ch. Renel, *Les religions de la Gaule avant le christianisme*, Paris, 1906, 7 и д.) или да се у њима налазе душе предака (Frazer, *The Golden Bough*[3], III, 66, 73). Ово веровање је одржано до данас код нашег народа, нпр. купање болесника или покојника у води у коју се стављају белуци (С. Милосављевић, „Српски народни обичаји из среза омољичког“, *Етнографски зборник С. К. Академије*, књ. XIX, Београд 1914, 262, 238. О употреби белутка у култу мртвих види: В. Чајкановић, „Пуштање воде о Великом Четвртку“, *Студије из религије и фолклора*, Београд 1924, 56 и д.

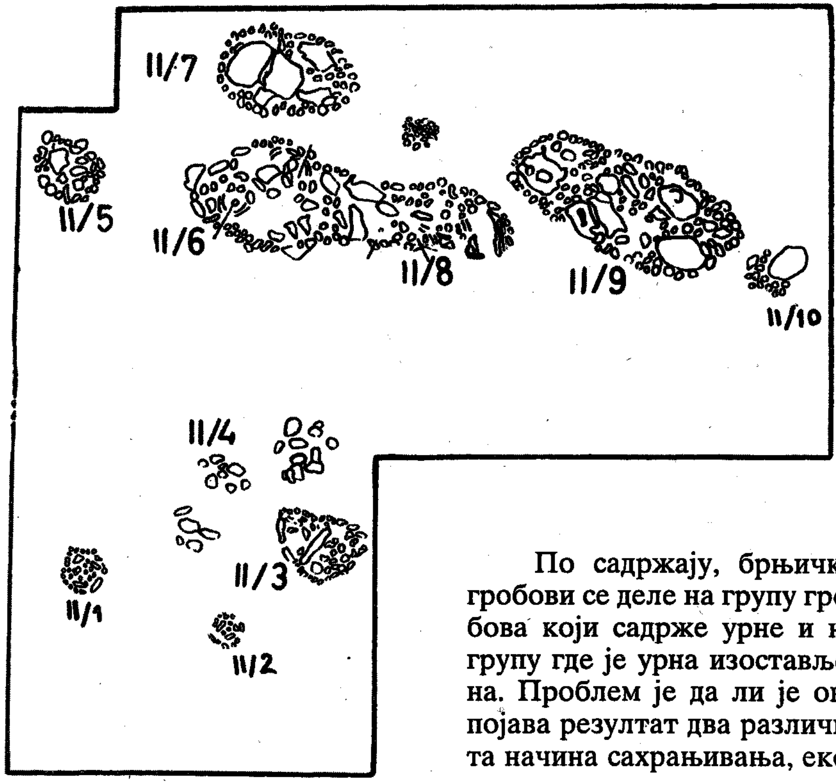

Сл. 18. Друга група гробова, Доња Брњица.

По садржају, брњички гробови се деле на групу гробова који садрже урне и на групу где је урна изостављена. Проблем је да ли је ова појава резултат два различита начина сахрањивања, економска последица, или произлази из чисто култних разлога.

Највећи број гробних конструкција на некрополи у Доњој Брњици садржи урне. Међутим, појава толоидних конструкција без урни важна је из два разлога: прво, што је овим јасно доказано да конструкција брњичких гробова није диктирана практичном заштитом урне већ представља самостални облик, и, друго, што нам ови гробови објашњавају извесне појаве из оквира каснијег развоја илирске културе.

У другој и трећој групи гробова брњичке некрополе откривено је шест толоидних конструкција без урне (гробови II/ 1, II/ 5, II/ 10, III/ 1, III/ 5 и III/ 7 – сл. 18, 19). Трагови пепела, гара и остаци сасвим ситних костију примећени су једино у гробу III/ 1. На основу овог налаза могло би се претпоставити да је у извесним слу-

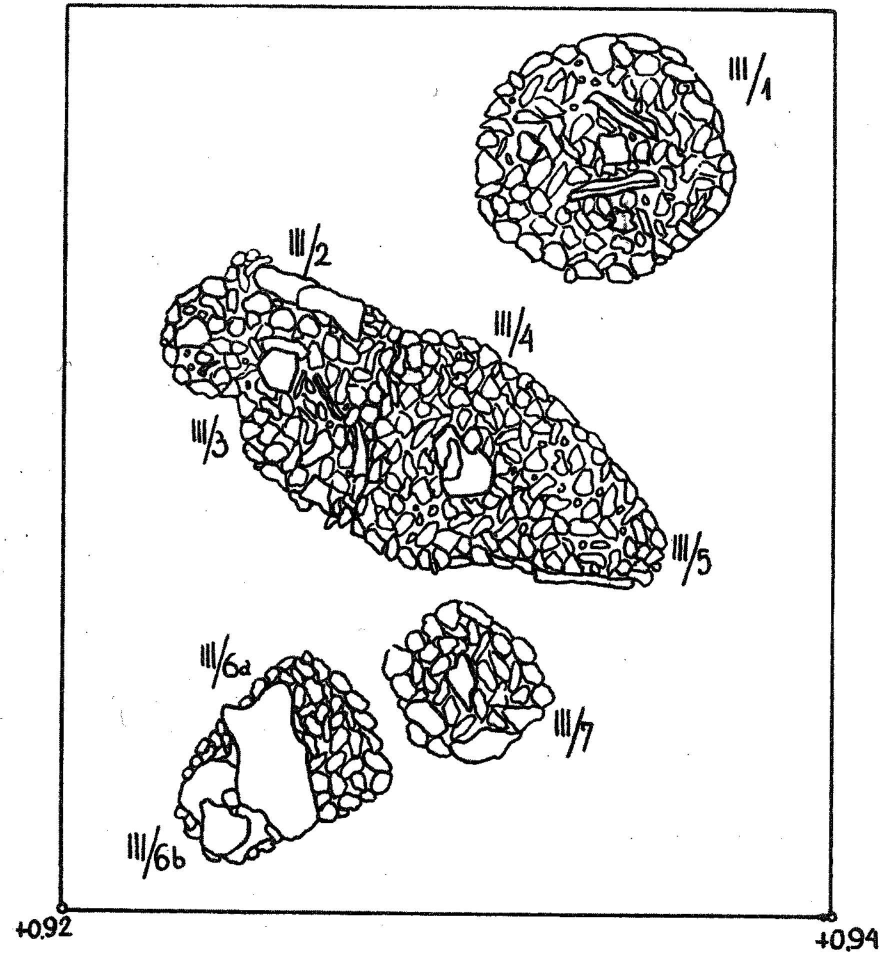

Сл. 19. Трећа група гробова, Доња Брњица.

чајевима спаљивање покојника било потпуно, и да је пепео с ломаче једноставно убациван у средиште гробне конструкције. Овој групи брњичких гробова без урни врло су блиски гробови под хумкама у Атеници, вероватно добар део гробова из Требеништа, извесни гробови с гласиначке некрополе и илирски гробови у долини Мате у Албанији.[9] У свим наведеним случајеви-

[9] Б. Јовановић – М. Ђукнић, *Заштитно ископавање хумке у Атеници – претходни извештај*; Ј. Корошец, „Неколико питања око некрополе у Требе-

ма у гробним конструкцијама изграђеним од камена нису нађене урне, мада су у питању гробови спаљених покојника. Пошто су наведене аналогије каснијег датума, брњички гробови без урне можда обележавају почетак нове, а вероватно и завршне фазе у ритуалу сахрањивања остатака спаљених покојника, после које се прелази на инхумацију. Претпоставка да су ови гробови без урне кенотафи мало је вероватна, с обзиром на основне представе о загробном животу везане за обичај спаљивања.

Постоје, међутим, извесни елементи који би дозвољавали и другојачије објашњење брњичких толоидних конструкција без урни. Већ је Шлиман при откопавању првог гроба у кругу краљевских гробова Микене открио над самим гробом ниску толоидну конструкцију од камена.[10] Из позномикенског и геометријског периода познате су толоидне гробнице у чијој се унутрашњости налазе ниске кружне конструкције од камена.[11] Недавно, при ископавању друге хумке у Атеници откривена је специјална култна конструкција унутар које се налазе кружне гомиле речних облутака.[12] Да ли и брњички минијатурни толоси без урне стоје идејно и хронолошки негде између поменутих хтонских жртвеника из Микене и Атенице? Чини се да конструкција гроба II/1 умногоме потврђује исправност ове паралеле. Чињеница да је овде над нормалним гробом с урном саграђена нова толоидна конструкција пре би указивала на култну функцију ових конструкција неголи на њихову улогу гроба или кенотафа.

Сви покојници сахрањени на брњичкој некрополи спаљени су на ломачи која је била постављена ван терена на коме су гробови. Свака група гробова имала је, вероватно, засебну ломачу. Спаљивање није вршено потпуно. У урнама су нађени и већи делови костију (ребра, делови вилице, зуби, кичмени пршљенови). Покојник је спаљиван заједно с предметима који су касније стављани као прилози у урне.

Други део погребне церемоније састојао се у брижљивом прикупљању остатака спаљеног покојника с ломаче. Ово сакупљање вршено је, вероватно, тек дан после спаљивања, тј. после хлађења ломаче. У овом делу церемоније свакако је најважнији моменат био испирање костију покојника од пепела, земље и гара. У свим брњичким гробовима, изузимајући гробове I/1, 2, 6 и 7, урне садрже потпуно чисте, испране кости. Овај акт вршен је из пијетета према покојнику, са жељом да он буде очишћен од свега онога са чиме је могао да дође у додир при спаљивању.

Испрани остаци покојника стављани су у урне без одређеног система. Прилози су такође без реда измешани с костима.

Гробови на некрополи у Доњој Брњици укопани су релативно плитко. Сви гробови унутар једне групе не леже на истом нивоу, пошто су групе формиране повременим укопавањем гробова током дужег или краћег времена. Чини се да дубина укопавања појединих гробова није одлучујућа за оцену њихове старости. Међутим, у извесним случајевима, нарочито код комплексних гробова, могу се сигурно издвојити старији од млађих гробова. У првој групи гробови I/1–3, 9–16 леже на знатно вишем нивоу од осталих гробова ове групе. Међутим, само у случају гробова I/1, 2 и 3 може се претпоставити да су накнадно укопани, и то не на основу њихових дубина, већ због њихове конструкције (употреба делова старијих урни за облагање гроба, употреба ломљеног камена) и чињенице да су на простору између ових гробова нађени трагови уништених старијих гробова. У другој групи, гробови II/4, 6, 7 и 10 укопани су нешто дубље од осталих. Ова чињеница, међутим, није довољна за њихово сигурно временско подвајање. Код треће групе јасно је да су гробови III/2 и 3 млађи од гробова III/4 и 5, а за гроб III/6а може се претпоставити да је нешто млађи од гроба III/6б.

По начину сахрањивања покојника, облику и распореду гробова, брњичка некропола везује се за културу поља с урнама. Ова култура, добро позната у западним деловима наше земље и, донекле, с подручја Славоније, Барање и Војводине, готово је непозната у ужој Србији, на Косову и у Македонији. Спаљивање покојника и сахрањивање у урнама познато је, додуше, и на овом подручју релативно рано, али не у оквирима завршних фаза бронзаног доба (Рајнекеове фазе бронза D/2–халштат B), тј. у време класичне културе поља с урнама у средњој Европи.

С подручја Косова познати су, поред Доње Брњице, следећи локалитети на којима су откривене урне с остацима спаљених

ништу“, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, VIII (1953), 91 и д. S. Islami, K. Ceka, F. Prendi, S. Anamali, „Zbulime te kultures ilire ne luginen e Matit“, *Buletin per shkencat shoqerore* 1, Tirane 1955, 110–135.

[10] G. Karro, *Schachtgräber in Mycenae.*

[11] *American Journal of Arch.*, V, 1901, 266.

[12] М. Ђукнић, *Илирске хумке у Атеници*, Чачак 1960, Т. I, 1.

покојника: Фафос, Љушта, Карагач, Бадовац и село Варош код Урошевца.[13]

Очигледне типолошке разлике између урни са поменутих некропола и неједнак систем њиховог укопавања показују да се у косовској области може издвојити неколико културних фаза, у чијим је оквирима познато спаљивање покојника. Док се урне из Карагача, Бадовца и села Варош тесно везују за основне брњичке типове па, према томе, репрезентују једну културну фазу, урне с Фафоса и Љуште се потпуно издвајају од овог културног и хронолошког хоризонта.

И поред тога што урна с Фафоса чува, у основној профилацији и декору, врло архаичне елементе, везане за културе раног бронзаног доба, она је типолошки, а вероватно и генетски, ближа урнама типа Брњица–Карагач–Бадовац–село Варош него урни с Љуште, која представља засад стран и усамљен елемент, ближе везан за подунавске културе. Урна с Фафоса својим издуженим вратом и ниско спуштеним, готово лоптастим трбухом понавља карактеристичну контуру керамике раног брозналог доба (Рајнеке, бронза A_2/B_1).[14] Истог је порекла и пластично ребро с језичастим украсима, мада снопови вертикалних канелура на горњем конусу представљају већ далеку реминисценцију на вертикална пластична ребра са старијих узора.[15] За сада је тачно хронолошко опредељење урне с Фафоса отежано недостатком пропратног материјала, пре свега прилога. Типолошка развијеност старијих елемената и извесна сродност с налазима из Рутевца, Параћина и Добраче[16] показују да урна с Фафоса припада, вероватно, већ развијеним фазама бронзаног доба.

На урни с Љуште мешају се у облику и декорацији старији и млађи елементи. Својим обликом она се везује за урне дубовачко-

[13] Изостављени су описи тих локалитета и описи урни. – *Прим. прир.*

[14] F. Tompa, „25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn“, *24/25 Bericht der Röm. germ. Kommission* (1934/35), T. 22, 1–2. Сличне су профилисане вазе из раног бронзаног доба Македоније (уп.: W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, 189).

[15] F. Tompa, T. 21, 14; T. 22, 3.

[16] J. Тодоровић – А. Симовић, „Праисториска некропола у селу Рутевцу код Алексинца, *Старинар* IX–X, 1959, 268 и д.; Д. Гарашанин, „Ка проблему поља с урнама у Србији“, *Зборник радова Народног музеја* I, Београд 1958, 303–330; M. Garašanin, „Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien“, *39 Bericht der Röm. germ. Kommission* (1958), T. 22, 3–4.

-жутобрдске групе, мада задржава врло архаичан тип дршки.[17] Слична разнородност елемената карактерише и њену декорацију. Посматрана у односу на урну с Фафоса, чини се да је урна с Љуште несумњиво каснијег датума.

На основу овог, још врло оскудног материјала, све познате некрополе спаљених покојника у косовској области могле би се сврстати у четири издвојена културна и хронолошка хоризонта. Урна с Фафоса обележава вероватно за сада најстарију фазу спаљивања на овом подручју. Пошто се урне типа Брњица–Карагач–Бадовац–село Варош генетски везују за урну с Фафоса, а од ње су хронолошки знатно удаљене, мора се претпоставити један или више културних хоризоната који их међусобно повезују. Урна с Љуште вероватно припада једноме од ових хоризоната, али више у хронолошком него генетском смислу. Трећа фаза, са највећим бројем некропола (Доња Брњица, Карагач, Бадовац, село Варош), везује се, сигурно, делом за старију а делом за млађу фазу културе поља с урнама, мада ни све ове некрополе не припадају Urnenfelder култури у ужем смислу. Најзад, млађи гробови спаљених покојника откривени на Карагачу обележавају четврту фазу, хронолошки већ знатно удаљену од класичне културе поља с урнама, која је паралелна с налазима из Атенице, Новог Пазара, Требеништа и гласиначких гробова фазе Va.

Долином Лаба и Топлице косовска област повезана је са Поморављем, где је у последње време откривено неколико некропола с урнама. Иако се ове некрополе не могу увек везивати за време културе поља с урнама, оне објашњавају извесне проблеме, важне за разумевање појаве првих некропола са спаљеним покојницима на подручју Косова. С територије уже Србије до сада су познате урне из Лапотинаца код Лесковца, Рутевца код Алексинца, Параћина, Маћије и Деспотовца (Јазвина, Ђурђинац, Дворишште).[18] У највећем броју случајева у питању су случајни налази.

[17] За облик упореди: *Вјесник Хрватског археолошког друштва*, VII, 1903/4 62, сл. 24; M. Wosinsky, *Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit*, Berlin 1904, T. LXIX, XCI, XCVI. За облик дршке види: Р. Галовић, *Предионица*, Приштина 1959, T. 5, 1; T. 52.

[18] М. Гарашанин, *нав. дело*, T. 15, 4; J. Тодоровић, А. Симовић, *Старинар* IX–X, 1959, 268 и д.; Д. Гарашанин, *Зборник радова Народног музеја* I, 303 и д.; В. Трбуховић, „Из праисторије долине Ресаве“, *Старинар* XI, 1960. Урне нађене на локалитету Маћија код Ражане налазе се у Градском музеју у Крушевцу. Локалитет се налази на обали Ражанске реке. При заштитном ископавању

Једино је некропола у Параћину систематски ископавана и публикована. Судећи по теренским запажањима и извештајима налазача, све наведене некрополе припадају типу равних поља с урнама. Урне са прилозима полагане су у гробне јаме без икаквих заштитних конструкција. Једино на некрополи Пишура Чесма урне су заштићене каменим плочама и ограђене већим речним облуцима.

Долином Ибра косовска област везује се и за територију западне Србије, одакле је такође познат известан број локалитета на којима су нађене урне с остацима спаљених покојника: Добрача код Крагујевца, Белотић – Бела Црква, Драгачево код Чачка, Буковачко Поље, Слатина – Брезјак и Козјак.[19] За разлику од некропола у Поморављу и у косовској области, урне с наведених локалитета леже редовно под тумулима.

Већ је напоменуто да се највећи број некропола с урнама из Поморавља не везује за време Urnenfelder културе, већ за старије фазе бронзаног доба. Исти је случај и са наведеним некрополама из западне Србије. Ова чињеница знатно компликује проблеме појаве некропола с урнама на Косову, а посебно проблем брњичке некрополе. Недостатак некропола са спаљеним покојницима на територији јужније од Некудима и Лесковца, пре свега у Македонији, онемогућује даље повезивање према југу и југоистоку, тако да се за сада решавање целог проблема у вези с појавом првих поља с урнама, и ширења обичаја спаљивања покојника мора оријентисати према налазима из Подунавља и, даље, из средњоевропског подручја.

У досадашњем испитивању Urnenfelder културе главни акценат стављан је на утврђивање најраније појаве спаљивања, односно сахрањивања у урнама, а у вези с тим и на изналажење исходишта Urnenfelder културе уопште. Средња Европа или Мала Азија, лужичка област или мађарски део Паноније – на тим релацијама постављене су главне хипотезе, и дискусија још није приведена крају. Појава спаљивања у оквиру познатих неолитских култура и Glockenbecher култури, откриће великих баденских поља с урнама, појава вучедолских урни под тумулима, некропола у Киса Поштагу и спаљивање у тумулима западне Србије и источне Босне, с једне, и некрополе у Троји VI, Богасхеју, Јерихону и осталим деловима предње Азије, с друге стране, дају податке за контроверзне закључке о исходишту, хронологији и ширењу обичаја спаљивања и сахрањивања у урнама. Међутим, чини се да за правилно решење проблема није од битне важности где и када се појављују некрополе с урнама, већ у којим приликама, под каквим, сасвим одређеним околностима настаје једно унутарње расположење из којег резултира идеја о спаљивању мртвих, иначе латентно увек присутна у свести и спремна да се под одређеним условима конкретизује. Зато је спаљивање и појава поља с урнама само спољни израз конкретних збивања унутар једног друштва или културе.

нађене су две биконичне урне поклопљене дубоким зделама. Урне су блиске параћинском типу. За податке захваљујем Е. Илић и Н. Тасићу, који су вршили заштитно истраживање.

[19] Преглед локалитета са литературом код М. Гарашанина, *нав. дело*, 96 и даље, нарочито напомене 510 и 511.

Чињеница је да су готово све културе које познају спаљивање по свом карактеру културе „прелазног“ типа. Спаљивање се редовно појављује у периодима великих криза, тј. када једно друштво или култура прелази из једног квалитета у други, у време значајних етничких померања, промена економске структуре и продирања нових средстава за производњу. На Оријенту се идеја о спаљивању јавља у моменту кад културе бронзаног доба достижу своју кулминацију и отпочиње период њиховог распадања, под утицајем појаве новог метала – гвожђа (некропола Троје VI/2, Богасхеј, XIV–XIII век).[20] Упркос интензивним културним везама с европским копном, пре свега с егејским острвима и с континенталном Грчком, ова предњоазијска иновација не бива прихваћена у овим областима све до момента распадања микенске цивилизације (XIII–XII).[21] И тада је спаљивање спорадично, све до тренутка значајних етничких промена и интензивније употребе гвожђа у X и IX веку.[22] После етничке, економске, друштвене и

[20] C. Schäffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l' Asie occidentale,* Oxford 1948, 151, 62, 119 и 145; C. Blegen, J. Caskey, M. Rawison, *Troy, The Sixth Settlement,* v. III/ 1, Text, 277, 279.

[21] О спаљивању у Грчкој види: J. Wiesner, „Grab und Jenseits, Untersuchungen im ägäischen Raum zur Bronzezeit und frühen Eisenzeit“, *Religionswissenschaftliche Versuche und Vorarbeiten* XXVI, 1938; J. Zehetmaier, *Leichenverbrennung und Leichenbestattung im alten Helas,* 1907; M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion,* München 1955, I, 504 и д.

[22] H. L. Lorimer, „Pulvis et Ombra“, JHS, v. LIII/ 2, 161 и д.

културне стабилизације на овоме подручју, у VIII веку, напушта се обичај спаљивања и прелази се поново на инхумацију.

Налази у средњим и северним деловима Балканског полуострва и у средњој Европи пружају идентичну слику. Појава спаљивања у баденској, вучедолској и Glockenbecher култури проузрокована је распадањем старијих култура неолитског типа, новом организацијом привреде и продирањем новог метала – бронзе. Појава некрополе с урнама раног бронзаног доба у Киса Поштагу, или спаљивања у тумулима западне Србије, нису изазвани утицајем из неке стране културе, већ су само знак немира, евентуалних етничких померања и кризе коју уноси појава метала у локалне културе Паноније, односно западне Србије. Области које су у току бронзаног доба задржале старију организацију привреде, где је продирање нових средстава за производњу текло постепено, или које су захваљујући свом географском положају биле поштеђене прилива новог становништва, задржале су старију форму погребног ритуала. Међутим, сви крајеви у којима је дошло до нагле промене, до једне врсте културне револуције, познају спаљивање, које је последица велике унутрашње узнемирености човекове пред појавама спољњег света, и страха од свих ствари и догађаја који га окружују. Чињеница да спаљивање готово редовно прати геометријски стил, односно једна врста апстрактне уметности (орнаментика вучедолске, баденске и Glockenbecher културе, или субмикенска, протогеометријска и геометријска орнаментика у Грчкој, или појава тзв. севернобалканског геометријског стила током старије и млађе културе поља са урнама), показује да су ова два феномена резултат оштрог преокрета у општој оријентацији основних психичких функција, изазваног новом ситуацијом у којој живи колектив. Актом сахрањивања покојник није апсолутно искључен из света живих; он и даље продужава егзистенцију у близини својих саплеменика, и захтева да му се пружају и даље сви елементи потребни за даље одржавање физичке егзистенције. Спаљивањем се, међутим, покојник коначно издваја из своје околине; његова физичка егзистенција више не постоји, а душа, без икакве могућности повратка, одлази у далеки свет сенки.[23] У првом случају мора се, значи, претпоставити психички процес, усмерен присно и пријатељски према животу уопште; у другом, известан став негације, непријатељства и потпуног одвајања од свих елемената који одређују физичку егзистенцију. Геометријске, односно апстрактне уметничке форме подразумевају идентичан психички став, јер се појава свих уметничких облика који се одвајају од геометријске уметности везује за онај психички процес којим је мотивисан обичај сахрањивања, док је јасно да се идеје о спаљивању и геометријским уметничким формама стварају у тренуцима општих криза које угрожавају егзистенцију јединке и колектива.[24] Као реакција на све субјективно несавладиве препреке, спаљивање и геометријске форме јављају се не као свестан акт револта и одбране, већ као симболи лишени рационалног каузалитета, преко којих се појединац и колектив ослобађају унутарњег и спољног притиска, и тако налазе привидну форму спасења пред претећом замршеношћу спољне слике света. Зато геометријске уметничке форме имају у основи мање естетске а више мађијске вредности, а акт спаљивања постаје симбол разрешења свих проблема и отварање пута у нов живот, лишен сваке везе са проблемима свакидашњице.[25]

---

[23] Однос према покојницима изражен је у броју и начину распореда прилога. Док је у скелетним гробовима и на старијим некрополама са спаљеним покојницима број прилога релативно велики и састоји се, пре свега, од ваза у које су смештени храна, пиће, уља и мириси, значи све оно што је покојницима потребно за нормалан живот, у млађим гробовима спаљених покојника број прилога се смањује и добија сасвим нов смисао: то су обично само предмети који представљају власништво умрлог и који су заједно с њим спаљени, а затим као његово власништво стављени у урну, без икаквог дубљег религиозног смисла и значаја.

[24] Основни психички став из којег произлазе геометријске уметничке форме тачно формулише Worringer, *Abstraktion und Einfühlung*, München 1911, 317: „Мучени замршеном везом и мењањем спољног света, такви народи осећали су голему потребу за спокојством. Могућност усрећења, коју су они тражили у уметности, није се састојала у томе да понирy у ствари спољашњег света, него у томе да појединy ствар спољашњег света извуку из њене самовољности и привидне случајности, да је приближавањем апстрактним формама овековече и на тај начин нађу одмориште у смени појава.“ О геометријској уметности као једној врсти супротстављања животу примећује следеће A. Hauser, *Social History of Arts*, London 1952, passim: „Својом тежњом ка формализму геометријска уметност се супротставља нормалном изгледу ствари; она није више подржавалац природе, него њен противник; она више не додаје још један део природи, већ јој супротставља свој нов, самостални облик“.

[25] Појава спаљивања и апстрактних уметничких форми у оквиру једне културе подразумева и промену основног религиозног става – од веровања заснованог на мађији, чији су принципи везани за свакодневни живот, до више религиозности, трансцендентално обојене и испуњене апстракцијама. E. Rohde (*Psy-*

Крај геометријске уметности тесно је везан за напуштање обичаја спаљивања, тј. за време потпуне стабилизације једне културе, кад заједно с инхумацијом отпочиње „оријентализовање", једна врста барока свих уметничких облика. Зато крај Urnenfelder културе у Европи није обележен једном одређеном временском границом, већ тренутком потпуне етничке и културне стабилизације на одређеном подручју, и може хронолошки бити различито детерминисан. Чињеница да је, на пример, у Војводини спаљивање познато у току готово целог бронзаног доба, показује само да није било времена за потпуну културну стабилизацију, пошто је тај процес био прекинут новим кризама, проузрокованим великим миграцијама и употребом гвожђа на прелазу из II у I миленијум. Континуитет спаљивања на извесним подручјима средње Европе и северног дела Балканског полуострва само је привидан. Култура поља с урнама не повезује се за радо истицане старије традиције, већ је резултат новог таласа узнемирености и кризе, који има свој почетак и крај, и носи нове облике материјалне и духовне културе. Придавањем посебног значаја хронологији извесних раних појава спаљивања и сахрањивања у урнама, изграђене су хипотезе о исходишним тачкама ове форме сахрањивања, а с тиме и хипотезе о „ширењу" и „утицајима" Urnenfelder културе. При томе се обично заборављало да је свака нова форма сахрањивања везана за одређени ступањ религиозности и развоја свести, и да није довољан утицај са стране па да се нова форма погребног ритуала прихвати, већ да је безусловно потребно одређено расположење, без којег је немогуће замислити прелаз с једног начина сахрањивања на други. Тек у моменту изједначења тог основног расположења настаје веза између две културне групе. Отуда „утицаји" морају бити претходно условљени; они су последица, а не разлог појаве спаљивања покојника.

У за сада још увек замршеном проблему појаве, хронологије и ширења обичаја спаљивања мртвих и културе поља с урнама на европском тлу и у предњој Азији, могу се извести следећи закључци, важни и за објашњење низа појава на некрополи у Доњој Брњици:

che, Tübingen 1925, 28 и д.), узимајући последицу за узрок, наивно претпоставља да је спаљивање покојника резултат промене основних идеја у вези са загробним животом. Није ништа убедљивија ни теорија која појаву спаљивања на једној територији везује за долазак нових етничких елемената, који из своје постојбине доносе нову форму погребног ритуала (види оправдану критику ове теорије код H. Dragendorff, *Theraeische Graeber*, Berlin 1903, 86 и д.).

1. Појава спаљивања покојника у Европи и Азији везана је увек за периоде великих потреса у култури једне области, и није одређена хронолошким моментом, већ револуцијама у привредном, друштвеном или културном смислу.

2. Криза је увек проузрокована немогућношћу прилагођавања култура старијег типа новим елементима који задиру у њу, било да је то појава метала, нових етничких елемената, или миграционог таласа.

3. Трајање периода у коме се спаљују покојници зависно је од времена потребног да се криза преброди, тј. да се старије културе прилагоде новим условима.

4. Обичај спаљивања није се ширио путем миграција или утицаја, пошто би тај закључак претпостављао једновремену промену привредне, друштвене и психичке структуре на ширем подручју, што никако не може бити тачно.

5. Спаљивање се напушта у моменту кад једна култура дође до своје потпуне стабилизације у етничком и културном смислу.

6. Обичај спаљивања покојника у оквиру потпуно стабилизоване културе само је израз религиозног конзерватизма и јаких традиција, које нарочито негује слој економски и друштвено повлашћених породица.

Ако се горњи закључци примене на налазе у Доњој Брњици, може се тврдити да гробови спаљених покојника откривени на овој некрополи припадају периоду распадања старијих култура бронзаног доба, односно фази формирања нове културе. У овом дуготрајном процесу мора се рачунати на више хронолошки издвојених фаза, које одговарају одређеним степенима постепене стабилизације и уравнотежења културе. У археолошком смислу, ти степени обележени су разликама у начину сахрањивања, облику и распореду гробова, прилозима и целокупним инвентаром материјалне културе.

Гробови на некрополи у Доњој Брњици окарактерисани су толоидним каменим конструкцијама. Чини се да је исти случај и на некрополама у Бадовцу и у селу Варош. Урне откривене на Фафосу и Љушти лежале су у јами без икакве заштитне конструкције.

Идеја о заштити урне помоћу камених плоча, ломљеног камена или речних облутака релативно је врло стара и широко распрострањена. Са територије наше земље познат је већи број некропола у којима су урне заштићене конструкцијама изведеним од камена, али у највећем броју случајева у питању је мање или више слободно постављени камени омотач око урне, или облагање гробне јаме зарад практичне заштите урне и прилога, а не конструкције у правом смислу речи. Брњички гробови су, међутим, конструкције sui generis, изграђене пажљиво и са системом.[26] На највећем броју некропола с урнама на нашој територији урне су полагане у обичне јаме без икакве заштитне конструкције (Фафос, Љушта, Параћин, Кличевац, Ватин, Даљ, Батина, Вуковар, Љубљана), или су заштићене купасто наслаганим комадима ломљеног камена (Белотић, Буковачко Поље, Пишура Чесма, Блед), односно гробна јама је обложена каменом (Ваче). Конструкције брњичких гробова имају, међутим, други и нов смисао. То је кућа покојника и споменик у малим димензијама, који може да нарасте, подразумевајући ту економско снажење појединаца, до монументалних размера. Као што из италских гробова *tomba a circolo*, који су идејно сродни брњичким, израстају у периоду економског просперитета монументалне етрурске толоидне гробнице,[27] тако брњичке гробне конструкције омогућавају појаву циновске толоидне гробнице под атеничком хумком.[28] Брњичке гробне конструкције, према томе, нису резултат прихватања старијих традиција, већ су творевине свога времена, које у себи садрже клицу будућег развоја.

На терену Југославије за сада нису познате директне аналогије за облике брњичких гробних конструкција. Најближе брњичким гробовима стоје гробови откривени у Словенији и Истри. У

[26] Није довољно јасно како је извођена конструкција брњичких гробова. При ископавању је утврђено да се земља лако одваја од спољног зида конструкције, док су облуци у конструкцији чврсто међусобно везани, готово армирани. Чини се да је при грађењу гроба морао бити откопан много шири простор од површине коју захвата сам гроб, како би била омогућена изградња гробне конструкције и дотеривање лица зида. Техника грађења морала је бити иста као при грађењу толоидних конструкција под атеничком хумком или гласиначким тумулима (уп.: М. Ђукнић, *Илирске хумке у Атеници*, Чачак 1960, Т. I; B. Čović, „Glasinac – 1957", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1959, 62 и д.).

[27] M. Ebert, *RE*, s. v. Steinkreisgrab (Duhn).

[28] М. Ђукнић, *нав. дело*, Т. I.

Вачама, Подземљу, Марибору, Побрежју и на Бледу нађени су гробови спаљених покојника у којима је урна заштићена каменом.[29] Гробови из Истре много су ближи по конструкцији брњичким. У Пули су нађене урне ограђене венцем вертикално постављених камених плоча, које су често обложене речним облуцима.[30] Такође, гробови другог и трећег типа Виланова културе имају конструкције готово идентичне са брњичким.[31] Исти је случај и са гробовима Голасека и Este културе, нарочито из периода Este II.[32] Од нарочитог је значаја то што је на некрополама у северној Италији и Истри примећен, поред једнаке конструкције, и распоред гробова идентичан са распоредом на брњичкој некрополи. На некрополама Este културе гробови су редовно распоређени у веће или мање групе, у којима се опет издвајају групни гробови са по две, три, четири па и осам урни (некрополе Casa di ricovero, Fondo Rebato).[33] Иста појава констатована је у области Голасека културе и у Истри. Из Незакцијума је познат тип етажних гробова.[34]

Поред наведених аналогија из Истре и Италије, на средњоевропском подручју се гробне конструкције сродне брњичким појављују и у оквиру лужичке културе. На већем броју некропола из времена културе поља с урнама у јужној Немачкој, Аустрији, Швајцарској, Чехословачкој и Мађарској урне су пре затрпавања заштићиване каменим плочама, ломљеним каменом или речним облуцима. Међутим, овде нису у питању минијатурне толоидне конструкције, већ слободно грађени омотачи од камена, најчешће купастог облика. Овај начин облагања урне означава примитивнију и архаичну форму гробних конструкција, мада није строго одређен хронолошким моментом, тј. среће се и у каснијим епохама, поред развијенијих и боље грађених конструкција. На не-

[29] F. Stare, *Prazgodovinske Vače*, Ljubljana 1954, 24 и даље.

[30] Duhn-Messerschmidt, *Italische Gräberkunde*, II, 1939, 137; A. Gnirs, „Eine vorrömische Nekropole innerhalb der Mauern des antiken Pola", *Jahrbuch der K. K. Zentralkommission für Kunst und historische Denkmäler*, I, 1903; A. Gnirs, *Istria Praeromana*, Karlsbad 1925, Abb. 37.

[31] Duhn-Messerschmidt, II, 36 и д.; D. R. Mac Iver, *Villanovans and Early Etruscans*, Oxford 1924, 7 и даље.

[32] *Исто.*

[33] *Not. dei scavi*, 1896, 302–316; 1900, 533, 545; 1922, 3–53.

[34] *Atti Soc. Istr.*, 22, 1905, 3–200; A. Puschi, *La Necropoli preromana di Nesazi*, Parenzo 1905, passim.

кropолама с урнама старијег типа нису, међутим, нигде откривене конструкције идентичне са брњичким, што значи да је овај облик гроба условљен и хронолошким моментом. У том смислу врло су значајна запажања која се односе на гробне конструкције у оквиру Виланова и Este културе, где су на старијим некрополама урне положене у једноставне гробне јаме или заштићене неправилно наслаганим камењем, док се тек на млађим некрополама (Benacci II, Este II) појављују чешће толоидно грађене гробне конструкције.[35] И појава групних гробова везана је искључиво за млађе епохе. Гробови са по две урне појављују се први пут при крају фазе Este I, али се зато гробови с три, четири и више урни јављају тек током фазе Este II.[36]

На нашој територији некрополе с издвојеним групама гробова јављају се најраније у Словенији, у време културе поља с урнама. Гробови на старијим некрополама редовно су постављени у редове, обично без икаквих заштитних конструкција.

На основу горе наведених разлика у начину укопавања, распореду и конструкцији гробова, некрополе са спаљеним покојницима могле би се сврстати у следеће фазе:

Прва фаза била би окарактерисана равним некрополама с урнама распоређеним у правилне редове. Поред урне ставља се већи број прилога, и пре затрпавања гробне јаме урна се обично покрива зделом.

У другој фази поремећен је строги распоред укопавања. Гробови су укопани на различитим одстојањима, али се још не формирају јасно издвојене групе. Јавља се већи број гробних форми: обичне раке испуњене остацима ломаче, без урне; урне поклопљене зделом или каменом плочом; урне заштићене каменим плочама или купасто наслаганим ломљеним каменом и облуцима. Прилози се сада стављају на остатке спаљеног покојника, односно у урну.

Трећа фаза обележена је издвојеним групама гробова, појавом двојних, вишечланих и етажних гробова, и боље грађеним гробним конструкцијама. Број прилога се смањује, и они се редовно стављају у урну.

Најзад, четврта фаза, која хронолошки потпуно излази из оквира културе поља с урнама, окарактерисана је појавом монументалних гробних конструкција, подигнутих обично на самом месту спаљивања. Урна се редовно изоставља, а остаци спаљеног покојника, заједно са скупоценим прилозима, разбацани су унутар гробне конструкције.

[35] Duhn-Messerschmidt, II, 36 и даље.
[36] *Not. dei scavi,* 1886, 339.

Наведене разлике у начину сахрањивања спаљених покојника нису формалне природе, мада немају нарочите хронолошке вредности. Оне означавају, у првом реду, различитости у друштвеној и психичкој структури једног друштва. Некрополе прве фазе, са урнама тачно постављеним у редове, резултат су друштвене и економске неиздиференцираности. Оне указују на ред, једнакост и дисциплину у оквиру једног друштва. У психолошком смислу, некрополе овог типа означавају апсолутну подређеност појединца колективу, изједначење индивидуалне са колективном свешћу.

Од косовских некропола са спаљеним покојницима, овој фази, односно овом типу друштвене структуре припадају некрополе у Фафосу и Љушти.

Извесган неред у распореду гробова, карактеристичан за другу фазу, и раздвојеност гробних група, односно појава двојних и вишечланих гробних целина у трећој фази, резултат су изразитог друштвеног раслојавања не само у родовском већ и у чисто економском смислу. Психолошки, то значи ослобођење групе индивидуа унутар веће заједнице и победу индивидуалне над колективном свешћу. Уместо подређености законима шире заједнице или клана, појединац је потчињен правилима породице или заједнице блиских породица. Развијен смисао и осећање за породичан живот открива се јасно у појави етажних или вишечланих гробова. Јасним издвајањем група породица, индивидуалне производње и приватне својине створени су сви услови за коначну стабилизацију културе, што значи да некрополе овог типа припадају времену када је спаљивање већ на измаку, тј. крају културе поља с урнама. Старија некропола на Карагачу припада вероватно другој фази, док некрополе у Доњој Брњици, Бадовцу и селу Варош изразито обележавају трећу фазу.

Најзад, некрополе четврте фазе (на Косову – млађа некропола на Карагачу; у Србији – Атеница, Нови Пазар, Вртиште; у Македонији – Требениште; у Босни – гробови фазе Гласинац IVв и Va; у Словенији – гробови фазе Ваче II) припадају времену већ стабилизоване културе, где је осим спаљивања позната и инху-

мација. Са социолошког гледишта, ова фаза обележава одлучан прекид с првобитном племенском организацијом. По основној структури друштво се приближава једном типу војне или феудалне монархије, тј. организацији која не само да није зависна од родовских и племенских веза, већ им се отворено супротставља и у начелу их одбацује. Чланови друштва се међусобно не групишу и не везују по крвном сродству, већ по економској снази, која нивелише хијерархијски све поданике заједнице.

Већ на основу положаја гробова и начина сахрањивања, познате некрополе са спаљеним покојницима у косовској области могу се, и пре анализе покретног археолошког материјала, приближно датовати. Некрополе на Фафосу и Љушти обележавају старију фазу, везану још за културе изразитог бронзанодопског типа. Остале некрополе припадају завршној фази периода великих криза, у којој су већ зачети облици нове културе. Тачнију хронологију одређује материјал из гробова: урне с прилозима.

Главни садржај брњичких гробова чине урне. Прилози од метала су ретки. Од осталих керамичких облика заступљене су још зделе (поклопци за урне) и две мање вазе, стављене као прилог.

Све брњичке урне рађене су од земље помешане с крупнијим песком. Урне су релативно велике и масивне. Просечна дебљина њихових зидова креће се од 1 до 0,5 cm. У највећем броју случајева керамика из брњичких гробова је добро печена и има сиву или црномрку углачану површину.

Формално, брњичке урне могу да се сврстају у три основна типа:

1) биконичне урне с коничним вратом и хоризонталним ободом (Т. I, 1, 4; Т. II, 1; Т. IV, 1, 4; Т. VI, 6),

2) урне са непрофилисаним трбухом и кратким коничним или цилиндричним вратом (Т. III, 1, 2; Т. IV, 5, 2), и

3) ниске урне са коничним вратом, неизразито профилисаним ободом и једном вертикалном тракастом дршком (Т. III, 4 и Т. V, 5).

У основи, сва три типа брњичких урни мешају се и прелазе један у други. При пажљивијем посматрању запажа се да се на свим урнама јављају извесне заједничке карактеристике и да, у ствари, више или мање варира један основни брњички тип с коничним вратом и хоризонталним ободом. Чак и урне трећег

ТАБЛА I

1

2

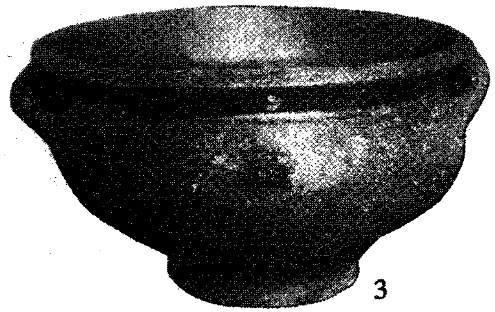
3

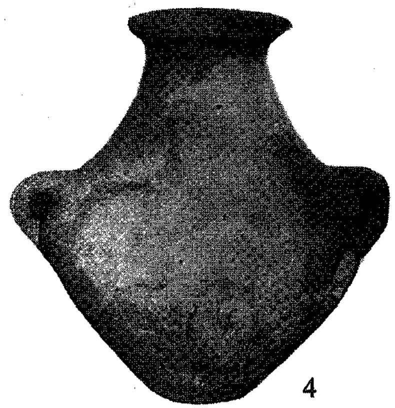
4

5

ТАБЛА II

ТАБЛА III

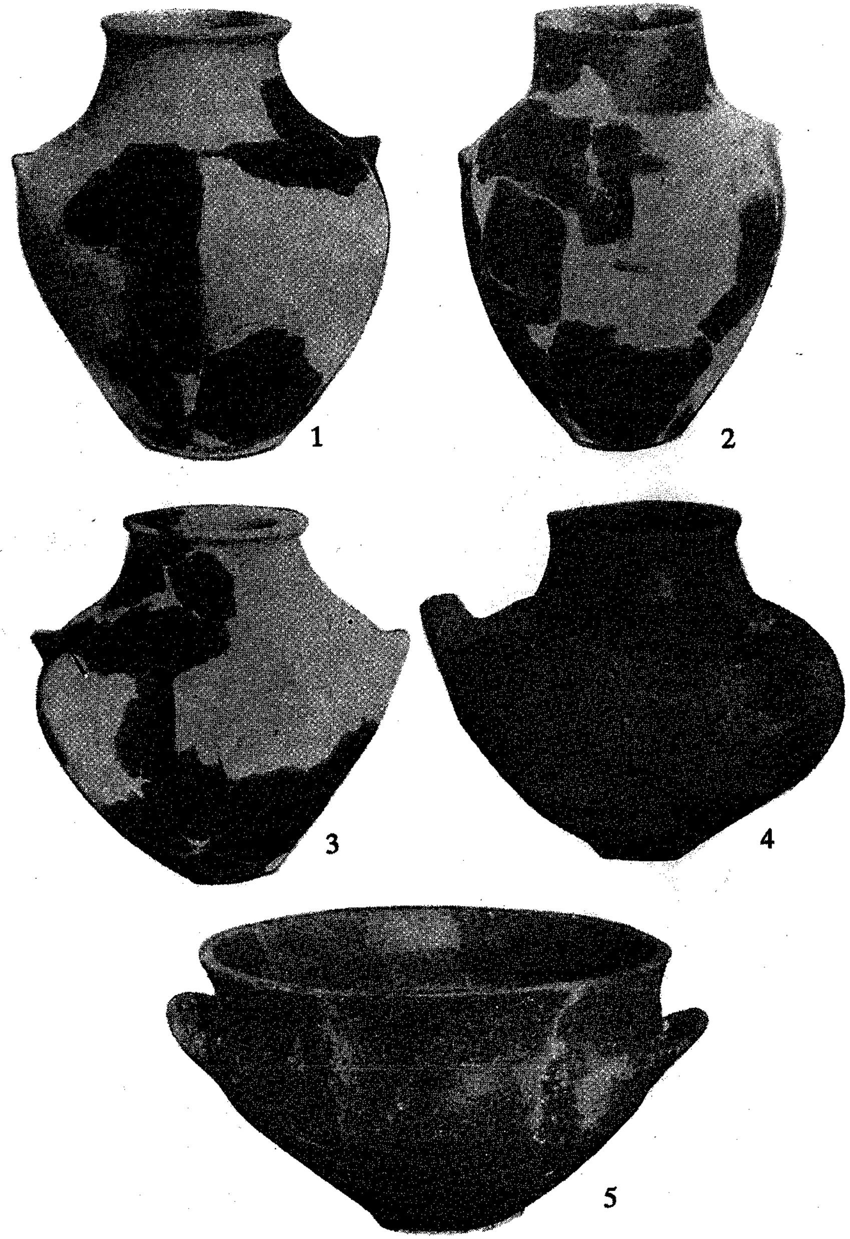

ТАБЛА IV

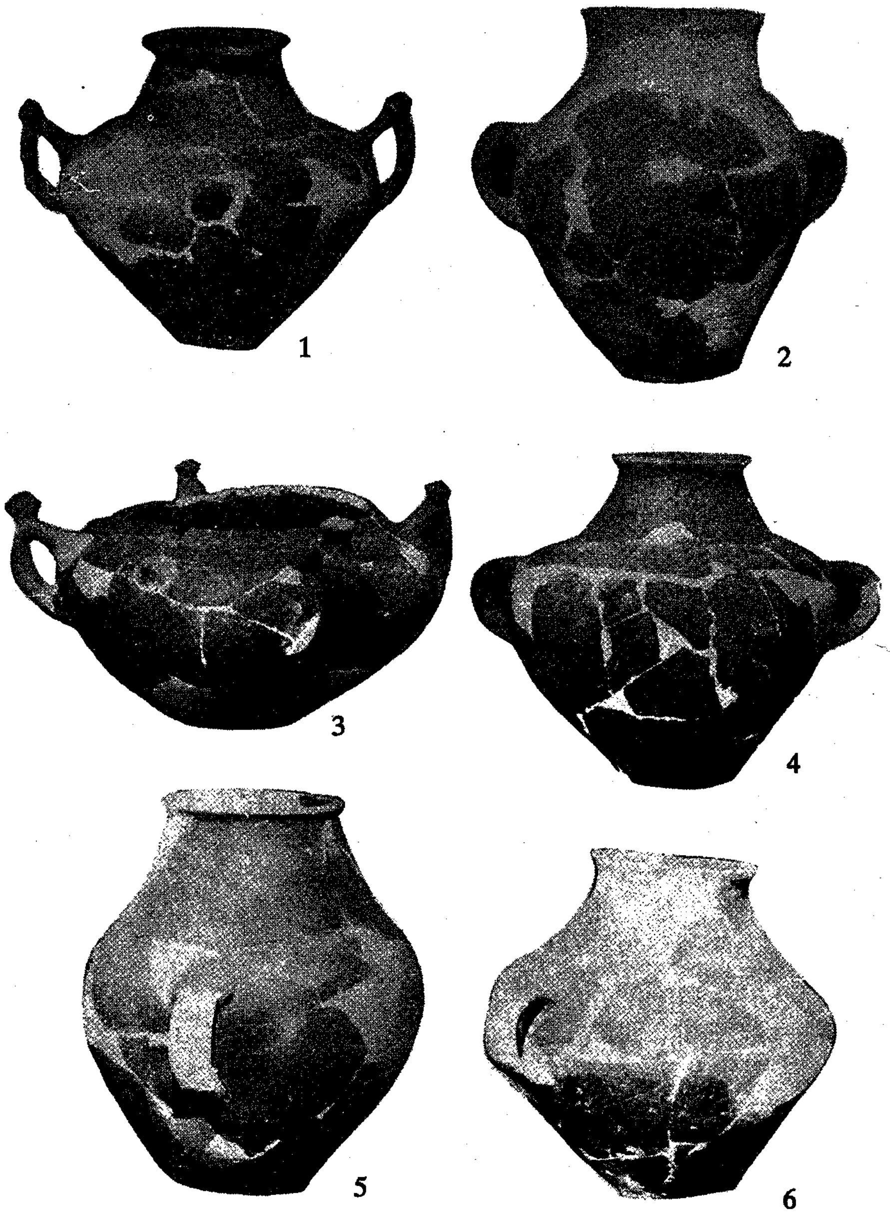

ТАБЛА V

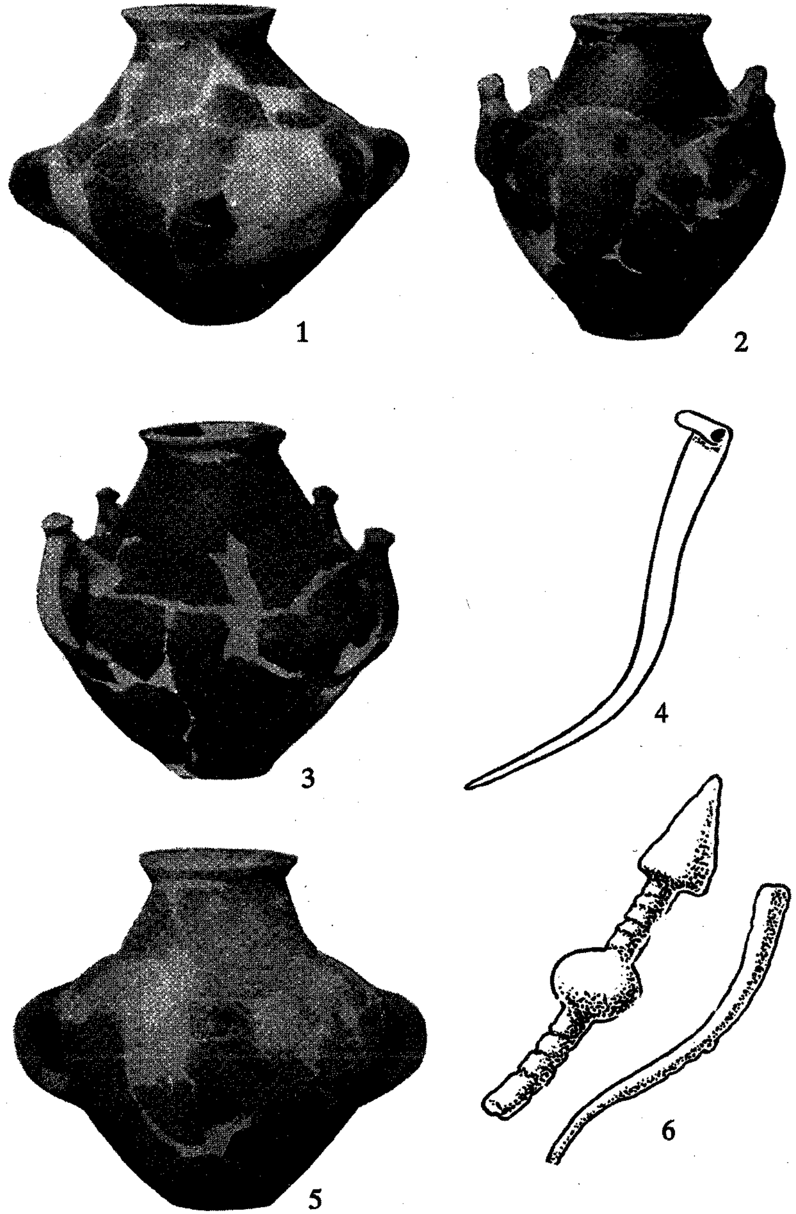

ТАБЛА VI

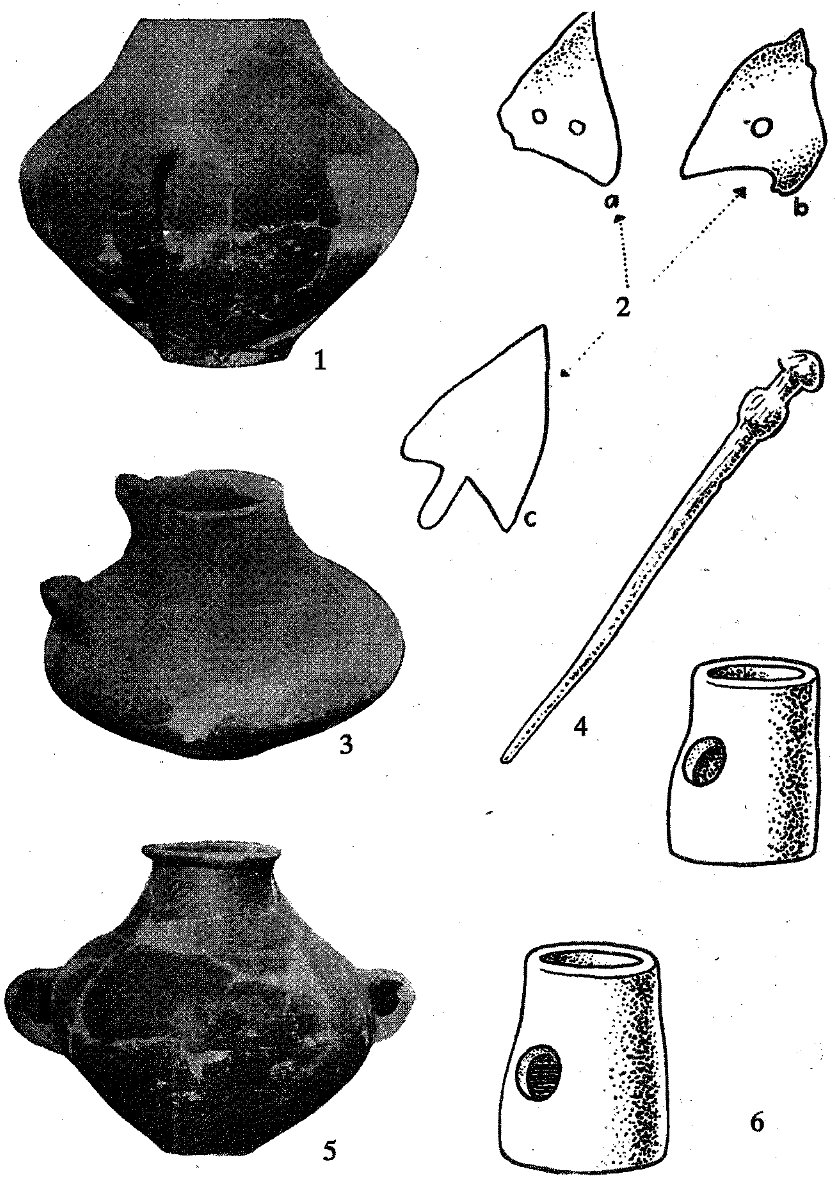

типа, за које би се у први мах рекло да чине посебну групу, чувају главне особине основног облика.

Унутар првог типа брњичких урни постоје две варијанте, обележене различитим односом дужине врата према доњем делу урне. Разликама у пропорцијама добијен је у једном случају тип урне с кратким коничним вратом и јасно истакнутим хоризонталним раменом (Т. IV, 4), а у другом, спајањем коничног врата с горњим конусом, створен је готово чист биконичан облик (Т. I, 4). Посматрано типолошки, тенденција развоја кретала би се од прве ка другој варијанти, што би значило да је урна из гроба I/1 млађа од урне из гроба II/7а. Средњи положај у односу на ове две варијанте заузимале би урне из гробова I/2 и I/4.

Други тип брњичких урни могао би се такође, типолошком анализом, извести из биконичних урни првог типа. Прво одвајање од основног биконичног облика примећује се на урни из гроба I/5 и гроба II/6б. Урна из гроба II/3а била би прелазна форма из које настаје завршни облик, јасно испољен на урни из гроба I/6.

Исти еволутивни ток, тј. тенденција да се умекша и коначно разбије тектоника основног биконичног облика, може се приметити и код трећег типа, где би урна из гроба I/8 типолошки била старија од урне из гроба III/6а$_1$.

Зделе употребљене као поклопци на урнама групишу се у два основна облика. Првом типу припадају биконичне, оштро профилисане зделе из гробова I/1 и I/2, на којима се истичу високе дршке украшене на крајевима дугмастим проширењима (Т. I, 5; Т. II, 3). Зделе из гроба I/8 и случајно нађеног гроба 1957. године чине другу групу. То су блаже профилисане зделе са дршкама које не прелазе висину обода. И поред разлика у профилацији и дршкама, оба типа брњичких здела везују се за основни облик биконичне урне, и то зделе из гробова I/1 и I/2 за урне првог типа, а зделе из гроба I/8 и случајно нађеног гроба (1957. године) за трећи тип брњичких урни.

Упоређивањем основних облика брњичких урни с урнама откривеним на осталим некрополама косовске области и Србије, запажа се да се оне по облику јасно одвајају од урне нађене на Љушти и оних из тумула западне Србије и старијих некропола Војводине. Много ближе брњичким облицима су урна с Фафоса и урне откривене на некрополама у Поморављу, нарочито Пара-

ћину.[37] Урне параћинског типа, својим једноставним биконичним обликом, масивним дршкама и још непотпуно издиференцираним вратом, могу се сматрати прототипом за основни биконични тип урни са брњичке некрополе. Међу керамичким облицима са параћинске некрополе налази се и прототип за први тип брњичких здела,[38] што значи да косовске некрополе типа Доња Брњица, Карагач, Бадовац, село Варош носе на свом материјалу у основи елементе параћинског типа, тј. да се развијају на старијим традицијама Поморавља. Чињеница је, међутим, да керамички облици са брњичке некрополе познају форме стране параћинским. На брњичким урнама примећују се и елементи карактеристични за керамику са некропола у Даљу, Батини и Доњој Долини.[39] Преко урни откривених на већем броју локалитета у Словенији (Хајдина) оне се даље везују с једне стране, за форме Stillfried групе у Аустрији,[40] а с друге, преко Истре (Пула, Незакцијум), за урне Este и Виланова културе.[41] Основни параћински облик обогаћен је карактеристичним коничним вратом са хоризонталним ободом и рожастим и брадавичастим украсима, типичним за урне са поменутих некропола. Брњичке урне нису, према томе, резултат спонтаног развоја и даље еволуције параћинског типа, већ су хибриди који резултирају из сукоба старијих традиција са новим културним струјањем, осетним на широком подручју од Апенинског полуострва до Тракије, Мале Азије и Грчке.

Коничан врат са хоризонталним ободом јесте нов елемент, који јасно одваја брњичке урне од урни са старијих некропола на територији наше земље, чији се врат редовно завршава непрофилисаним (урне из Параћина, Маћије и старији типови из Даља и Хајдине) или левкастим ободом (урне из Лапотинаца, Љуште и из вршачко-ватинске и дубовачко-жутобрдске групе). Овакво об-

[37] Д. Гарашанин, *Зборник радова Народноḡ музеја*, I, 1958, 303 и даље.

[38] *Исто*, Т. III.

[39] V. Hoffiler, „Corpus vasorum antiquorum“, fasc. 2, Pl. 1–19; *Archeologické rozhledy*, IX/2, 1957, Обр. 109, 10; *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, B. IX, T. XLIII, 5; T. LII, 1; LXI, 1.

[40] R. Pittioni, *Urgeschichte des Oesterreichischen Raum*, Wien 1954, Abb. 346, 358, 359–361, 406, 407, 409.

[41] A. Puschi, *исто*, 48; Moser, „Bericht über die Nekropole von Vermo“, *Sitzungsberichte der K. Akad. Der Wiss., math.-natur. Classe*, vol. LXXXIX, 335, T. III, 2; O. Montelius, *La civilisation primitive en Italie*, série B, Pl. 40, Pl. 253, 16; Pl. 254, 15.

ликовање горњих делова брњичких урни настало је, сигурно, под јачим упливом тореутике. Прототипом за овај облик може се сматрати златна ваза из Микене (Schachtgrab IV) са коничним вратом, хоризонталним ободом и пластичним венцем на рамену,[42] који је на брњичким примерцима замењен плитком канелуром. У Подунављу овај је облик пренет најпре на производе тореутике током фаза халштат А–В, а затим и на керамичке форме. У фази халштат В коначно је формиран основни тип биконичне урне са широким хоризонталним ободом, из којег се затим развијају основни облици урни зрелог халштата.[43] Тиме је добијена и горња хронолошка граница (халштат A_2) за основни тип брњичке урне.

Други карактеристичан елемент на брњичким урнама и зделама јесу високе дршке, украшене на крајевима дугмастим коничним проширењима. Судећи по археолошком материјалу откривеном на Косову и у Поморављу, оне би могле да се сматрају за резултат старијих аутохтоних традиција. Зачеци овог облика јављају се на овој територији већ у енеолитским културама (Прединица, Валач).[44] Профилисане зделе са две вертикалне дршке са дугмастим украсима нађене су у бронзанодопском слоју Житковца, а познате су и у слатинској групи Поморавља.[45] На основу благе и неизразите профилације старијих примерака са поменутих локалитета, може се закључити да су оне настале као чисто керамичка форма, без икаквог утицаја тореутике. Међутим, дршке брњичког типа позајмљене су са металних ваза. Као најранији примери могу се навести сличне дршке на металним вазама микенске епохе.[46] Касније, овај тип постаје омиљен на широкој територији од Пелопонеза, преко Халкидичког полуострва, Тесалије, Тракије и Македоније, све до средње Европе, где се дршке са дугмастим украсима појављују први пут у хоризонту халштата А.[47] Мода копирања овог чисто тореутског облика нарочито је

[42] G. Karro, *Schachtgräber in Mycenae*, Text, 95, Abb. 2 и T. CXIV.

[43] R. Pittioni, *Urgeschichtliche Grundlagen der europäischen Kultur*, Wien 1948.

[44] Р. Галовић, *нав. дело*, Т. 20, 4; Т. 52. За истовремене појаве у Бугарској в. J. H. Gaul, *The Neolithic Period in Bulgaria*, 1948, Pl. XIX, 2.

[45] M. Garašanin, *нав. дело;* Abb. 10, 3, T. 13, 1 и T. 1, 5–6. Сличне дршке појављују се рано и на италском подручју (уп.: O. Montelius, *Vorklassische Chronologie Italiens*, Text, 16, fig. 40 и 83).

[46] W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra*, fig. 68, Pl. XII–XV.

[47] R. Pittioni, *нав. дело*, Abb. 303, 18.

карактеристична за области северне Грчке, Македоније и Тракије. На овој територији дршке са дугмастим украсима јављају се од краја микенске културе па све до петог века.

Дршке на дубоким зделама и урнама из нашег и грчког дела Македоније имају уместо коничних украса најчешће дискоидно проширене крајеве (Висои I, Сарај-Брод, Вергина).[48] Истовременост овог типа с обликом брњичких дршки потврђена је њиховом заједничком појавом у преперсијском слоју Олинта (пре 479. године), где су оба типа заступљена на дубоким непрофилисаним зделама.[49] Олинтска керамика ове групе рађена је без витла и представља локални производ.[50] Најранија појава дршки са дискоидно и конично украшеним крајевима у Олинту датује се у VIII век. Милонас сматра да су дршке са дугмастим украсима у Олинту настале под утицајем еубејске тореутике, одакле су пренете и на халкидске црнофигуралне вазе.[51]

Хронологија дршки са дугмастим украсима на осталим локалитетима у Македонији мање је јасна. У Чаушици је овај тип познат из гробова бр. 9, 12 и 15.[52] Пошто гроб 9 лежи изнад гроба 19, који припада старијем делу некрополе, налази из гроба 9 морају бити млађи, тј. припадају времену око почетка VII века. Гроб из Висоа мора се, на основу једне импортоване грчке вазе кикладско-еубејског стила, датовати око 800. године, а гробови са некрополе Сарај-Брод нису старији од 750. године. Некропола у Вергини датована је оквирно од X до средине VII века, што значи да су наведени примерци истовремени са олинтским. Овај облик је у Македонији био добро познат и касније, нарочито у периоду продирања грчког импорта крајем VI века.[53]

Дршке са дугмастим украсима на крајевима појављују се и даље према северу, нарочито на подручју данашње Румуније и

[48] Материјал из Висоа и Сарај-Брода налази се у Битољском музеју (непубликовано). За материјал из Вергине види: Andronikon, *Pratika* 1953, Athenais 1956, 141 и д.

[49] D. M. Robinson, *Excavation at Olyntus*, Part V, 1933, 24 и д. Pl. 24–26. 57.

[50] *Исто*, 24.

[51] *Исто*, 25. За халкидске вазе види: A. Rumpf, *Chalkidische Vasen*, Pl. CLXXI–CLXXIII и CLXXV. Сличне дршке познате су и из Олимпије и Атике (уп. A. Furtwengler, *Die Bronzen von Olympia*, Berlin 1890, Textband, 147 и д.).

[52] D. M. Robinson, *op. cit.*, 53.

[53] Уп. B. Filov, *Die archaische Nekropole von Trebenischte*, Berlin–Leipzig, 1927, Abb. 88.

Украјине. Познате су и у Панонији (Батина, Даљ), Босни (Доња Долина) и Истри (Пула, Незакцијум).[54] У Румунији се дршке овог типа појављују на керамици типа Поиана I/2 (VIIv), Трушешти, Вербичоара III и Ноуа.[55] Даље према истоку ове дршке се јављају међу прескитским и скитским материјалом Украјине,[56] док се дубље према средњој Европи налазе у Трансилванији.[57]

Из претходне анализе облика брњичке керамике може се закључити да је она настала везивањем нових елемената, карактеристичних за време млађе Urnenfelder културе (халштат B), за старије облике, оформљене у средишњим деловима Балканског полуострва током бронзаног доба. То повезивање облика, тј. формирање основног типа брњичке урне, догодило се, вероватно, при крају млађе фазе културе поља с урнама (халштат B_2). Чињеница да брњичка керамика знатно варира у оквиру овог основног типа омогућује да се прецизније одреди хронологија гробова на брњичкој некрополи.

Пошто се основна тенденција у развоју главног типа брњичке урне креће у правцу укидања тектонике и поједностављења контуре профила, већ је напред напоменуто да би урне из појединих гробова с овим карактеристикама биле типолошки млађе. Међутим, питање је да ли један типолошки развијенији облик мора бити и реално млађи од основног. Чини се да постојање варијанти само показује да је цела група удаљена временски од прве појаве основног типа, и то за онолико колико је времена било потребно да се основни тип разграна, тј. да се варијанте умноже.

Већи број варијаната показују и урне из Даља. Оне се могу сврстати у три основна типа: 1) широка и ниска урна са коничним вратом и непрофилисаним ободом,[58] 2) биконична урна са коничним вратом и хоризонталним широким ободом,[59] и 3) урна код које је горњи конус скраћен и директно везан за коничан врат,

[54] V. Hoffiler, *op. cit.*, Pl. 2, 1; *Arch. Rozhl.*, IX/2, 1957, Obr. 109, 10; WMBH, IX, T. LIII, 10, Duhn-Messerschmidt, *op. cit.*, II, T. 21.

[55] *Studi si cercetari istorii veche*, I (1951, 191, fig. 13); II (1952, 79–80, fig. 13–14; 80, fig. 14; 176, fig. 29); *Materiali si cert. arch.*, v. VI, 95, fig. 6, 9; 360, fig. 2.

[56] *Нариси стародавной историй украинской РСР*, Киев 1957, 90, 185; *Вопросы скифосарматской археологии*, рис. 7.

[57] T. Sulimirski, *WPZ*, XXV, 1938, 144 и д.

[58] V. Hoffiler, *op. cit.*, Pl. 10, 6.

[59] *Исто*, Pl. 6, 1.

тако да се добија чист биконичан облик.[60] Први тип даљских урни нема аналогија на брњичкој некрополи. Он се везује за урне старијег типа из Словеније (Хајдина) и основне лужичке облике.[61] Други тип је врло близак брњичким урнама и развија се директно из урни типа Вал, које поседују у зачетку све основне елементе даљских и брњичких облика. Култура типа Вал блиска је Подолер (Криченер) групи Чехословачке, и тесно је повезана са материјалом Stillfried групе, што значи да у основи припада хоризонту халштата B. Према томе, даљске и брњичке урне, које представљају даље еволутивне облике урни Вал групе, морају припадати нешто каснијем времену, вероватно хоризонту халштата B_2, односно самом почетку халштата C (халштат C_1). За трећи тип даљских урни везује се брњичка урна из гроба I/1. Овај тип истовремено одговара и типолошки најмлађим примерцима из Хајдине и близак је облицима из Вача, Стичне, Либне и Доње Долине.

За тачније датовање даљских и брњичких урни значајна је еволуција северноиталских урни. Мада се та еволуција креће у нешто другојачијем правцу од развојних тенденција даљских и брњичких облика, важно је да се северноиталски примерци јако приближавају даљским и брњичким на прелазу из фазе Este I у фазу Este II. Тиме би била утврђена и апсолутна хронологија за основни облик брњичке урне који је оформљен у хоризонту Este I/II – халштат B_2 – протокоринтска керамика у Грчкој. Изражено у апсолутним датумима, то је време око 750. године.

Насупрот урнама, ниједан од два типа брњичких здела не везују се за средњоевропски круг, већ за керамичке облике познате из Македоније, Грчке, Тракије и Троаде. Аналогије за зделе првог типа већ су наведене при анализи дршки са дугмастим украсима. Чињеница да су зделе овог типа непознате у Војводини, Босни, Хрватској и Словенији речито говори о њиховом пореклу са југа или југоистока.

Исто се може рећи и за други тип брњичких здела, које се везују пре за облике познате из грчке керамографије него за типичне зделе културе поља с урнама или развијеног халштата. Прототип за зделу из гроба I/8 јавља се најраније у Троји VIIa,

[60] *Исто*, Pl. 17, 8.

[61] F. Stare, „Ilirsko grobišče na Zgornji Hajdini pri Ptuju", *Arheološki vestnik* I/ 1–2, T. I, 6. Слични облици су познати са некрополе Руше (S. Pahič, „Drugo žarno grobišče v Rušah", *Razprave*, IV/ 2, Ljubljana 1957, T. VI, 1).

односно међу облицима касномикенске керамике (LM III C).[62] Карактеристичне хоризонтално постављене дршке честе су међу материјалом из Олинта, где су датоване у период између XI и VI века.[63] Касномикенски облик дубоких здела са хоризонталним дршкама омиљен је у Грчкој и у време касногеометријског и раног оријентализујућег стила. Сличне зделе нађене су на локалитетима Сарај-Брод (гроб 6) и у Вергини.[64]

Прилози од метала на некрополи у Доњој Брњици, који би иначе могли да послуже за тачније датовање појединих гробова, заступљени су у малом броју.

Бронзане игле представљају најчешћи прилог брњичких гробова. Нађене су у гробовима I/2, III/2 и III/3. Ако се њима дода коштана игла из гроба III/4, онда се, по облицима, брњичке игле деле на два основна типа.

Бронзана игла из гроба III/2 припада добро познатом типу Rollenkopfnadel (T. V, 4). Игле овог облика познате су још из култура раног бронзаног доба Европе и предње Азије, али се јављају у готово неизмењеном облику и кроз старију фазу гвозденог доба.[65] У средњим и северним деловима Балканског полуострва оне се релативно позно јављају. На Тери, у Олимпији, Аргу и Олинту нису старије од геометријског периода,[66] мада Desbourough помиње иглу овог типа из једног протогеометријског гроба.[67] У Италији се игле са ролном често срећу у области Терамара и Виланова културе.[68] Један примерак из Анконе датован је у време око 700. године, кад се игле овог типа појављују и на етрурским некрополама.[69] Међутим, за датовање брњичког примерка најзначајнија је појава ових игала на нашој територији, нарочито у Босни и Словенији (Језерине, Рипач, Горица, Доња Долина, Ваче, Љубљана, Магдаленска Гора).[70] Сви наведени примерци припадају хоризонту халштата B и C.

[62] Blegen-Caskey, Rawison, *Troy* IV/ 2, fig. 33–1201.

[63] D. M. Robinson, *op. cit.*, 50, Pl. 21, 19a.

[64] *Pratika*, 1952, 250, fig. 29.

[65] P. Jacobsthal, *Greek Pins*, Oxford 1950, 122.

[66] *Исто*.

[67] *Protogeometric Pottery*, Oxford 1952, 152.

[68] Уп. G. Saflund, *Le Terremare*, 1939, Pl. 58.

[69] P. Jacobsthal, 123 и д.

[70] *Исто*, 124 и д.

Мада се остале три игле са брњичке некрополе међусобно разликују, у основи оне припадају истом типу. Коштана игла из гроба III/4 надовезује се на добро познати тип Vasenkopfnadel, мада означава њен даљи, еволуисани облик. Класични облици овог типа познати су из геометријских гробова Грчке и са северноиталских некропола фазе Este II.[71] У средњоевропском подручју оне карактеришу хоризонт млађе културе поља с урнама, али су зато познате и с некрополе Халштат, где су нађене у гробовима с материјалом халштата C.[72] Брњички примерак близак је игли нађеној у Линдосу и припада вероватно самом крају млађе културе поља с урнама, или почетку развијеног халштата.[73]

Игле из гробова I/2 и III/3 (Т. II, 2 и Т. V, 6) имају за прототип игле касног бронзаног доба са коничном или биконичном главом. Најстарији примерци игала овог типа јављају се у средњем и позном хеладском периоду Грчке.[74] Међутим, на наведеним иглама из Грчке и средње Европе (хоризонт бронза D_2 – халштат B) још се не појављују лоптаста проширења испод коничне главе. Ова иновација везана је за продирање оријентализујућих елемената у Грчку и Италију, где се не само на иглама већ и на осталим бронзаним украсним предметима појављује иста профилација.[75] Најједноставнијим иглама овог типа припадају игле из Чаушице, Санта Луције и области Есте и Виланова културе.[76] На некрополи Халштат, у гробу број 45, нађена је игла готово идентична са брњичким примерком из гроба I/2.[77] У развоју овог типа изражена је тенденција за умножавањем лоптастих украса испод конично или биконично профилисане главе, што јасно показују игле са Гласинца (фаза IVc) и Вача (Ваче II).[78]

Поред игала, у брњичким гробовима I/6 и III/4 нађене су стрелице од танког бронзаног лима. Овај редак облик познат је са наше територије једино из гроба бр. 121 на Белом Брду и из урни

[71] *Исто*, 124.
[72] K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, Firenze 1959, Text, 26.
[73] Ch. Blinkeberg, *Lindos* I, Berlin 1931, Pl. 12, 316.
[74] G. Karro, T. XXXI, 102.
[75] P. Jacobsthal, 173–179.
[76] *BSA*, B. 24, 16, fig. 4.
[77] K. Kromer, *op. cit.*, Tafelband, T. III, 1.
[78] A. Benac, B. Čović, *Glasinac* II, Sarajevo 1957, 45, T. XXVII, 13, F. Stare, *Vače*, Ljubljana 1955, T. XXXIX.

у Рутевцу.[79] Тип стрелица са конкавном базном страном развио се, сигурно, из врхова за стреле рађених од опсидијана и силекса, добро познатих у оквиру микенске културе.[80] Једна од најстаријих бронзаних стрелица овог типа је она из гроба 121 на Белом Брду. У Француској и Швајцарској овај је облик познат тек од хоризонта халштата А.[81] За тачније датовање брњичких примерака најзначајнија је појава ових стрелица на територији Румуније, на локалитету Котешти-Фериђиле.[82] Овде је нађена некропола спаљених покојника са гробовима конструисаним од речних облутака. У гробовима су, поред керамике са дршкама с дугмастим крајевима, нађене и стрелице од бронзаног лима, идентичне са брњичким, заједно са фибулама гласиначког типа.

Сандерс сматра да су стрелице од бронзаног лима с отворима на листу биле везиване за дрвену дршку.[83] Међутим, тешко је поверовати да су оне могле имати практичну намену. Пре се мора помишљати на њихову употребу као амулета или симболичног прилога.

Бронзано копље нађено у гробу I/4 (Т. III, 6), које би иначе могло да послужи за тачно датовање гроба, на жалост је јако оштећено у ватри. Лист копља је деформисан, тако да није могуће тачно утврдити којем типу припада брњички примерак. Судећи по доњем очуваном делу, брњичко копље није имало пламенаст лист, већ је по облику било слично примерцима из Врбице и Прилепа.[84]

Намена коштаних предмета из гроба III/4 није довољно јасна. Слични објекти откривени су у Вачама, а познати су и из Грчке.[85] Ch. Blinkeberg их објашњава као делове за дрвене музичке инструменте. Њихова појава у заједници са стрелицама упућивала би пре на њихову употребу у вези са луком.

[79] Brunšmid, „Hrvatske sredovječne starine“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, VII, 1903/4, 62, сл. 25; *Старинар* IX–X, 1959, 270, сл. 6.
[80] G. Karro, *op. cit.*, T. CI.
[81] N. K. Sandars, *Bronze Age Cultures in France*, Cambridge 1957, fig. 47 и 65. Листу налазишта са стрелицама овог типа даје Bersu, „Die Wittnauberhorn im Kanton Argan“, *Monografien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz*, Bazel 1945, 239 и д.
[82] *Mater. si cert. arch.*, vol VI, 237 sq., fig. 7.
[83] *Нав. дело*, 238 и даље.
[84] M. Garašanin, *op. cit.*, Abb. 26; D. Garašanin, *Katalog metala*, Beograd 1954, T. XXXVIII, 6.
[85] F. Stare, *Vače*, T. LXXVII, R, Ch. Blinkeberg, *op. cit.*, Pl. 16, 53.

Сви прилози откривени у брњичким урнама везују се углавном за исти временски период, који је добијен анализом керамичких облика, тј. за прелазну фазу од млађе културе поља с урнама у развијени халштат (халштат B_2/C_1). Несумњиво је да некропола у Доњој Брњици представља специфичну локалну културну групу, сродну културним групама типа Stillfried-Вал-Даљ-Батина, која има своје зачетке у хоризонту халштата В и која се, без икаквог реалног прекида, развија даље у време кад се на осталим подручјима већ јављају изразити елементи халштата С. Отуда најстарији гробови на брњичкој некрополи нису старији од продора елемената грчке културе позног геометријског и раног оријентализујућег стила у Егејску Македонију и Италију око 750. године. Развијени облици урни, прилози који се временски везују за хоризонт развијеног халштата, и нарочито конструкције и распоред брњичких гробова, показују да је ова некропола временски блиска стабилизованој и зрелој илирској култури, односно налазима из Требеништа, Новог Пазара, Атенице и Гласинца фазе IVв. Међутим, тешко је претпоставити да је сахрањивање на брњичкој некрополи трајало пуних 200 година (од 750. до 550), и зато се мора претпоставити још једна фаза, која везује брњичку некрополу с налазима са поменутих локалитета.

За сада се не може ближе ограничити период током којег је вршено сахрањивање на брњичкој некрополи. На основу чисто типолошких разлика, пре свега облика урни, брњички гробови могу да се поделе на старију и млађу групу. Најмлађу групу чине гробови I/1, I/2, I/5, I/6, гроб случајно нађен 1957. године и гробови III/3 и III/4, на основу игала нађених у урни. Међутим, чињеница да је урна гроба III/3, која садржи исти тип игле као и типолошки најмлађи гроб I/2, једнака урни из гроба II/1 показује да су различити облици урни употребљавани истовремено и да између до сада откривених гробова у Доњој Брњици не постоје веће хронолошке разлике. Зато се као највероватнији датум за сахрањивање на брњичкој некрополи може предложити 750 ± 50 година пре нове ере.[86]

[86] Чини се да је бар за подручје Косова прихватљивија нижа хронологија за фазе халштата B/C, коју предлажу Childe и Hawkes (*Proc. Preh. Soc.*, 1948, N. S. vol. XIV, 177 и д., 196 и д.), тј. да је култура ступња халштат В знатно продужена и да се без прекида наставља делом и кроз фазу халштат С, тако да се облици развијеног халштата у овој области јављају вероватно тек после 700. године.

Датовање скелетног гроба из сонде XI представља проблем који захтева посебну студију. Овде треба само напоменути да је он сигурно нешто старији од гробова спаљених покојника, па да се, према томе, мора рачунати са постојањем старије некрополе у Доњој Брњици са скелетним гробовима. Није искључено да су у времену класичне културе поља с урнама у косовској области постојале некрополе са скелетним гробовима, тако да елементи Urnenfelder културе стижу на ово подручје тек у време њене завршне фазе (халштат B_2). Некрополе у Доњој Брњици, Бановцу, Карагачу и селу Варош обележавају, у просторном и хронолошком смислу, крај и изумирање моћног таласа који се од некрополе типа Подолер, Стилфрид и Вал креће преко Руша, Хајдине, Побрежја, Батине и Даља, и са закашњењем стиже на широку равницу Косова.

Постављањем брњичке некрополе хронолошки у завршну фазу културе поља с урнама, односно у време културне стабилизације, праћене раслојавањем друштва у економском и родовском смислу, решен је у извесном смислу и проблем етничких носилаца културе брњичког типа.

Заједно са још три сродне некрополе у Бадовцу, селу Варош и Карагачу, брњичка некропола лежи на територији Дарданаца. Културна група репрезентована некрополом у Доњој Брњици постаје, према томе, значајна за упознавање дарданских племена у моменту кад се међу њима вршио процес образовања мањих друштвених заједница, издвајања породица и постепеног економског јачања појединаца или група блиских породица. Материјал откривен у Доњој Брњици показује већ једну јасно оформљену културу, која подразумева и старију фазу развоја, везану вероватно за прву појаву, или бар за издвајање дарданских племена на овом подручју. Та старија фаза, на основу које би било могуће нешто више рећи о формирању Дарданаца, евентуално о њиховом пореклу и најранијој појави, до данас још није позната. На материјалу из Доње Брњице већ је извршено коначно сажимање старијих и нових елемената и остварена култура новог типа, тако да је немогуће, без већег ризика, изводити закључке о најстаријој дарданској култури и њеном пореклу. Контрадикторне податке античких писаца о Дарданцима тешко је ускладити с резултатима добијеним анализом материјала са некрополе у Доњој Брњици. Везивање епонима дарданских племена за Троаду, Самотраку,

Крит и територију Илирика омогућује различита решења проблема порекла Дарданаца и њихове евентуалне миграције.[87] Извесна сродност у материјалу на подручју између класичне дарданске територије, наше и Егејске Македоније, северних егејских острва, јужне Тракије и Троаде несумњива је, али је питање колико се ови, у основи ипак недовољно изразити, заједнички елементи смеју везивати за одређен етнос, а поготову за одређени миграциони талас.[88] На Лемносу је откривена, поред грчке, једна негрчка некропола са спаљеним покојницима, која по распореду гробова и облику урни подсећа на некрополу у Доњој Брњици.[89] Према геометријском типу фибула, некропола на Лемносу датована је у X–IX век. Ако се узму у обзир извесни облици из Троје VIIb, сродни брњичким, добија се утисак да се у северозападном делу Мале Азије и северној Егеји већ на прелазу из другог у први миленијум, значи пре појаве сличних елемената на илирској територији, образују извесни облици карактеристични за каснију илирску културу на дарданском подручју. Међутим, анализа материјала са некрополе у Доњој Брњици открива, поред елемената несумњиво преузетих из северноегејске области, у основи јаку локалну компоненту, формирану на Косову и у Поморављу током бронзаног доба. За ову основу везују се и изразити елементи културе северно од Саве и Дунава. Истицање старијих традиција и локалне компоненте у илирској култури не подразумева обавезно и закључак да је дардански етнос створен in loco, без удела миграционог таласа који је на прелазу из другог у први миленијум захватио средишне делове Балканског полуострва. Закључци који се односе на културу не морају се у основи тицати етничког проблема, и обрнуто. Зато је археолошки материјал откривен у Доњој Брњици значајан првенствено за разумевање каснијег развоја, за формирање класичне илирске културе у шестом и петом веку.

[87] Уп. *Solin.* II, 51; *Hist. Aug. Claud.*, 11, 3.

[88] За сада је још нејасна веза која постоји између брњичке некрополе и налаза у Истри и северној Италији, која актуелизује извесне хипотезе Säflunda, M. Mayera и Messerschmidta о пореклу северноиталских племена из централног или југоисточног дела Балканског полуострва (уп. Klio, 25, 1932, 348 и д.; Eranos 33, 1935, 92 и д.

[89] *Arch. Anzeig.*, 1927, 394 и даље.

ПРЕРИМСКЕ ФОРМЕ САХРАЊИВАЊА НА РИМСКИМ НЕКРОПОЛАМА РАНОГ ЦАРСТВА У ЈУГОСЛАВИЈИ

Источни део Далмације, Доња Панонија, Горња Мезија и Македонија чине затворену територију на којој је током раног Царства распрострањен обичај сахрањивања спаљених покојника заједно с остацима ломаче без употребе урни. Од Аквинкума и Интерцизе до Демир Капије и од Ступа код Сарајева и Дукље до Црног мора, налазе се раноримске некрополе на којима је овај начин сахрањивања често и једино познат.

Сви гробови с ове територије понављају у основи један исти тип: то су елипсоидне или правоугаоне гробне јаме с јако нагорелим странама од ужарених остатака ломаче. Ова једнообразност облика на широкој територији резултат је већ у преримском периоду остварене културне повезаности, и последица приближно једнаког друштвеног и економског положаја већине становништва у првим вековима Царства.

Укопани гробови с нагорелим бочним странама, без урни, могу се формално разделити у три типа: 1. елипсоидне или правоугаоне гробне јаме с нагорелим бочним странама, 2. правоугаони етажни гробови с нагорелим површинама и 3. правоугаоне гробне јаме с нагорелим бочним странама где су остаци с ломаче заштићени опекама или каменим плочама.

Гробови првог типа јављају се искључиво у Доњој Панонији, Горњој Мезији и источном делу Далмације (Интерциза, Губеревац, Копашница, Улпијана, Доклеја, Домавија), и карактеристични су за цео други и прву половину III века нове ере. Етажни гробови с нагорелим површинама познати су из мађарског дела Доње Паноније (Аквинкум, Интерциза), источне Далмације (Домавија) и Горње Мезије (Жуто Брдо, Губеревац, Копашница, Улпијана).

Чини се да у Доњој Панонији и Мезији они нису старији од средине II века. У Домавији се они, међутим, појављују већ крајем I или почетком II века. Истом времену припада и трећи тип спаљених гробова без урни, познат из Ступа код Сарајева, Домавије и Демир Капије.

При испитивању порекла овог карактеристичног начина сахрањивања мора се поћи од чињенице да се сви наведени типови гробова појављују готово истовремено на релативно великој територији и да се одржавају без промена за све време трајања обичаја спаљивања покојника, пружајући упоран отпор свим другим гробним формама познатим са суседних територија. Широка распрострањеност гробова ове групе и њихова нагла истовремена појава може се објаснити једино поновним оживљавањем старијег начина сахрањивања блиског низу сродних племена, тј. једној већој етничкој групи.

К. Саги (Sagi) је поводом етажних гробова из Интерцизе[1] изнео мишљење да су овај облик пренели легионари из рајнске области (*cohors I Alpinorum*) у Доњу Панонију, односно да би сахрањивање спаљених покојника у етажним гробовима водило порекло од Келта. Ова хипотеза базира се пре свега на појави етажа. Међутим, етажни гробови не могу се изоловано посматрати. Они су само једна варијанта унутар гробова ове велике групе. Ако се прихвати теза К. Сагија о келтском пореклу етажних гробова, онда би се она морала проширити на целу групу гробова с нагорелим површинама. У том случају прихватање старијег келтског, односно латенског погребног ритуала, требало би очекивати на територијама с изразито келтским становништвом, пре свега у Норику и Горњој Панонији. Гробови ове групе, међутим, нису карактеристични за ова подручја.

Тезу К. Сагија оправдано је критиковао Фиц (Fitz)[2] који је показао да се хронологија етажних гробова из Интерцизе не подудара с временом боравка *cohors I Alpinorum* у Доњој Панонији, па да се отуда ни порекло овог начина сахрањивања не може везати за рајнску област. Полазећи од чињенице да је крајем II века у Интерцизи стационирана *cohors I Hemesiorum* Фиц је, не познајући аналогне гробове из Далмације и Горње Мезије, претпоставио да су етажни гробови у Доњу Панонију пренети с Оријента, из Емесе. Међутим, ова Фицова теза потпуно је оспорена чињеницом да се гробови с нагорелим површинама појављују у Далмацији и Мезији много пре доласка *cohors I Hemesiorum* у Панонију, и то управо на подручјима где никада нису боравиле легије с Оријента. Уз то, познато је да су аналогни гробови из Емесе скелетни (*Syria*) и да су баш припадници *cohors I Hemesiorum* у Интерцизи сахрањивали своје покојнике у саркофазима, односно да су били пропагатори инхумације у Панонији.

[1] *Intercisa* I, 1954, Budapest, 111 и даље.

[2] *Arch. Ertesitö*.

Из наведених разлога није могуће прихватити ни Сагијево ни Фицово решење постављеног проблема. Територијална распрострањеност ове карактеристичне групе гробова спаљених покојника јасно показује да се они јављају пре свега у областима удаљеним од великих војних и градских центара и на подручјима где келтско становништво и латенска култура нису оставили дубљи траг. Насупрот томе, југоисточна Далмација, део Доње Паноније и Горња Мезија су илирске територије par exellence, док су Келти само дошљаци који се, у већој или мањој мери, мешају с великим илирским племенима. Из тих разлога, ако се већ прихвати да су гробови ове групе страни италским досељеницима и странцима, и да су у њима сахрањивани домороци, што се у основи не може оспорити, онда се они морају сматрати илирском, а не келтском творевином. Њихова нагла појава на широкој територији и масовно прихватање овог карактеристичног начина погребног ритуала никако се не би могло објаснити преношењем овог обичаја сахрањивања од стране легионара из западних (Саги), односно источних провинција (Фиц) Царства. За изворну област ове врсте погребног ритуала мора се узети територија где је илирски елемент био најснажнији у првим вековима Царства (југоисточна Далмација и Горња Мезија), одакле је убрзо преузет у свим областима где се масовно задржало староседелачко становништво.

За утврђивање порекла овог начина сахрањивања од битне је важности појава гробова спаљених покојника с нагорелим бочним странама без употребе урни, у оквиру преримских илирских некропола. У Доњој Долини Ћурчић[3] је констатовао гробове овог типа с материјалом халштата C, што значи да је овај начин сахрањивања практикован код Илира већ у VI веку старе ере. Сем

[3] *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina*, IX, 83 и д.

у Доњој Долини, у оквиру класичне илирске културе познат је низ некропола од Гласинца до Требеништа с гробовима спаљених покојника у којима су остаци ломаче пренети, заједно с калцинисаним костима покојника, у гробне јаме или специјалне конструкције (гласиначки гробови фаза IVв–Va, Атеница, Нови Пазар, Требениште, Карагач, Вртиште), тј. на територији касније Далмације, Горње Мезије и Македоније. Мада се у првом моменту чини неприхватљивим повезивање погребног ритуала и гробних конструкција VI и V века старе ере с начином сахрањивања на римским некрополама I и II века, треба се сетити познатог оживљавања халштатских облика унутар римске провинцијске културе крајем I века (керамички облици, тумули, јаподске урне, схематизована пластика на стелама) па разумети и један посебан вид културног континуитета – наглог оживљавања већ давно заборављених или превазиђених облика културе, подсвесно архаизовање и инстистирање на традицији – који се увек истичу у први план у историјском тренутку кад култура новог типа негира прошлост и прети да уништи аутохтони елемент и у етничком смислу. У оквиру овог ренесанса, тог последњег вида отпора римским освајачима на психолошком плану, постаје разумљива и појава ове велике и својеврсне групе гробова, њихова једнообразност и широка распрострањеност.

Резултати анализе порекла овог специфичног погребног ритуала, односно облика гробова, показују се значајним и за упознавање структуре становништва, процеса романизације и привредно-друштвених односа унутар једне шире територије која обухвата Доњу Панонију и Горњу Мезију ван подручја лимеса, и југоисточне делове Далмације. Између гробова на овој територији у првим вековима Царства не постоје веће разлике у конструкцији и гробним прилозима, нити се приметније опажа еволуција. Ова изразито конзервативна средина чини се потпуно незаинтересована за све новине и културна кретања у осталим деловима балканских провинција. Потпуна једнообразност гробних типова на овоме подручју указује: 1. да је присуство Италика и странаца сведено на минимум, 2. да не постоји слој имућније локалне аристократије и 3. да је број романизованих домородаца незнатан. У Домавији и Губеревцу најстарије некрополе с поменутим гробним типовима везане су за насеља рудара; у Ступу код Сарајева за пољопривредни посед. Није искључено да су све сродне некропole у Горњој Мезији и Доњој Панонији повезане или за рударска насеља или за привредне поседе, где основну радну снагу чине домороци организовани у старим оквирима племенске организације. Уопште, илирски рудари могу се сматрати главним пропагаторима ове карактеристичне форме погребног ритуала пошто су их, како показују епиграфски документи с подручја Дакије, као изврсне раднике Римљани пребацивали и у карпатске рударске басене. Овај чисто економски моменат усмерио је, сигурно, и римску политику, којој потпуна романизација домаћег становништва у означеним областима никако није ишла у рачун. Додељивање грађанских права овде почиње врло касно, и спроведено је с великим ограничењима. Тако из Горње Мезије, изузимајући њен најјужнији део, нису познати натписи с именима перигрина све до краја II века.[4] Тек од времена М. Аурелија налазе се трагови нешто ширег додељивања грађанских права, док су све личности с трајанским и хадријанским гентилним именима из северних делова Горње Мезије странци и немезијски цивили. Овај успорен процес романизације потпуно се слаже с продуженим ритуалом спаљивања покојника на некрополама ових подручја. Чини се да је спаљивање у извесним деловима Горње Мезије (западни и централни део) и југоисточним областима Далмације практиковано све до пред крај III века. Чак ни доношењем constitutio Antoniniani односи међу домородачким становништвом нису, изгледа, били битно измењени, тако да је питање у којој је мери ова Каракалина реформа праволинијски и потпуно спровођена на домородачко становништво ових области. Занимљиво је да се у северној Мезији варварска имена налазе и на хришћанским споменицима IV века,[5] док урбанизација и романизација дарданских области никад није до краја спроведена. Из ове опште конзервативне и нединамичне атмосфере изузимају се једино велики градски центри у унутрашњости Горње Мезије, нпр. Скупи и Наисус, насељени претежно странцима и ветеранима. Нажалост, најстарије некрополе ових великих центара нису познате. Чини се, међутим, да су њихова подручја била дуго потпуно изолована од околног сеоског нероманизованог становништва, и да из тих разлога они нису јаче утицали на живот домородаца. Елементи старије аутохтоне кул-

[4] Mócsy, *Acta Arch. Hung.*, XI, 1959, 302 и д.

[5] Mócsy, *нав. дело*, 302.

туре јављају се паралелно с римским материјалом све до првих деценија III века. Из тих разлога све познате некрополе спаљених покојника с гробовима окарактерисаним нагорелим површинама, из унутрашњости Доње Паноније, Горње Мезије и југоисточних делова Далмације, морају се везати за домородачко становништво које сахрањује своје мртве у старијим преримским традицијама, све до тренутка кад Италија, у III веку, губи свој доминантан положај и кад тежиште прелази на илирске провинције, које сад представљају нову снагу и наду Империје.

КАРАГАЧ И ПРОБЛЕМ ЕТНОГЕНЕЗЕ ДАРДАНАЦА

Карагач је мала алувијална равница у долини Ибра у северном делу Аутономне Покрајине Косово и Метохија, која је у прошлости припадала територији римске провинције Дарданије. Током ископавања вршених 1955. и 1960–1965. године, ту је истражен већи број насеља и некропола из времена пре првих помена Дарданаца у историјским изворима. Налази из Карагача, заједно с другим археолошким материјалом са Косова и из суседних области, омогућавају нам да реконструишемо праисторију подручја које су Дарданци насељавали на почетку историјске епохе, односно да на основу тих археолошких података покушамо решити проблем њихове етногенезе.

Карагач је једино познато налазиште на дарданској територији које је било насељено, с краћим прекидима, од почетка неолита до времена стабилизације римске културе у унутрашњим деловима Балканског полуострва. Иако није нарочито пространо (око 25 хектара), то подручје има поливалентан значај за човека и његове потребе, и пружа услове за разне типове култура. У тој висоравној котлини (520 m надморске висине), опасаној са свих страна обронцима Копаоника и Рожаја (између 800 и 1200 m надморске висине), постоји тесна повезаност равног тла и високих брда, плодног обрадивог земљишта и неплодног тла, шума и пашњака, и разних других врста тла, често богатих рудним жицама – оне понекад избијају на површину – и изворима топле воде, што све заједно ствара средину погодну за живот разноликих биљних и животињских врста. Вулканско заобљено брдо Звечан, на југу, и вертикалне литице Валачког крша, на северу, снажно наглашавају једине природне прилазе тој затвореној котлини и дају јој,

заједно с венцем околних брда, изглед велике тврђаве с моћним осматрачким кулама. Ибар и Козаревска река пресецају ту котлину у правцу север-југ и исток-запад, и представљају главне саобраћајнице на том подручју, његов *cardo* и *decumanus*. Северно од Валачког крша ибарска долина се нагло сужава, а јужно од Звечана постепено се шири и стапа с пространом косовском равницом – најзначајнијом раскрсницом у унутрашњости Балканског полуострва. Због своје издвојености и, упркос томе, близине главних саобраћајница, као и због поменутих географских и биогеографских особина, ова котлина била је идеално место за насељавање.

Преисторијска насеља и некрополе у Карагачу простиру се на површини од приближно три хектара, између леве обале Ибра, леве обале Козаревске реке и падина Видовог брда. Данас се тамо налази железничка станица Валач, и већи део налазишта је покривен – ту су куће домаћег живља, сеоски пут и железничка пруга. Ископавања у 1955. години била су, зато, ограничена на узан појас између леве обале Ибра и железничке пруге, а сондажна ископавања на слободном простору између постојећих кућа извршена су тек 1960, 1961. и 1962. године. Културни слој с остацима насеља установљен је само на подручју које гравитира према левој обали Ибра, док некрополе леже западније, на простору ближем подножју Видовог брда.

Већ приликом првих ископавања (1955) на откривеној површини од 48 квадратних метара нађени су остаци насеља из старијег и млађег неолита, као и неколико посуда из бронзаног доба. Тек током ископавања вршених 1960–1962. године, када је истражена површина од 840 квадратних метара, установљено је постојање и једног насеља из бронзаног доба на овоме налазишту. Током тих ископавања откривен је и већи број гробова из старијег бронзаног доба, млађег гвозденог доба и римске епохе. Резултати ископавања из 1955. већ су објављени.[1] Они ће бити овде коришћени и разматрани, после описа налаза са ископавања из 1960–1962. године, при реконструкцији развоја живота и културе у Карагачу, у целини.

Године 1960–1962. археолошка истраживања вршена су на два сектора: на простору између леве обале Ибра и железничке

[1] Тасић, Н., 1958.

пруге (сектор I) и на простору између валачке железничке станице и пута за село Жировницу (сектор II).

У сектору I истражена је површина од 80 квадратних метара; ископана су четири рова 10 метара дуга и 2 метра широка. Мада је на том месту тло идеално равно, културни слој је неједнаке дебљине (0,60–1,30 m), јер се здравица спушта под углом од око 25° од запада према истоку. Горњи део културног стратума био је оштећен приликом обрађивања земље. Мада му је структура хомогена (растресита земља помешана са шљунком различите величине), у свим рововима могла су се уочити два слоја. Горњи слој је дебљи (0,60–1 m) и мркоцрне је боје, док је доњи тањи (0,20–0,50) и пепељаст. У оба слоја нађени су крупни комади малтера, а у доњем слоју откривено је и неколико плитких јама укопаних у здравицу.

Старији слој садржавао је само веће или мање фрагменте керамичких посуда из млађег неолита, по текстури, облику и декоративним техникама истоветне с посудама нађеним 1955. године. Керамика из горњег, млађег слоја има, међутим, сасвим друкчије карактеристике. Израђена је од глине која садржи доста песка, а често и прилично крупна зрна кварцита. Међутим, како је површина посуда обично превучена танким премазом а затим глачана, ти налази се ипак могу убројати у категорију фине керамике. Све посуде из тога слоја су, без обзира на величину, добро печене и сивоцрне или тамносмеђе боје. Нађени су следећи облици: 1. велике лоптасте зделе с увученим, косо или водоравно профилисаним ободом испод којег се налазе траке украшене отисцима прстију и језичасте или вертикалне тракасте дршке; 2. плитке елипсоидне зделе; 3. лончићи с две дршке; 4. конични пехари с вертикалном дршком која се обично уздиже изнад обода; 5. благо профилисани пехари с две вертикалне дршке на чијем се врху налазе дугмасти украси; и 6. непрофилисане зделе с дршкама испод обода (Т. II: 1–10). Изузев лонаца с моделованом траком испод обода, остале посуде су без икаквих орнамената. Мада је млађи слој местимично дебео и један метар, приликом ископавања нису запажене никакве цезуре, тако да није могућно ближе утврдити релативну хронологију појединих врста налаза. Чини се да сви налази из овога слоја чине затворену хронолошку и културну целину. Треба, међутим, поменути да су лончићи с две дршке нађени само у рововима А, Б и В, док конични пехари и

посуде с дугмастим орнаментима на дршкама потичу углавном из ровова Д и Е, који су само десет метара удаљени од њих.

Керамика из ровова А, Б и В, нарочито лонци с две дршке и с профилисаном траком испод обода, типолошки је слична керамици Бубањ-Хум III.[2] С друге стране, конични пехари и посуде с дугмастим орнаментима на дршкама идентични су неким посудама из Доње Слатине („култура слатинског типа").[3] М. Гарашанин је и културу Бубањ-Хум III и културу „слатинског типа" определио у старије бронзано доба, наглашавајући, међутим, да тачан хронолошки однос између те две културе у долини Јужне Мораве још није јасан.[4] Посматрано с типолошке тачке гледишта, лонци с две дршке из Карагача делују развијеније од одговарајућих облика културе Бубањ-Хум III, јер се њихове дршке понекад уздижу изнад обода, док конични пехари и посуде с дршкама украшеним дугмастим орнаментом из ровова Д и Е изгледају архаичније од оних из Доње Слатине јер им је профилација мање наглашена. Може се стога претпоставити да налази из Карагача представљају засебну фазу старијебронзане културе у долини Јужне Мораве, која се развијала после културе Бубањ-Хум III а пре културе „слатинског типа".

Блиска повезаност налаза из Карагача с културом раног бронзаног доба јужног Поморавља јесте несумњива, али њихово објашњење представља проблем. Одговор на то питање отежава и то што не постоји ни задовољавајуће решење проблема културе Бубањ-Хум III или културе „слатинског типа",[5] и што, осим у Карагачу, на Косову нису откривени никакви налази из старијег бронзаног доба.[6] Проучавање млађег слоја у Карагачу само за себе не пружа никакав нови кључ за решење тога питања. Његова садржина, међутим, омогућава преиспитивање неких већ познатих налаза с територије Косова, а нарочито оних из Валача и Доње Брњице, који се тичу овде разматраног проблема.

Приликом ископавања у Валачу, 1955. и 1957. године,[7] пронађене су, осим керамике из млађе фазе винчанске културе,

[2] Гарашанин, М., 1958а, Т. 13:2–4.
[3] *Исто*, 66–67, Т. 13.1; Т. 14.
[4] *Исто*, 66.
[5] *Исто*, 65.
[6] Глишић, Ј., 1961.
[7] Тасић, Н., 1957; *Исти*, 1959–1960.

посуде специфичних облика и текстуре, које се, на основу типолошких карактеристика и месту открића, могу сврстати у две групе. На простору истраженом 1955. године нађени су, и на површини и на свим нивоима културног слоја, фрагменти приказани на слици 20, а уломци приказани на сликама 21–22 нађени су на простору испитаном 1957. године. Н. Тасић је већ приметио да ти налази не припадају винчанској култури, али је закључио да су јој савремени, односно да припадају истом периоду као и налази винчанске културе.[8] Врло је важно, међутим, то што су налази из 1955. године, који се овде разматрају, нађени у сонди која је садржавала остатке палисада, док група налаза из 1957. године потиче углавном из јама у којима су нађени сухозидови. Та друга група је, као што ћемо показати ниже, важна само за проучавање културе раног гвозденог доба на Косову. Група налаза из 1955. године, међутим, блиско је повезана с глиненим посудама из млађег слоја у Карагачу. У оба случаја налазимо лонце с профилисаним дршкама, лончиће с две дршке, пехаре с вертикалном дршком која се уздиже изнад обода и посуде с дршкама на чијем се врху налазе дугмасти орнаменти. Запажају се, међутим, и извесне разлике. Валачки облици су изразитије профилисани него одговарајући облици из Карагача, али су, с друге стране, окарактерисани уздржанијим моделовањем обода и дршки. То, чини се, показује да налази из Валача хронолошки претходе онима из млађег слоја у Карагачу, или да су чак и нешто старији од одговарајућих облика културе Бубањ-Хум III, односно да обележавају сам почетак бронзаног доба на Косову.

Важно је издвојити ту врсту налаза јер нам они помажу да боље схватимо формирање културе раног бронзаног доба на Косову и у Поморављу. У обема областима на налазиштима из млађе фазе винчанске културе (Валач, Фафос II, Предионица II, Плочник, Витошевац, Црнокалачка бара) нађени су прототипови оних керамичких облика који представљају главну карактеристику културе Бубањ-Хум III и културе „слатинског типа", односно овде описаних облика из Карагача и Валача.[9] Налази из старијег бронзаног доба из Валача вероватно чине дуго тражену спону између старијееенеолитске културе (позниja фаза винчанске

[8] Тасић, Н., 1957, 13–15; *Исти*, 1959–1960.
[9] Тасић, Н., 1959–1960, Т. IV, 6; Галовић, Р., 1959, Т. 52:3; Т. 57:2, 5.

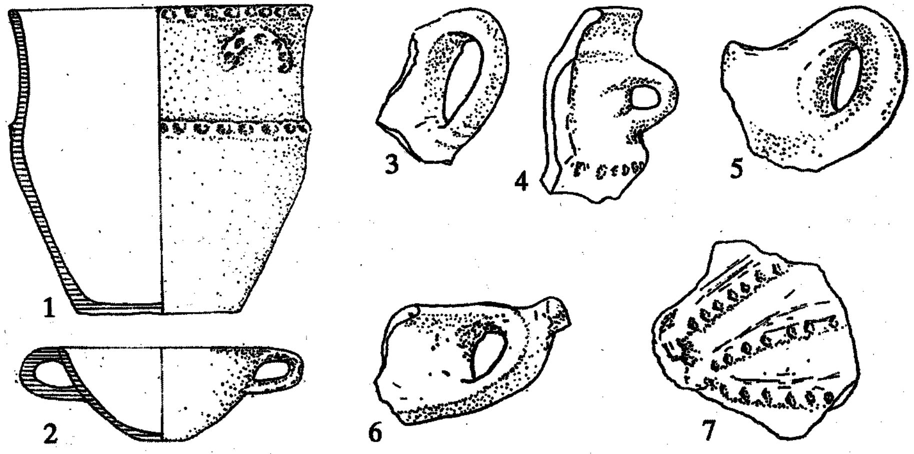

Сл. 20. Валач: налази из 1955 (ӣрема Тасић 1957).

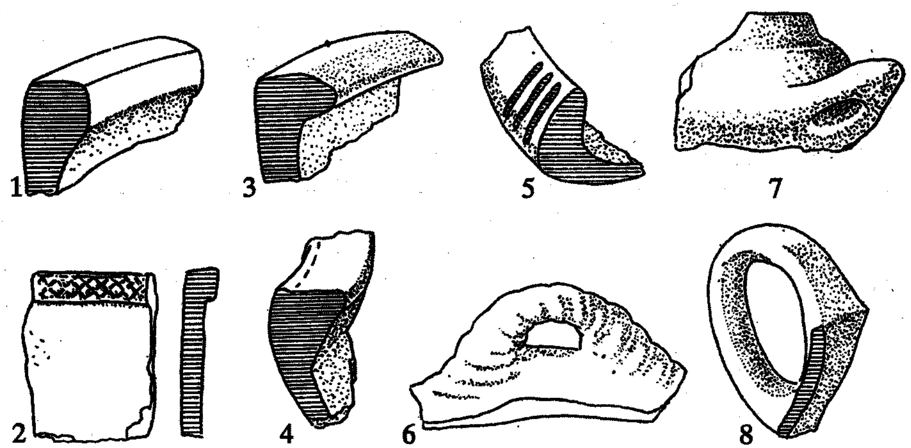

Сл. 21. Валач: налази из 1957 (ӣрема Тасић 1958).

ТАБЛА I

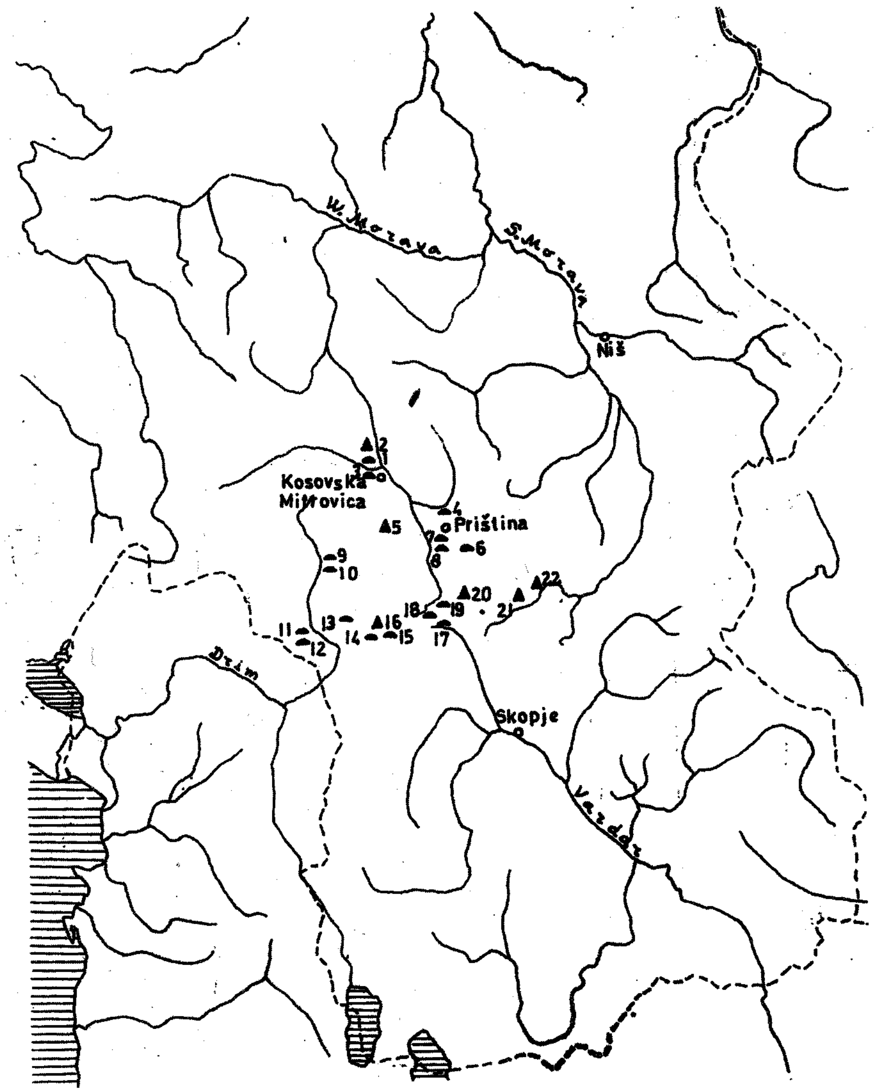

Локалиӣеӣи ӣвозденоӣ доба на Косову.

ТАБЛА II

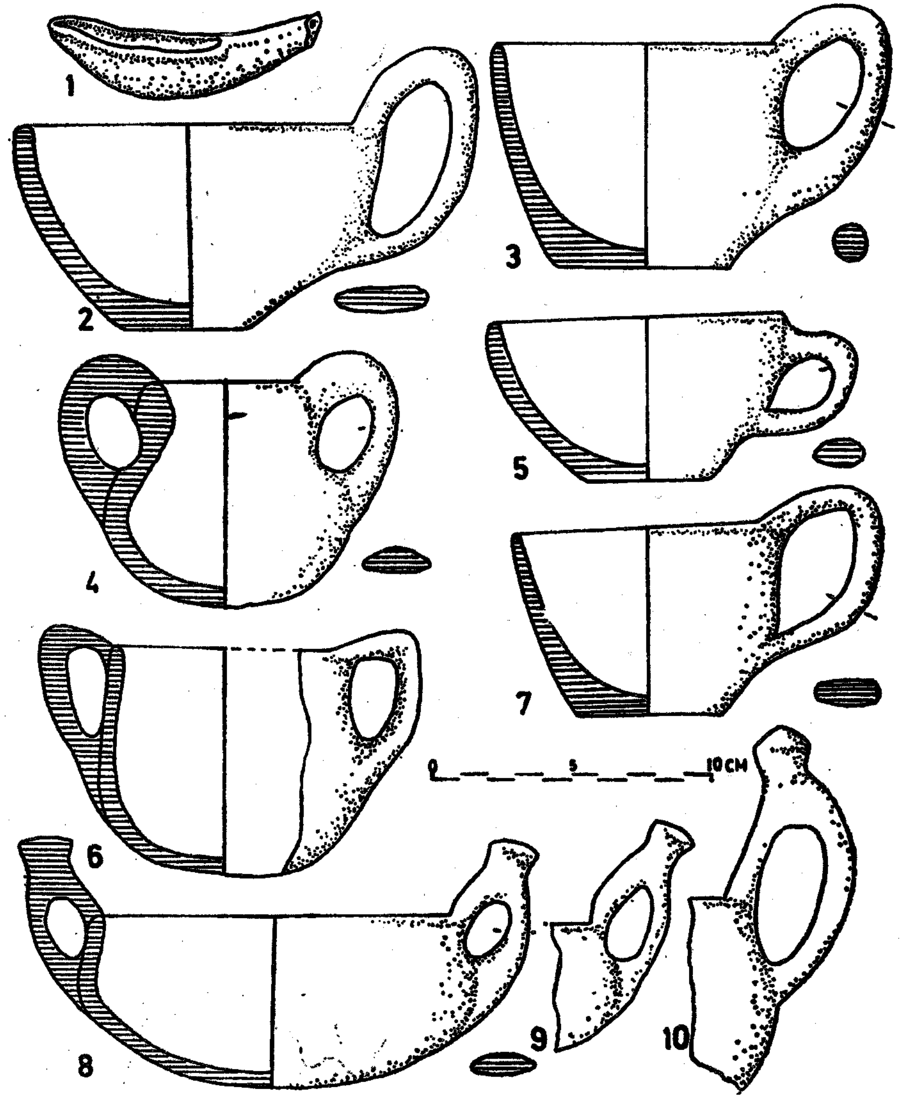

Караѓач: налази из слоја II (сектор I).

ТАБЛА III

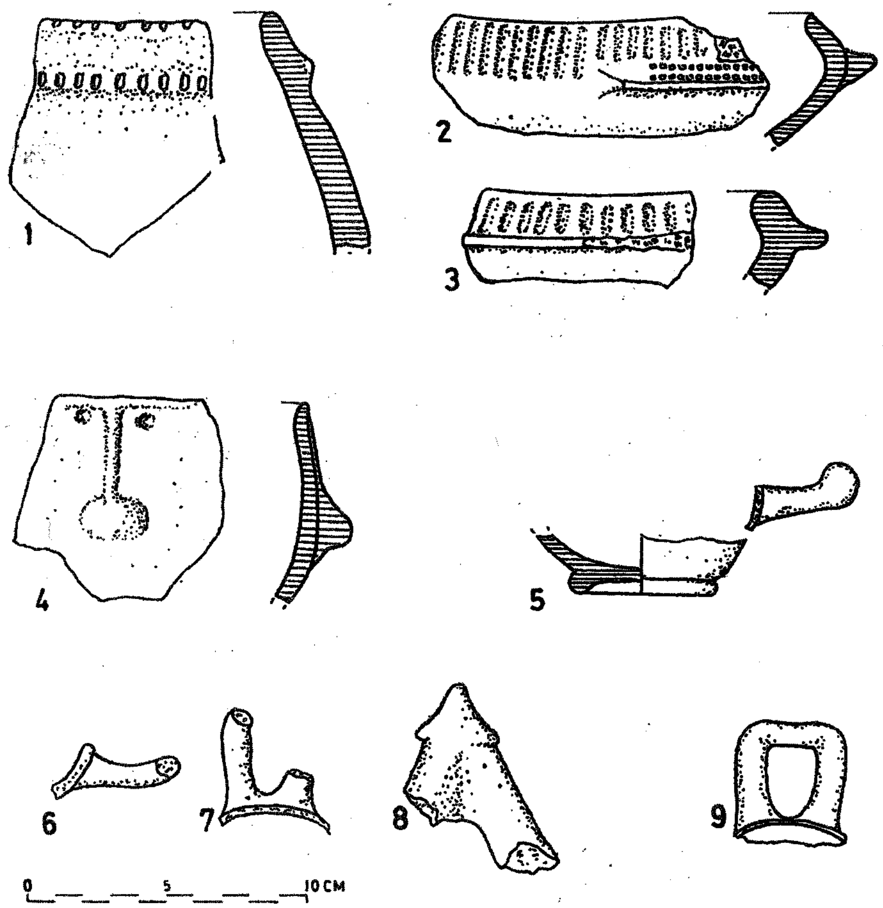

Караѓач: налази из слоја II (1, 4), налази испод гробних конструкција (2–3) и налази изнад гробних конструкција (5–7, 9).

ТАБЛА IV

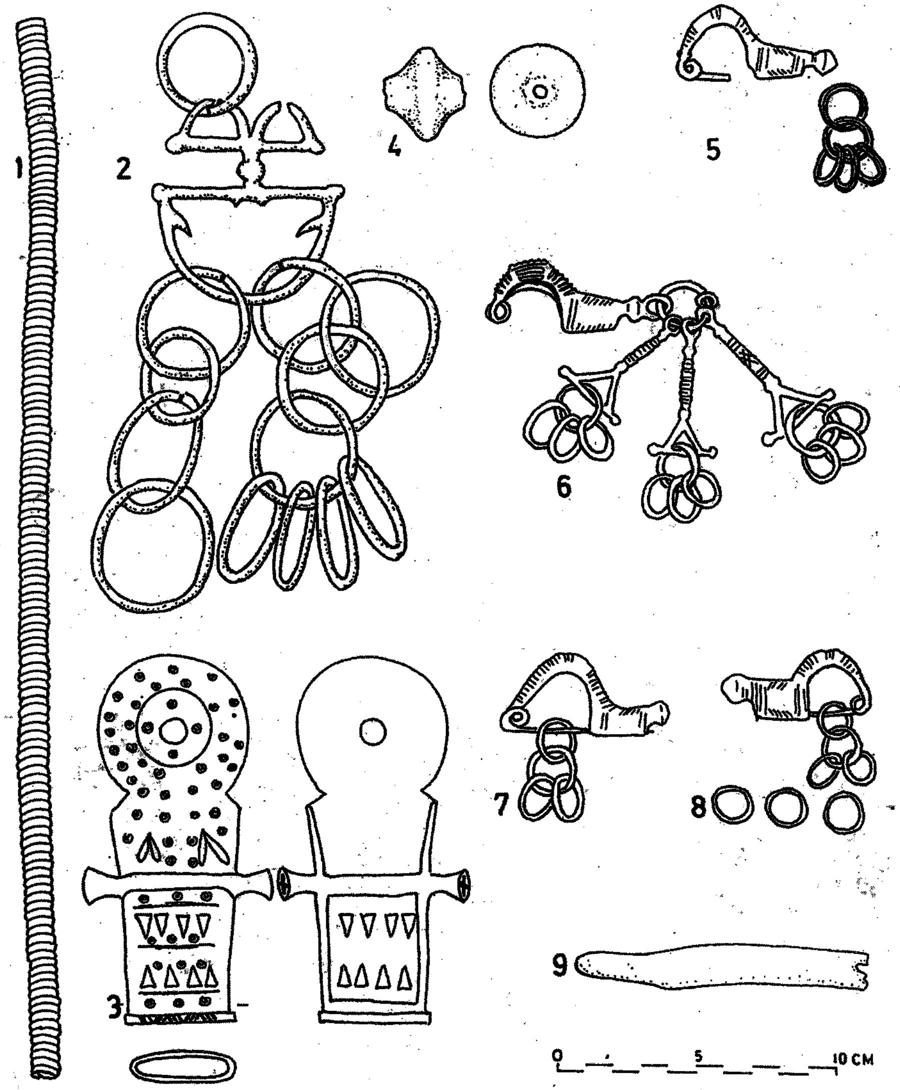

Карађач: ђробни ђрилози из ђроба 1.

ТАБЛА V

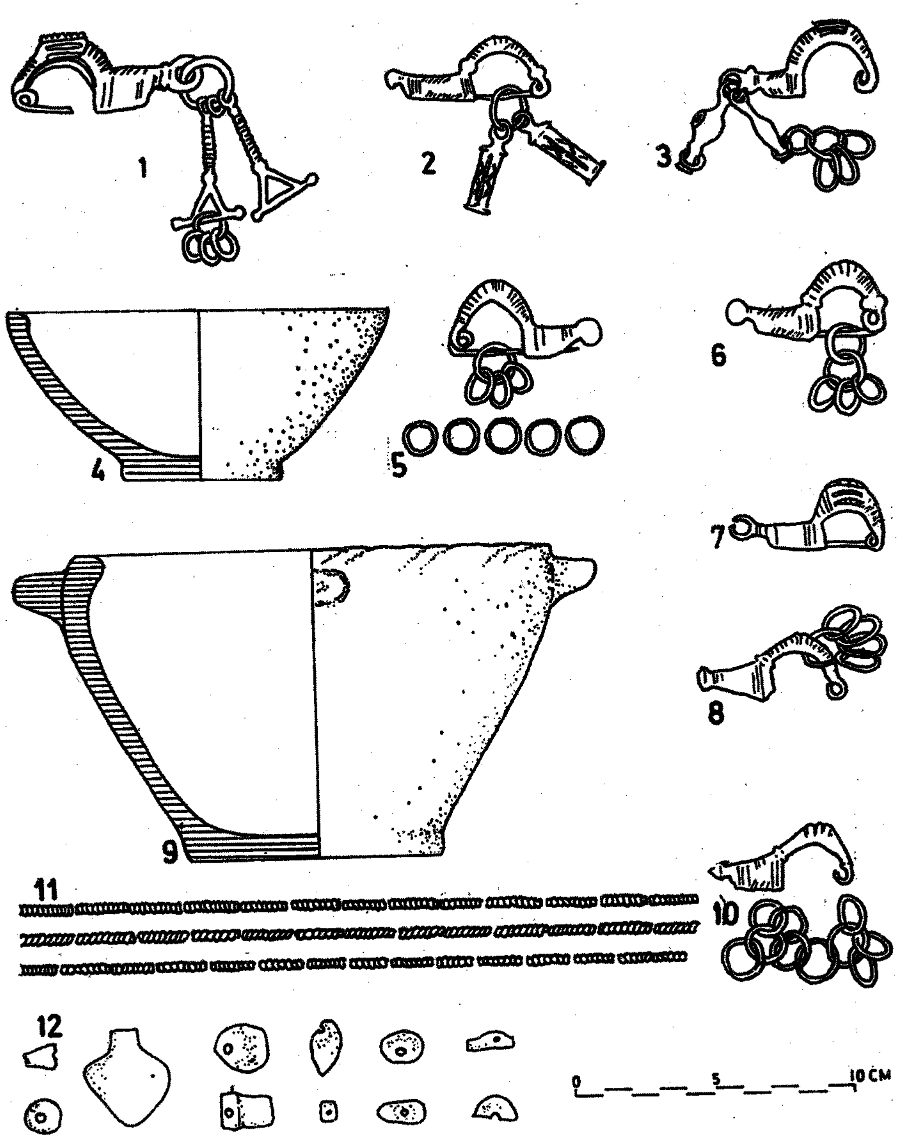

Карађач: ђробни ђрилози из ђроба 1.

ТАБЛА VI

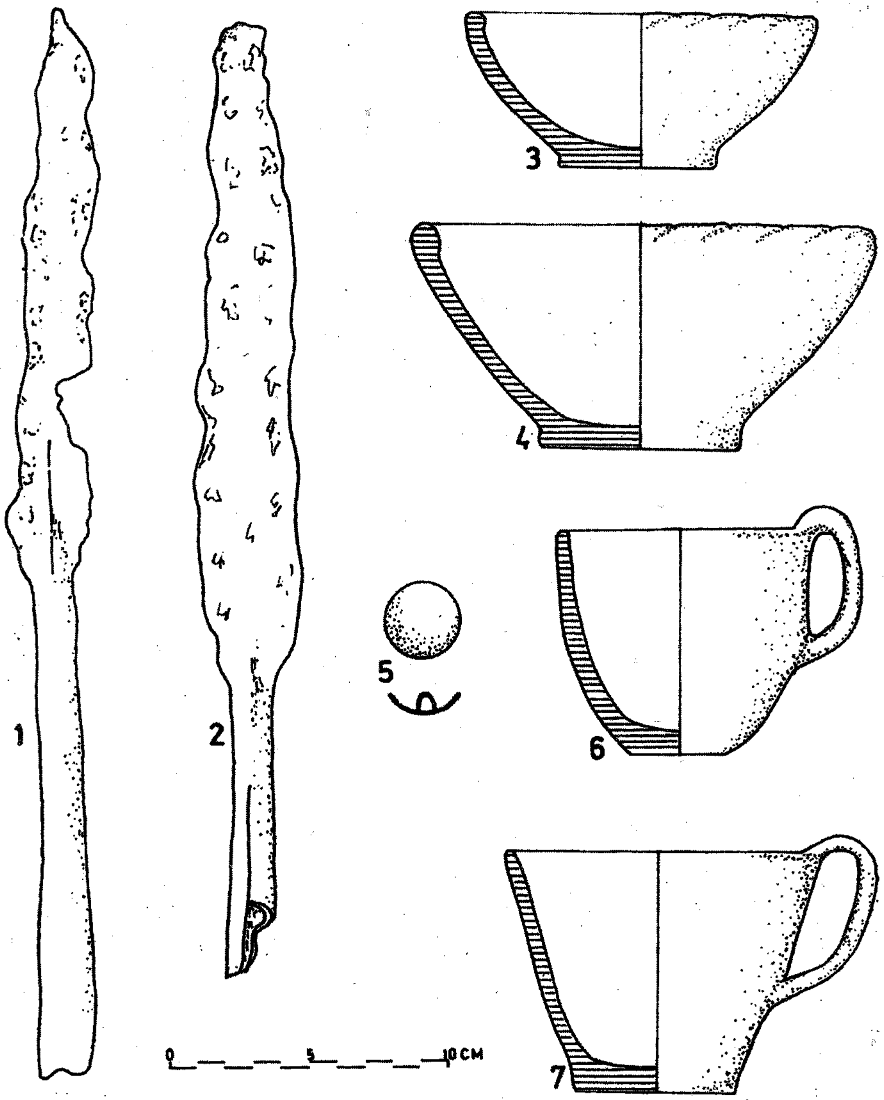

Карагач: гробни прилози из гроба 2 (1–4), гроба 5 (6–7) и гроба 6 (5).

ТАБЛА VII

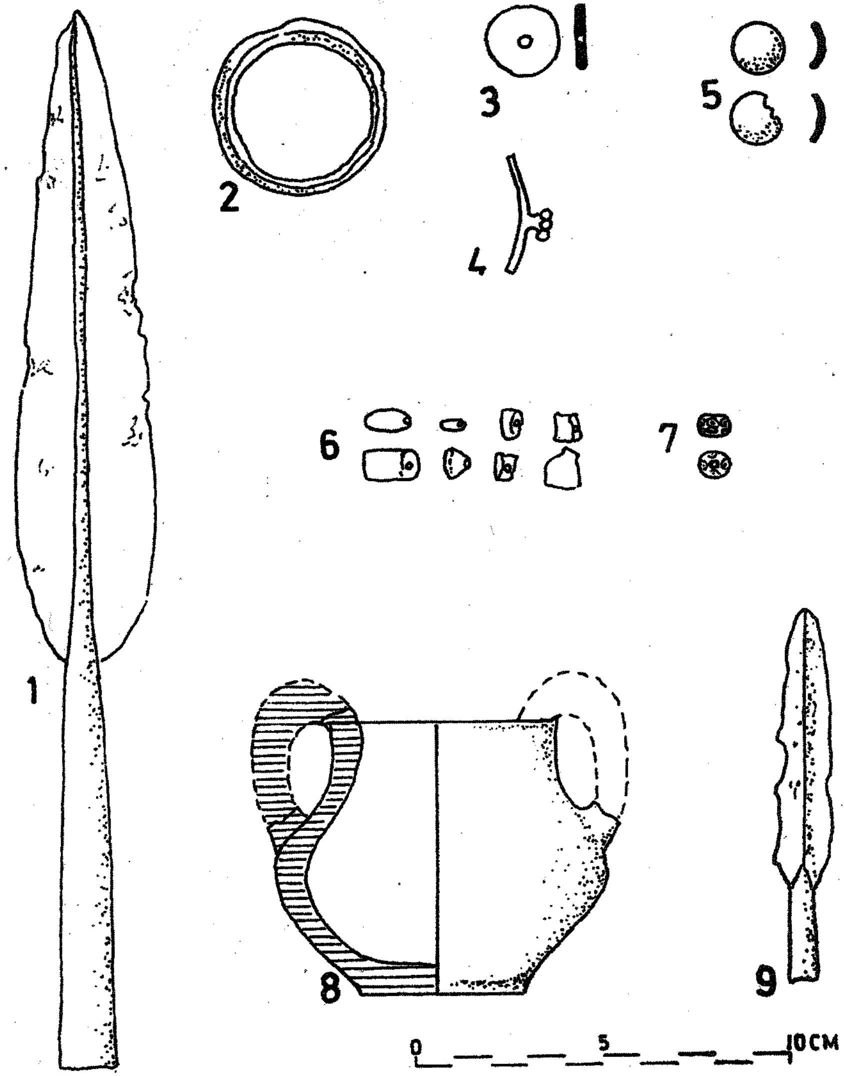

Карагач: гробни прилози из гроба 3.

ТАБЛА VIII

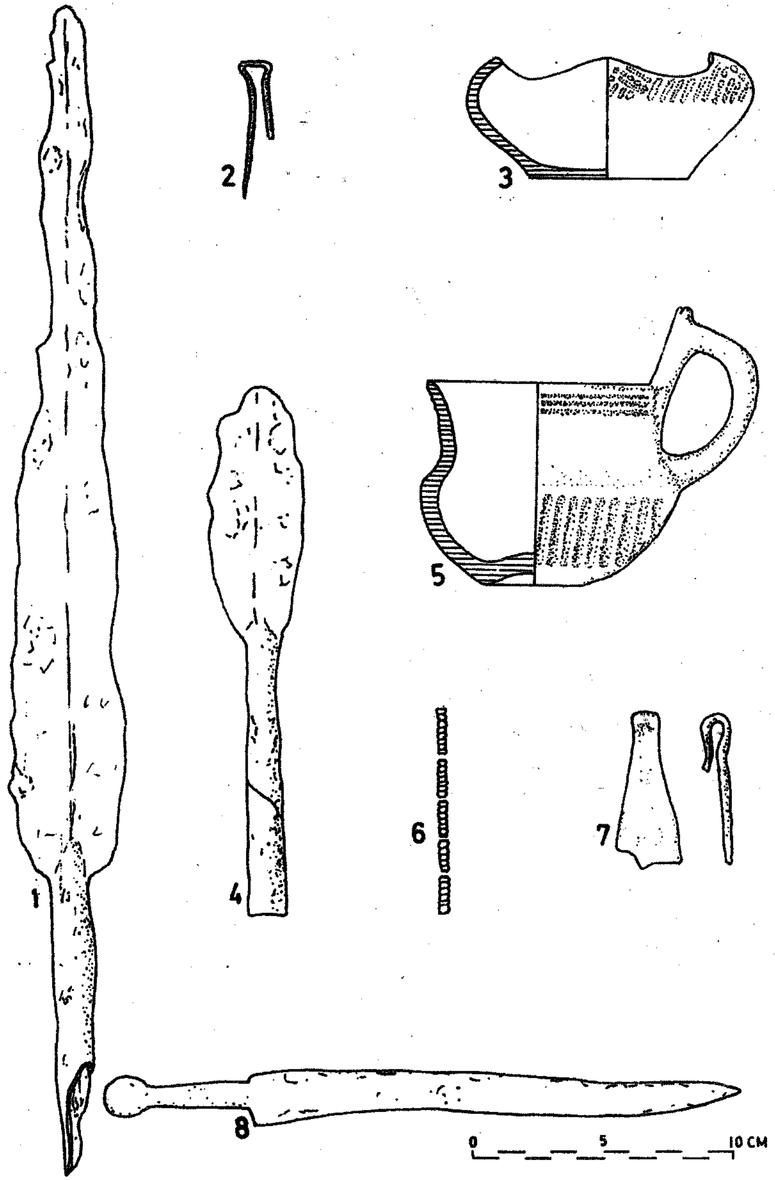

Карагач: гробни прилози из гроба 4.

ТАБЛА IX

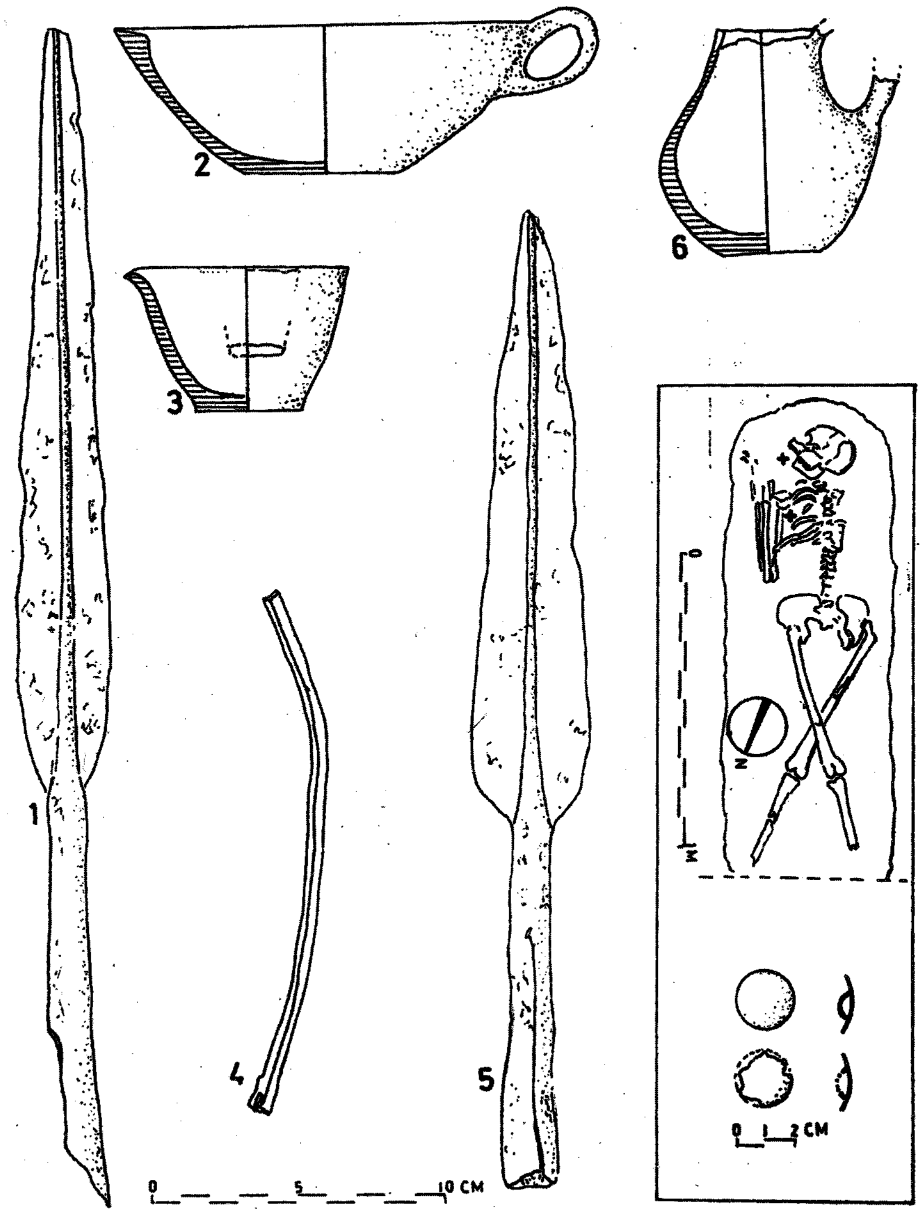

Карагач: гробни прилози из гробова 7 (1–4), 12 (5–6) и скелетног гроба у сектору II (7).

ТАБЛА X

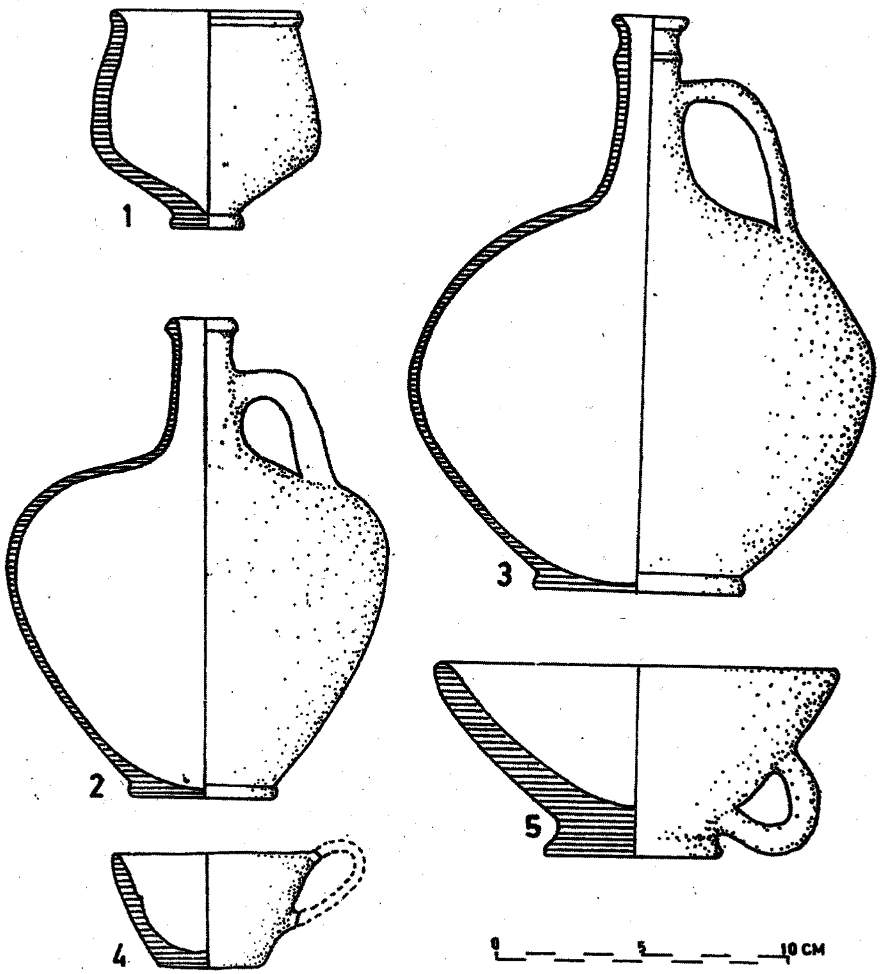

Карагач: гробни прилози из римских гробова 1 (1–3), 2 (4) и 5 (5).

културе) и културе бронзаног доба, која се на другим косовским и поморавским налазиштима не може лако установити због продора елемената култура Салкуца-Криводол и Баден-Костолац. Ширење тих култура млађег енеолита ограничено је на мања подручја Поморавља и Косова.[10] Староседеоци су вероватно брзо асимиловали малобројне дошљаке пошто се у култури старијег бронзаног доба Поморавља и Косова не запажају изразитији елементи баденско-костолачке културе. Присуство странаца паралисало је за неко време развој локалне културе. Домороци су вероватно морали да се током тога периода прилагођавају новим условима, али су истовремено прикупљали снаге за даљу властиту стваралачку делатност. Нови облици културе старијег бронзаног доба на Косову и у већем делу Поморавља у суштини су њихово дело. То што су налази из најстарије фазе бронзаног доба на Косову откривени на неприступачној узвисини, док налази карактеристични за стабилизовану културу бронзаног доба потичу из насеља на равном тлу (Карагач), такође показује да криза локалне културе није била дуготрајна. Налази из сектора II у Карагачу потврђују претпоставку да је култура настала у старије бронзано доба на Косову наставила да се неометано развија и у каснијим раздобљима бронзаног доба.

У сектору II испитана је површина од 751 квадратног метра помоћу сонди различите величине. Ту је било могућно истражити само мање парцеле слободног земљишта између постојећих зграда и воћки. У северозападном делу тога сектора, који је одвојен од сектора I само железничком пругом, дебљина културног стратума износи 0,50–0,90 m. И овде се запажају два слоја – старији, који садржи материјал раног неолита, и млађи, с налазима из бронзаног доба. Млађи слој је великим делом уништен каснијим укопима и дубоким орањем. Старији слој је мање-више нетакнут и представљен је истим типом налаза као старији слој у сектору I. Међутим, само мањи број керамичких фрагмената из млађег слоја у сектору II окарактерисан је истим облицима као млађи слој сектора I. Највећи број посуда састоји се, овде, од великих, недовољно печених дубоких лонаца израђених од грубе глине – првенствено непрофилисаних дубоких лонаца с рељефним представама обрва, носа и, понекад, очију, испод обода (Т. III: 4), и

[10] Гарашанин, М., 1958а; Глишић, J., 1961; Тодоровић, J. 1963.

лонаца с водоравно профилисаним ободом. Пехари с вертикалним дршкама, које на врху више немају дугмасте него коничне орнаменте, сразмерно су чести налази (Т. III: 8). Сви ти облици су несумњиво млађи од оних из горњег слоја у сектору I. Њихова тачна хронологија може се утврдити само посредно, на основу идентичних налаза из Доње Брњице и из гробова откривених у овом делу сектора I.

Током ископавања некрополе у Доњој Брњици утврђено је да простор на коме нису гробови садржи културни слој дебљине 0,80–1,20 m.[11] Горњи део тога слоја, да дубине од 30–40 cm, садржавао је фрагменте керамике рађене претежно на грнчарском витлу (V–I век пре нове ере). На дубини од 0,40 до 1,20 m, међутим, откривене су целе и фрагментоване посуде чији су облици и фактура идентични онима из млађег слоја у сектору II у Карагачу (сл. 23, 24). Осим лончића с две дршке и пехара с купастим орнаментима на дршкама (сл. 25: 1, 2, 3, 4, 6), овде је нађен и већи број уломака лонаца с рељефним представама обрва и носа, испод обода, као и фрагмената лонаца с хоризонтално обликованим ободом (сл. 25: 1, 2, 4–6). Вазе и пехари карактеристични за ватинску културу у западној Србији такође се везују с тим облицима (сл. 26: 3, 5). Чињеница да је један гроб, који се на основу прилога може поуздано датовати у позно бронзано доба (халштат А),[12] био укопан у слој истражен сондом XI, која је садржавала горе поменуте облике, показује да се налази из Доње Брњице овде описани морају датовати у средње бронзано доба. На исти период указују и многобројне аналогије које се за налазе тога типа из Доње Брњице и Карагача могу наћи на поморавским налазиштима типа Параћин и Медијана I–II.[13] Они показују да су култура средњег бронзаног доба северног дела Косова и култура старијег бронзаног доба на овом подручју биле врло блиско повезане с културом Поморавља.

Насеља у Карагачу и Доњој Брњици напуштена су у млађе бронзано доба. Оба ова места коришћена су у том раздобљу за сахрањивање, а на целом Косову и Метохији појављују се нови културни облици. Известан број гробова откривених у Карагачу такође се везује за ово кризно раздобље.

---

[11] Срејовић, Д., 1959–1960, 95, 99.
[12] *Исто*, 95.
[13] Гарашанин, М., 1958а, 68–70; *Исти*, 1969.

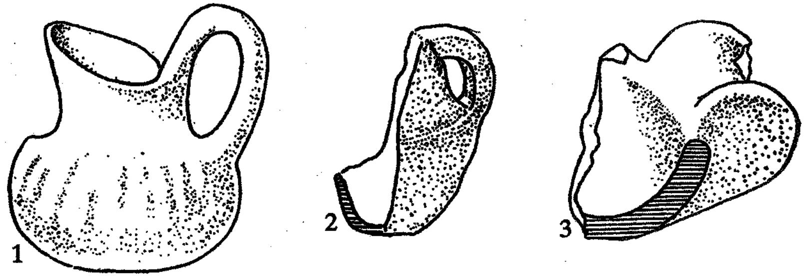

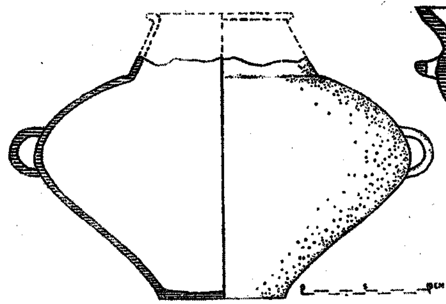

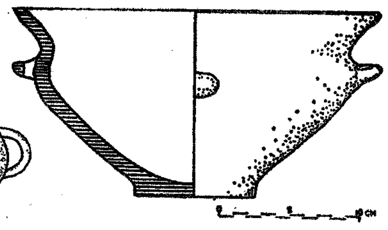

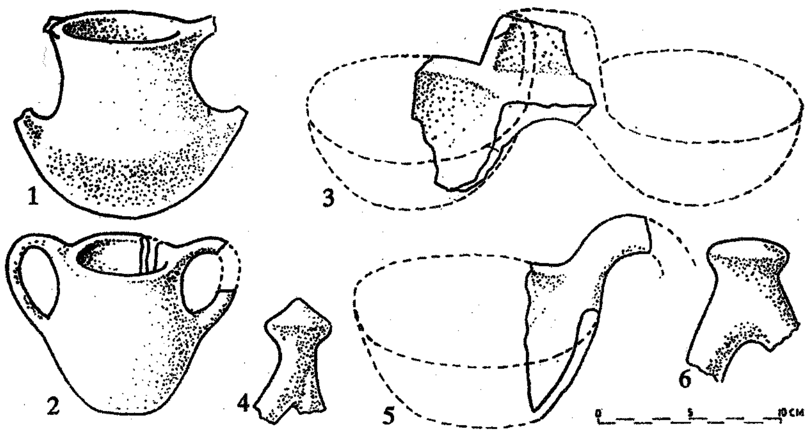

Сл. 22. Валач: налази из 1957 (према Тасић 1958).
Сл. 23. Карагач: урна из гроба 2.
Сл. 24. Карагач: здела из гроба 3.
Сл. 25. Доња Брњица: налази из слоја I.

Већ је поменуто да је културни слој у југоисточном делу сектора II на неколико места оштећен каснијим укопима. Само у једном гробу, укопаном до здравице, нађен је скелет, док су остали, укопани у слој из бронзаног доба, садржавали урне с кремираним остацима. Гроб са скелетом (Т. IX: 7) недавно је пресечен дубоким каналом за отпадне воде. Пошто је горњи слој оштећен, није могућно установити ниво на коме је рака укопана. Сигурно је, међутим, да рака пресеца цео слој млађег енеолита, односно да је гроб укопан у постнеолитском раздобљу. Рака је правоугаона, а дно јој је удубљено. Тело је било постављено ничице на шљунак, с левом ногом пребаченом преко десне, рукама савијеним у лакту и шакама подигнутим до лица, које је окренуто истоку. Између шака и браде нађено је бронзано дугме у облику калоте, а дугме истога типа налазило се и на грудној кости (Т. IX: 7).

Овај гроб се не може са сигурношћу датовати. Бронзана дугмад нађена уз скелет припадају типу који је коришћен од млађег енеолита до краја старијег гвозденог доба. Мале димензије тога дугмета и необичан положај у коме је тело сахрањено указују на неко рано раздобље – позни халколит или почетак бронзаног доба.

Гробови с урнама су од много веће важности за решење проблема етногенезе Дарданаца. У сектору II откривено је осам гробова с остацима кремираних покојника – пет у североисточном, а три у југозападном делу сектора. Гробови нађени у североисточном делу састоје се од плитке раке пречника 40–50 cm, с две или три камене плоче на дну, на које је постављена урна с испраним остацима спаљивања. Ти гробови су међусобно удаљени шест метара и образују правилан низ оријентисан у правцу север-југ. Нажалост, све урне су биле уништене приликом орања, тако да се ниједна није могла у целости реконструисати. Доњи делови урни, који су се сачували, показују, ипак, да су оне имале профилисану стопу и заобљен трбух, да су биле израђене од недовољно пречишћене глине и да су, по правилу, биле недовољно печене.

Ти гробови се не могу тачно датовати. Једино је сигурно да припадају неком периоду после завршетка средњег бронзаног доба, пошто су све раке с урнама биле укопане у слој који припада том времену. Међутим, то што су урне нађене у тим гробовима по фактури и облику врло сличне добро очуваним урнама откривеним у југозападном делу сектора II омогућава нам, као што ћемо видети, да и те налазе прецизније датујемо.

Југозападни део сектора II коришћен је искључиво као простор за сахрањивање. Тло се овде састоји од савременог хумуса (око 15 cm), од чврсте мркоцрне земље (30–40 cm) и од алувијалних слојева шљунка и иловаче на дну. Гробови откривени у том делу сектора II потичу из два јасно одвојена хоризонта: 1. хоризонт с гробовима укопаним у здравицу са шљунком; 2. хоризонт с гробовима укопаним у слој мркоцрне земље. Три поменута гроба с урнама припадају првоме хоризонту. За разлику од гробова у североисточном делу сектора II, ти гробови чине једну малу затворену целину. У два случаја (1. и 2. гроб) остаци кремирања стављени су у урне положене у плитке раке. Урне су биле покривене зделом, а њихов горњи део био је заштићен крупним шљунком. Урне и зделе-поклопци били су израђени од непречишћене и недовољно печене глине (сл. 23–24). У гробовима нису нађени никакви прилози.

Та три гроба се могу датовати на основу налаза из суседне некрополе у Доњој Брњици. Урне из 1. и 2. гроба (сл. 23) имају исти профил као урне из Доње Брњице, нарочито оне из гробова II/9 и III/6.[14] Исти тип урне познат је и с неколико некропола на Косову (Бадовац, село Варош)[15] и у Поморављу (Горња Стражава, Доња Топоница, Тргочевац).[16] Некропола у Доњој Брњици може се на основу гробних прилога поуздано датовати у период између 880. и 750. године пре нове ере (халштат B_2),[17] док су некрополе у Доњој Топоници и Горњој Стражави вероватно нешто позније (халштат B_3). У поређењу с облицима урни из горе поменутих некропола, урне из Карагача су неразвијених облика. И начин сахрањивања у Карагачу (урна заштићена шљунком) далеко је архаичнији од сахрањивања у Доњој Брњици (урне у толоидним структурама грађеним од шљунка). Стога се гробови с урнама из Карагача могу доста прецизно датовати у X или IX век пре нове ере (халштат B_2). Ако се то датовање прихвати, могло би се закључити да је од X до VIII века пре нове ере у северном делу Косова и већем делу Поморавља постојала хомогена култура (типа Доња Брњица) везана за једну одређену етничку групу. Облици глинених посуда ове културе, првенствено пехари и зделе

---

[14] Срејовић, Д., 1959–1960, Т. V: 1, 5.
[15] *Исто*, 105.
[16] Крстић, Д., 1962; Трбуховић В. и Л., 1970; Народни музеј Ниш, 1971, 438, 440.
[17] Срејовић, Д., 1959–1960, 122.

с вертикалним дршкама с дугмастим орнаментима на врху, изведени су из керамичких облика старијег и средњег бронзаног доба у овој области (Валач: група налаза из 1957; Карагач: млађи слој у сектору I и млађи слој у сектору II; Бубањ–Хум III; доњослатински тип; Параћин; Медијана). Погребни обичаји показују исту везу с локалном традицијом. Недалеко од Карагача, на налазишту Фафос, откривен је гроб с урном из старијег бронзаног доба.[18] С друге стране, у Параћину је нађена некропола с урнама из средњег бронзаног доба.[19] Гробови с та два налазишта показују да су житељи Косова и већег дела Поморавља у старије и средње бронзано доба спаљивали покојнике и њихове остатке сахрањивали у урнама.

Те сличности у материјалној и духовној култури поуздан су доказ да је ова област била етнички хомогена од почетака бронзаног доба до око 750. године пре нове ере. Упркос томе што је током првих столећа I миленијума пре нове ере култура Косова и јужног Поморавља била тесно повезана с локалним културама старијег и средњег бронзаног доба, из млађег бронзаног доба нема познатих налаза који би сведочили да се култура у овим областима развијала континуирано и у раздобљу између XIII и X века пре нове ере. Тај прекид у локалној култури можда објашњава малобројне усамљене гробове и оставе, у којима су нађени предмети искључиво страног порекла. Елементи далеких страних култура, као што су урне типа Гава из Брзог Брода и Топонице,[20] бронзани мачеви типа Neuzinger из Големог Села и Доње Брњице,[21] или бронзани мач и ножеви микенског типа, који су недавно нађени у Иглареву (Метохија),[22] показују да су у периоду између XIII и X века пре нове ере стране етничке групе у неколико наврата прелазиле преко Косова и јужног Поморавља. Спорадични карактер тих налаза показује, међутим, да се странци нису дуже задржали у тим областима. С друге стране, некрополе типа Доња Брњица показују да је равнотежа у локалној култури поново успостављена већ почетком I миленијума пре нове ере, односно да су домороци остали на свом тлу у последњим столећима II миленијума. Још

[18] *Исто*, 104, сл. 14.
[19] Гарашанин, М., 1958а, 68–69.
[20] Народни музеј Ниш 1971, 436–437.
[21] *Исто*, 432, Срејовић, Д., 1959–1960, сл. 8.
[22] Непубликовано. Музеј Косова, Приштина.

увек је тешко проценити колико култура типа Доња Брњица дугује привременим досељеницима из периода између XIII и X века пре нове ере. Горе поменути гробови из Доње Брњице и Игларева показују да су странци инхумирали своје покојнике и да у гробовима нису остављали керамичке посуде. Некрополе типа Доња Брњица, међутим, карактерише обред спаљивања, упадљиво одсуство металних предмета и гробни прилози који се састоје претежно од керамичких посуда. Ти подаци, као и то што су нам из периода између XIII и X века пре нове ере. познати само појединачни, изоловани гробови, говоре да странци нису били укључени у домаће заједнице. Сигурно је да су краће време били непријатељи, можда чак и господари домаћег живља, али је подједнако сигурно да њихов циљ није било запоседање Косова и јужног Поморавља, него освајање много јужнијих области Балканског полуострва.

До стабилизације локалне културе типа Доња Брњица дошло је вероватно тек почетком I миленијума пре нове ере, када су странци нестали у превирањима изазваним великом егејском миграцијом. У раздобљу између X и VIII века пре нове ере на Косову и у већем делу Поморавља оживљене су традиције домаће културе бронзаног доба, што је знак сразмерно мирних времена. Колико је то раздобље потрајало, или када је и у којим деловима прекинуто, врло је сложено питање. Ако се прихвати датовање које В. Трбуховић предлаже за некрополе у Доњој Топоници, онда се култура типа Доња Брњица развијала без прекида све до римског освајања дарданских територија.[23] Сигурно је, међутим, да су гробови на том налазишту највећим делом оштећени у новије време, и да је В. Трбуховић приказао налазе из старијих и из знатно млађих гробова као савремене. Најпознатији гробови из некрополе у Доњој Брњици нису млађи од фазе халштат B_3. Изнад гробова с урнама у Карагачу нађени су фрагменти из VII и VI века пре нове ере и гробови с прилозима с краја VI и почетка V века пре нове ере, и они су сасвим различити од налаза из некропола типа Доња Брњица. То показује да је већ у VIII веку пре нове ере на Косову дошло до кризе, која је довела до још једног прекида у домаћој култури, а то је била, као што ћемо касније видети, криза много кобнија од оне која је избила на почетку млађег бронзаног доба.

[23] Трбуховић, В. и Л., 1970.

Изнад гробова у сектору II у Карагачу нађени су фрагменти керамике, који вероватно потичу из гробова уништених приликом укопа у каменим конструкцијама, о којима ће касније бити речи. Тих фрагмената нема много, али су довољно карактеристични да би се могли поуздано датовати. Састоје се углавном од уломака плитких биконичних здела с дугим или кратким, широким или уским ребрима испод обода (Т. III: 2,3). Те зделе су обично украшене помоћу назубљеног точкића, а ређе кратким широким канелурама, или комбинацијом обе технике украшавања.

Исти облици здела, украшених на исти начин, нађени су на Косову и Метохији, у насељима на узвисинама или у гробовима под хумкама. У Валачу су зделе тога типа, повезане с остацима сухозида, нађене 1957. године у сондама Д, Д1 и Д3. Оне су исто тако биле повезане с лончићима косо засеченог обода и са зделама с калемастим дршкама на ободу (сл. 21–22). На налазиштима Белаћевац и Гадимље те зделе су најчешћи облик керамичких посуда,[24] а керамика из најстаријих гробова на налазишту Широко поред Суве Реке обично је украшена назубљеним точкићем или сноповима кратких канелура.[25]

Резултати археолошких истраживања на налазишту Белаћевац и у хумци код Суве Реке омогућавају нам да одредимо време настанка и употребе те специфичне групе керамичких налаза. Културни слој у Белаћевцу, чија је просечна дебљина 70–80 cm, састоји се од два стратума.[26] У старијем стратуму нађене су две пећи и већи број фрагмената керамике, првенствено биконичних здела с хоризонталним ребром испод обода, као и врчеви с косо засеченим ободом и лонци с косо или хоризонтално профилисаним ободом. Све су посуде начињене од недовољно пречишћене глине и најчешће су украшене сноповима канелура или орнаментима изведеним помоћу назубљеног точка (сл. 28: 4). Једна велика посуда необичног облика и украшена разним техникама – урезима, жиговима, канелурама и интарзијама – нађена је на здравици на дну културног слоја (сл. 26, 27). Преко тог усамљеног, несумњиво најстаријег налаза, једино се може начинити спона с тради-

[24] Ђурић, Н., 1970, 286–287.
[25] Славковић-Ђурић, Н., 1965, 246–248.
[26] Ђурић, Н., 1970.

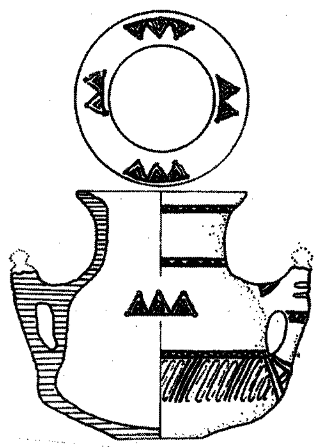

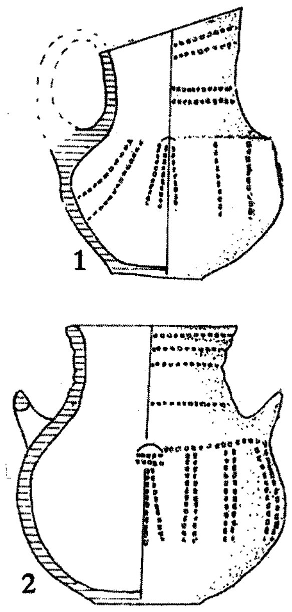

Сл. 26. Белаћевац: керамичка посуда из слоја I (према Ђурић 1970).
Сл. 27. Широко: посуда из хумке I (1) и урна их хумке II (2) (према Ђурић 1970).
Сл. 28. Белаћевац: налази из слоја I (4) и слоја II (1–3) (према Ђурић 1970).

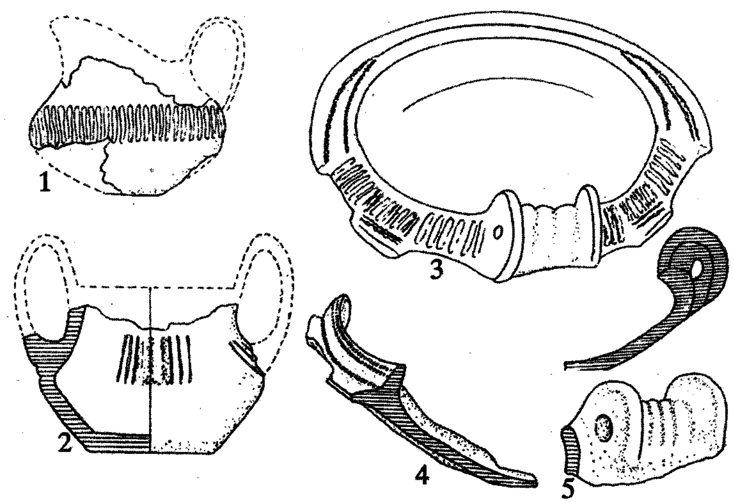

ционалном локалном културом. Горњи део те посуде из Белаћевца (трбух с две наспрамно постављене вертикалне дршке с дугмастим орнаментом на врху, конични врат и левкасти обод) много подсећа на урне из гробова II/1 и II/2 из Доње Брњице.[27] Контура доњег дела, технике и облици којима је ова посуда украшена, немају аналогија у традиционалној керамичкој индустрији. Познат је само један сродан налаз с Косова – урна нађена на периферији Косовске Митровице, поред речице зване Љушта.[28] Ни та урна ни посуда из Белаћевца нису поуздано датоване, али у сваком случају нису старије од горе поменутих урни из Доње Брњице (халштат Б2). Доњу временску границу није тешко одредити јер је посуда из Белаћевца нађена на дну слоја који се може поуздано датовати у период 700–600. пре нове ере. То у суштини значи да се урна из Љуште и посуда из Белаћевца морају датовати у VIII век пре нове ере, вероватно у другу половину тог столећа, када се на Косову и у Поморављу јављају многобројни елементи такозване „тракокимерске“ или Басараби културе.

Типични „тракокимерски“ облици, иначе сразмерно чести у Поморављу, на Косову су нађени само у Јањеву, и вероватно потичу из оставе која се сада чува у Музеју природних наука у Бечу.[29] Та остава се може поуздано датовати у средину VIII века пре нове ере (халштат Б3). Свакако није без значаја што у исто време престаје сахрањивање у некрополи у Доњој Брњици и што се на Косову појављују нови облици урни типа Љушта-Белаћевац. Метални предмети из Јањева (сада у Народном музеју у Београду)[30] и из гробова под хумкама на налазишту Широко, поред Суве Реке, који су иначе рађени у типичном „тракокимерском“ стилу, можда су неколико деценија млађи.[31] Орнаментални облици на посуди из Белаћевца (урезане траке, троуглови, жигосани кружићи) потпуно одговарају стилу украшавања металних предмета „тракокимерске“ културе, а исти орнаменти и украсне технике (жигосање, урезивање, троуглови, уметнути орнаменти) јављају се и на керамици културе Басараби.[32] Обичај сахрањивања покојника

[27] Срејовић, Д., 1959–1960, Т. IV, 1.
[28] *Исто*, 104, сл. 15.
[29] Габровец, С., 1970, Т. 17.
[30] Гарашанин, Д., 1954, 35–36; Т. XXI.
[31] Славковић-Ђурић, Н., 1965, 541–545.
[32] Dumitrescu, V., 1968; Vulpe, A., 1965.

под хумкама, који се на Косову први пут јавља тек у ово време, такође је једна од главних карактеристика „тракокимерске“ или Басараби културе.[33] Ти видови материјалне и духовне културе показују да је половином VIII века пре нове ере традиционална култура бронзаног доба на Косову била прекинута продором једне стране етнокултурне групе. Та група се може назвати „тракокимерском“ само по конвенцији, али је сигурно да се њена матична земља налазила североисточно од југословенског Подунавља. Кретања те групе на територији Југославије могу се лако пратити од Славоније и Војводине (Батина, Вуковар, Адашевци, Шаренград, Дорослово, Хртковци) преко Поморавља (Ритопек, Рудовци, Жировница, Соношевићи, Радојна, Куршумлија, Вртиште) до Скопске котлине (Бразда, Вучји Дол), и од источне Србије (Злотска пећина, Дуб, Рујиште поред Ртња) до Косова (Јањево) и Метохије (хумке поред Суве Реке).[34] Приближно на истој територији јављају се налази повезани с културом Басараби.[35] Може се запазити, међутим, да оригинални облици „тракокимерске“ културе и културе Басараби представљају изузетне појаве у Поморављу и на Косову, док су сразмерно честе само њихове имитације. Посуда из Белаћевца или урне из Љуште и гробови с налазишта поред Суве Реке локалног су порекла. У њима се већ запажа стапање традиционалних облика с елементима „тракокимерског“ или Басараби стила. Једна урна из Лапотинаца, која је по облику и стилу сродна урни из II хумке (гроб 1) на налазишту Широко поред Суве Реке, показује да треба претпоставити да је и у јужном Поморављу текао исти процес.[36] Налази из хумки на том налазишту, као и они из Белаћевца, показују да је на Косову до те стилске (а вероватно и етнокултурне) синтезе дошло око 700. године пре нове ере. Сразмерно оскудни археолошки подаци не омогућавају нам да кажемо какав је био однос снага у тој новој етнокултурној синтези. Насеље у Белаћевцу из тог времена још није утврђено, хумке су обично исте величине, а гробови се међусобно не разликују по богатству гробних прилога. Чини се, стога, да у то време на Косову није било ни етничког ни друштвеног ни економског антагонизма. То стање је потрајало до краја VII века

[33] *Исто*.
[34] Вински, З., 1955; Тасић, Н., 1971.
[35] Тасић, Н., 1971.
[36] Гарашанин, М., 1958а, 70–72, Т. 15:4.

пре нове ере, до времена када се на овом подручју почињу јављати прва утврђена насеља, нови керамички облици, нови типови оружја и накита.

Налази из млађег насеља у Белаћевцу разликују се од оних из ранијег насеља првенствено по појави великог броја металних предмета и посуда израђених на грнчарском витлу.[37] Значајно је, међутим, да још увек преовлађују стари облици керамике и старе технике украшавања. У карактеристичне нове облике спадају лончићи с косо засеченим ободом и вертикалном дршком, профилисани лончићи с две моделоване дршке и зделе с калемастим дршкама на ободу (сл. 28: 1, 3, 5). Само спорадично су нађени фрагменти сиво печених посуда израђених на грнчарском витлу. Налази исте врсте откривени су на налазиштима Широко и Хисар поред Суве Реке,[38] у Валачу (сл. 22) и у Липкову.[39] С овим раздобљем повезана је и група хумки на налазишту Дибичак,[40] као и гробови откривени у Волкову у околини Скопља.[41]

С обзиром на то да облици керамичких посуда из раније фазе и даље преовлађују, да погребни обичаји остају исти и да насеља не мењају положај него се само умножавају, јасно је да локална култура није била прекинута, него само обогаћена. Појаву утврђених насеља (насеље у Белаћевцу је утврђено, а и сухозид откривен у Валачу треба повезати с овим периодом) ваља протумачити у истом смислу, наиме, не као прибежишта у случају опасности или седишта страних господара већ, напротив, као последицу непоремећених процеса у локалној култури – економског благостања појединаца и друштвене диференцијације. Те нове облике материјалне културе очигледно није на Косово донела нека страна етничка група. Њихова појава показује само да је у овом раздобљу локална култура постала пријемчива за утицаје из суседних области и да прихватање вредних достигнућа са стране обележава почетак извесног осамостаљивања од традиције. Вреди напоменути да се у гробовима из овог периода оружје налази чешће него у гробовима из претходне фазе.[42] То је поуздан

[37] Ђурић, Н., 1970, 288–289.
[38] Тодоровић, Ј., 1963, Т. V.
[39] Микулчић, И., 1971, 170.
[40] Славковић-Ђурић, Н., 1965, 539–540.
[41] Човић, Б., 1964, 104.
[42] Славковић-Ђурић, Н., 1965, Т. III, 5, 6.

знак да су житељи Косова у VI веку пре нове ере били и ратници, кадри да одбране властита или присвоје туђа добра.

На основу страних елемената запажених у Белаћевцу, Хисару, Широком Пољу и Валачу (лончићи с две дршке, лонци с косо засеченим ободом), може се закључити да је култура Косова у овом периоду била везана првенствено за југозападну Србију и југоисточну Босну.[43] Треба, међутим, напоменути да се облици разматрани овде не могу повезивати с неком посебном културом или етничком групом. Они су пре израз једне нове моде која је у то време била широко прихваћена у свим средишњим деловима Балканског полуострва. Пошто су главне карактеристике овога периода скоро једнообразан развој и многобројни међусобни контакти локалних култура у континенталним деловима Балканског полуострва, оне се могу културно и територијално разлучити само на основу традиционалних, а не нових облика. Тој чињеници није поклоњена довољна пажња у археолошкој литератури. Неки аутори указују само на нове облике у локалним културама, и користе их као сведочанства о кретању етничких група и о најездама, до којих у ствари није никако ни дошло у VI веку пре нове ере.[44] Управо у то време успостављане су границе између етничких група у средишњим деловима Балканског полуострва. Те границе штитиле су чланове појединих племена, њихове обичаје и својину, али нису представљале препреку за размену општих културних добара. Такву етнокултурну област представљају Косово, Метохија до Белог Дрима, долина Топлице и долина Мораве јужно од Ниша. Између ње и подручја гласиначке културе налазила се – између Ибра, горњег тока Западне Мораве, Ђетиње и Лима – још једна етнокултурна област, назначена још увек малобројним археолошким налазима.[45] Још две засебне области могу се уочити на југу (слив Дрима и Пелагонија),[46] док се на основу налаза из нешто млађег периода може претпоставити и постојање посебне области око ушћа Западне Мораве и Јужне Мораве. Гро-

[43] Човић, Б., 1964, 104.
[44] Уп. Гарашанин, М., 1949; Васић, Р. 1972. За друкчије мишљење видети Папазоглу, Ф., 1969.
[45] Јуришић, А., 1960, сл. 9–10, 20–30; *Исти*, 1969; Зотовић, Љ., 1967; *Исти*, 1967а; Гарашанин, Д., 1967а.
[46] Jubani, B., 1972; *Исти*, 1972а; Korkuti, M., 1970; Islami, S. и Ceka, H., 1964; Лахтов, В., 1965; Микулчић, И., 1966.

бови с каменим конструкцијама откривени у сектору II у Карагачу показују да се такво стање одржало и у последњим двема деценијама VI века пре нове ере, а великим делом и у V веку.

На разним местима у југозападном делу сектора II откривено је тринаест гробова грађених, у целости или делимично, од облутака и ломљеног камена. Пошто се на том подручју сада налази воћњак, неки објекти нису могли бити у целости откопани, а из истог разлога остале су неистражене и прилично велике површине између гробова. У односу на површину коју некропола захвата, пет откопаних гробова заузима средишњи положај (гробови 1–5), четири (гробови 6, 7, 12, 13) су на северној, а четири (8–11) на јужној периферији некрополе. Сви гробови леже на истој дубини, на здравици, која се на том делу сектора II налази само 0,45 m испод површине. Пошто се ти гробови разликују како по структури тако и по броју и типу гробних прилога, потребно је посебно приказати сваки од њих.

Гроб 1 – правоугаона конструкција (2,80 x 1 m) направљена од крупних облутака, кречњачких плоча и ломљеног камена, оријентисана у правцу исток-запад, с нагибом од 18° према северу (сл. 29). Следећи предмети нађени су између каменова при дну конструкције: две коничне зделе (1–2), украс за појас с дугим спиралним ланцем, велики привезак с прстеновима, гвоздени нож и ткачки калем од керамике (3–8), дванаест бронзаних фибула (9–20), ћилибарске перле разних облика и 120 цевчица од спирално увијене бронзане жице (20–21 – Т. IV–V). Остаци покојника нису нађени. Распоред гробних прилога показује да је тело вероватно било инхумирано и оријентисано у правцу исток-запад.

Гроб 2 – делимично откопан (источни део), истог облика и структуре као и претходни гроб, оријентисан у правцу исток-запад. Између каменова у источном делу конструкције нађене су две зделе са жлебовима по ободу, и два гвоздена копља (Т. VI: 1–4). Остаци тела нису нађени.

Гроб 3 – кружна конструкција од камена, пречника 6,5 m, с низом великих облутака око периметра. Језгро конструкције састоји се од шљунка, ломљеног камена и глине. У средини је плитка четвороугаона рака (1,50 x 1 m), оријентисана у правцу исток-запад и испуњена пепељастом земљом и угљенисаним костима (сл. 30). Лонац с две поломљене дршке и два гвоздена копља нађени су на разним местима испод каменова на периферном

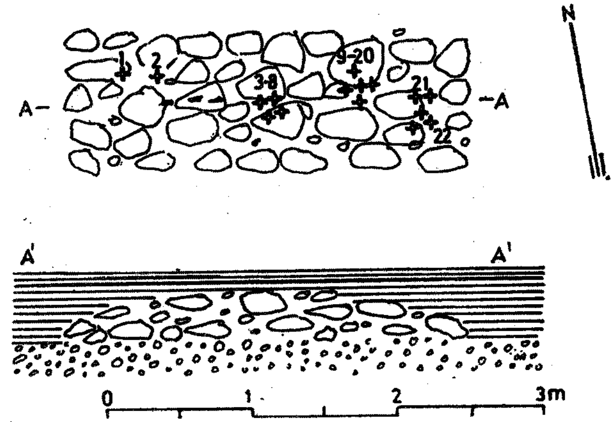

Сл. 29. Карагач: гроб 1.

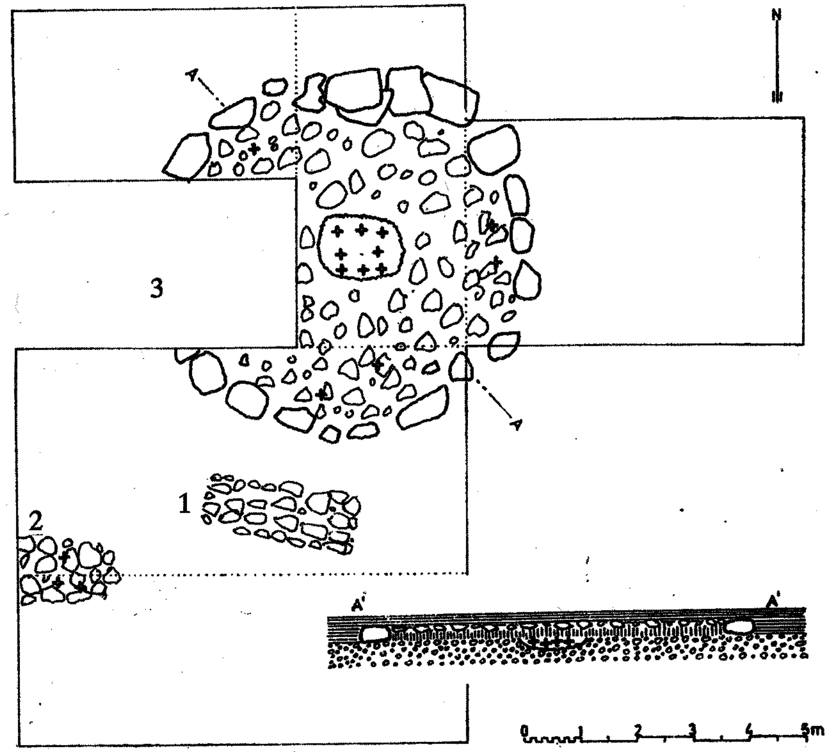

Сл. 30. Карагач: гробови 1, 2 и 3.

простору (Т. VII: 1, 8–9). У раци на средини конструкције нађене су перле од ћилибара, перла од стаклене пасте, два калотаста дугмета од бронзе, гвозден прстен, фрагмент једног бронзаног прстена украшеног с три грануле, и округла сребрна плоча (Т. VII: 2–7).

Гроб 4 – правоугаона конструкција (3,60 x 2,5 m) од великих облутака и ломљеног камена, оријентисана у правцу исток–запад. Између каменова у источном делу конструкције нађена су два гвоздена копља, здела и лончић с вертикалном дршком (Т. VIII: 1, 3–5). На средини конструкције откривени су: гвоздена пинцета, гвоздени нож, двострука игла и пет цевчица од бронзане жице (Т. VIII: 2, 6–8). У средишту конструкције запажена је мања количина угљенисаних костију.

Гроб 5 – само делимично откопан. Истог је облика, конструкције и оријентације као гроб 2. Између каменова откривена су два конична пехара с вертикалном дршком која се уздиже изнад обода (Т. VI: 6–7). Остаци тела нису нађени.

Гроб 6 – конструкција од ломљеног камена, великим делом уништена Две ћилибарске перле нађене су на површини камене оплате; међу каменовима нађене су дечја лобања и бутна кост (*Infans I)* и конвексно-конкавно дугме с рупицом, помоћу које је било причвршћено (Т. VI: 5).

Гроб 7 – елипсоидна конструкција с низом малих каменова и кречњачких плоча по ободу (12 x 10 m) и с ниском толоидном конструкцијом од великих облутака, пречника 5,5 m у средини. Између камене оплате и здравице налази се слој растресите земље. У средишту је правоугаона рака (40 x 20 cm), оријентисана у правцу исток-запад (сл. 31). У раци су нађене угљенисане кости и два пехара с вертикалном дршком (Т. IX: 2, 3). Гвоздено копље и један гвозден предмет нејасне намене нађени су испод каменова на периферији елипсоидне платформе (Т. IX: 1, 4).

Гроб 8 – кружна конструкција пречника 5,5 m, с низом великих каменова по ободу и језгром од ситног шљунка. У овом гробу нису нађени ни остаци покојника ни гробни прилози.

Гроб 9 – истог облика, величине и конструкције као гроб 8. Ни овде нису нађени остаци тела или гробни прилози.

Гроб 10 – кружна конструкција пречника 5 m, која се састоји од два концентрична низа белих кречњачких плоча у чијем се средишту налази простор покривен шљунком. У средишту је нађена мања количина перли и угљенисаних костију.

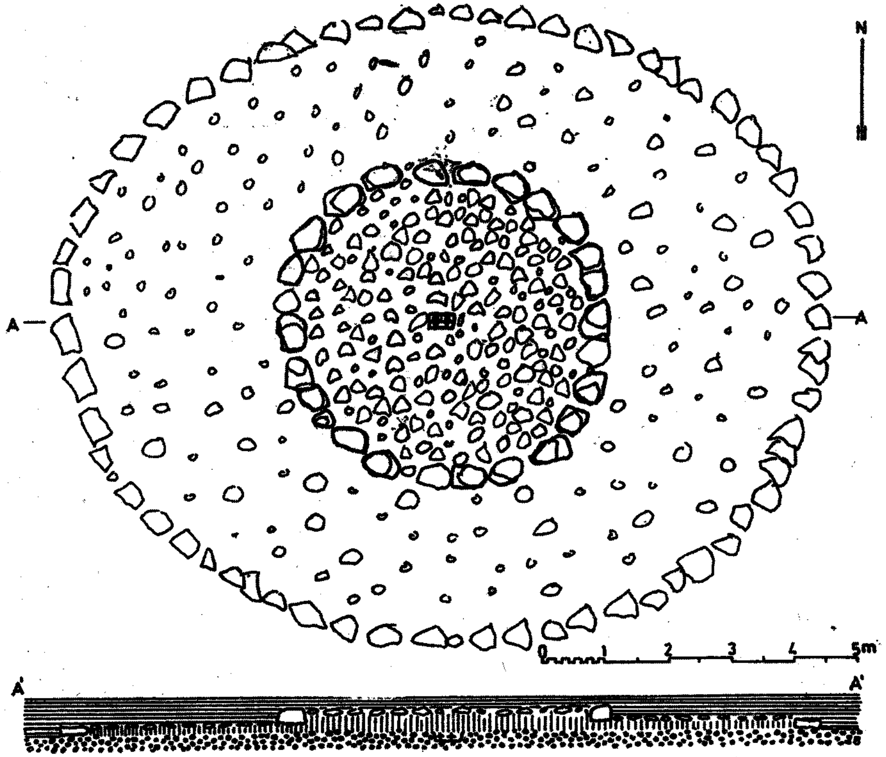

Сл. 31. Караѓач: ѓроб 31.

Гроб 11– истог облика и конструкције као гробови 8 и 9; пет метара у пречнику. У средишту је нађена мања количина спаљених костију и пепела.

Гроб 12 – кружна конструкција која се састоји од прилично великих каменова на ободу и језгра од шљунка и кречњачких плоча. Пречник 6 метара. У средиште, испод каменог поклопца, постављена је урна од грубе глине с испраним остацима кремирања. Западно од урне нађен је дечји скелет *(Infans 1),* оријентисан у правцу исток-запад. Поред лобање нађен је лончић с вертикалном дршком, који је био сломљен пре него што је положен у гроб (Т. IX: 6). На обод каменог поклопца било је положено гвоздено копље (Т. IX: 5).

Гроб 13 – кружна конструкција пречника 5,5 m, грађена од шљунка и ломљеног камена. Нису нађени остаци тела ни гробни прилози.

Сви горе описани гробови грађени су на исти начин и, ако се изузму четири правоугаона гроба у средишњем делу некрополе (гробови 1, 2, 4 и 5), кружног су облика. Све конструције, осим гроба 13, садржавале су остатке једног покојника. Основни облик сахрањивања је спаљивање, само су деца инхумирана. Посебан проблем представљају гроб 1, у коме распоред гробних прилога указује на инхумацију, и гробови 8 и 9, у којима нису нађени остаци покојника. Занимљиво је да чак и гробови кремираних покојника садрже врло малу количину спаљених костију и пепела. То нас у знатној мери приближава објашњењу гробова 1, 8 и 9. У свим гробовима је изгледа вршено само симболично сахрањивање, односно с ломаче је у гроб пренето само неколико шака пепела и костију. У гробовима у којима је та мала количина пепела и костију положена у мале (такође симболичне) раке (гробови 3 и 7), та минимална количина је сачувана, док је потпуно ишчезла из гробова без раке, због деловања састојака тла. Изнад сваке кружне конструкције насута је земља, односно формирана је хумка. Данас се оне више не могу запазити јер су њихове једноставне конструкције и мала висина могле бити лако заравњене орањем. Гробови 1 и 2 су вероватно припадали хумци чије је средиште заузимао гроб 3. По гробним прилозима може се закључити да су гробови 2, 4 и 7 садржавали тела одраслих мушкараца, а да је у гробу 6 била сахрањена жена. Једино је гроб 1 садржавао обилне и разноврсне гробне прилоге, који су пружили довољно података за његово датовање.

Бронзане фибуле из тог гроба (Т. IV–V) припадају добро познатом низу фибула с трапезоидном стопом и фибулама „гласиначког типа“ с краја VI и из V века пре нове ере.[47] Рупичаста појасна плочица, међутим, сматра се типично „тракокимерским“ или „трибалским“ производом, рађеним, с незнатним изменама у појединостима, од VIII до IV века пре нове ере.[48] Примерак из гроба 1 најсличнији је појасним плочицама из некрополе Фрагиле у Олтенији, која се датује у позни VI и рани V век пре нове ере.[49]

[47] Бенац, А. и Човић, Б., 1957, 42; Марић, З., 1961, 54–55.
[48] Марић, З., 1961, 50–52; Васић, Р., 1972, 129.
[49] Vulpe, A., 1967, Т. XXIV.

Велики бронзани привезак с прстеновима, вероватно појасни украс, такође је израђен у „тракокимерском“ стилу, и сличан је фрагментованом бронзаном привеску из Милетинине (хумка I, гроб 2), који се датује у раздобље после 500. године пре нове ере.[50] Пошто ћилибарске перле и цевчице од спирално увијене бронзане жице такође представљају честе налазе у гробовима с краја VI и почетка V века пре нове ере, гроб 1 се може датовати у време око 500. године пре нове ере.

У осталим гробовима нађени су углавном гвоздено оружје и керамика коју је теже тачно датовати. Гроб 2, мада само делимично откривен, може се такође датовати у време око 500. године пре нове ере јер су зделе нађене у њему истоветне са једном зделом из гроба 1. Налази из гроба 3 су изгледа нешто познији. Међутим, ако је то средишњи гроб у хумци у којој су се налазили и гробови 1 и 2, он се мора датовати у последње деценије VI века пре нове ере. Многобројне аналогије за прилоге из других гробова, првенствено гвоздена копља, само се приближно датују у раздобље од друге половине VI века до краја V века пре нове ере. Све хумке с истим или сличним каменим конструкцијама датују се у исти период. Стога се чини да је најбоље да се ова група хумки из Карагача датује у V век пре нове ере, или, тачније, у прву половину тога столећа.

О карактеристикама културе на Косову и у суседним областима југозападне Србије и Поморавља у V веку пре нове ере зна се врло мало. Последњих година истражен је већи број хумки у југозападној Србији, али резултати тих ископавања само су делимично публиковани.[51] Може се ипак запазити да су једино бронзане фибуле из тих хумки идентичне с фибулама из хумки у Карагачу, док су друге врсте гробних прилога, а нарочито керамички облици, сасвим друкчији.[52] Нешто старије велике хумке из ове области (Атеница, Нови Пазар – последње деценије VI века пре нове ере) такође се разликују од хумки у Карагачу, и то не само по врсти и облику гробних прилога него и по гробним конструкцијама.[53] Није познато у којој је мери Косово у овом перио-

[50] Бенац, А. и Човић, Б., 1957, Т. XXXIX, 20.
[51] Зотовић, М., 1967; *Исти*, 1967а; Гарашанин М. и Д., 1956, 14–17; Гарашанин, Д., 1967а.
[52] Зотовић, М., 1967, Т. I–II; Гарашанин, Д., 1967а, сл. 3–12.
[53] Ђукнић, М. и Јовановић, Б., 1965; Мано-Зиси, Ђ. и Поповић, Љ., 1969.

ду било културно повезано с јужним Поморављем. С изузетком неколико примерака трачких фибула, из јужног Поморавља нису познати налази који би се са сигурношћу могли датовати у V век пре нове ере.[54] У овој области треба очекивати налазе сличне онима недавно откривеним у Скопској котлини (Скопско Кале – I слој).[55] Једна трачка фибула и керамика, која је по фактури и облицима веома слична посудама из старијег бронзаног доба у јужном Поморављу, нађене су у Скопској котлини.[56] Даље на северу, у области која се пружа од ушћа Јужне и Западне Мораве до Дунава, на неколико места су нађени метални предмети који вероватно потичу из гробова из овог периода.[57] Ти налази нису, међутим, типолошки и стилски сродни гробним прилозима из хумки у Карагачу, и вероватно представљају, као и налази из хумки у југозападној Србији, посебну етнокултурну групу. Ни културне везе Косова с јужним областима нису нарочито јаке – ограничене су на неке елементе заједничке скоро свим културама у унутрашњости Балканског полуострва у V веку пре нове ере. Утолико су загонетније везе које се могу уочити између налаза из хумки у Карагачу и оних из гробова у Доњој Долини или из некропола у Олтенији (Балта Верде, Ферිђиле, Гогошу). Штавише, те везе се испољавају у обреду сахрањивања и у керамичким облицима, односно у оним елементима културе који се обично наслеђују и који су најкарактеристичнија ознака неке етничке групе. Хумке у некрополи Ферићиле идентичне су с хумкама у Карагачу не само у погледу величине и распореда него и у спољашњем изгледу гробних конструкција и распореду гробних прилога.[58] Обред сахрањивања је исти – на оба места вршено је симболично сахрањивање.[59] Врло тесне везе између те две некрополе показују се и у облицима глинених посуда и гвозденог оружја. Зделе са жлебовима по ободу из гробова 1 и 2 у Карагачу, чест су налаз у гробовима из фазе II A (прва половина V века пре нове ере) некрополе у Ферићилеу.[60] У хумкама из исте фазе на-

54 Народни музеј Ниш, 1971, 490.
55 Бабић, М. и Микулчић, И., 1967.
56 Микулчић, И., 1971, 169.
57 Гарашанин, М., 1949; Гарашанин Д., 1960.
58 Vulpe, A., 1967, 15–36, сл. 4–6, 10–11.
59 *Исто*, 192.
60 *Исто*, 201.

ђени су пехари слични онима из гробова 5 и 7 у Карагачу.[61] Гвоздени ножеви с конкавном оштрицом на доњем делу, из гробова 1 и 4, који се иначе потпуно разликују од „илирских" ножева, јављају се у већем броју у гробовима некрополе у Ферићилеу.[62]

Облици заједнички некрополама у Карагачу и у Ферићилеу нађени су још у двема некрополама у Олтенији (Балта Верде[63] и Гогошу[64]) и у Доњој Долини.[65] З. Марић је утврдио да је култура Доње Долине повезана с олтенијском културом још од 700. године пре нове ере, и да је њихова блискост у VI и V веку пре нове ере толика да се морају претпоставити и етничке везе.[66] Налази из Карагача показују да је та етнокултурна област знатно пространија, и да је у њу на неки начин укључена и територија Косова.

Тај закључак може се на први поглед учинити необичним с обзиром на удаљеност Косова од Саве и олтенијске области. Међутим, ако се има на уму да су Косово и Поморавље између 750. и 700. године пре нове ере били укључени у „тракокимерску" и Басараби културну групу, постаје јасније зашто је та област остала повезана са субкарпатском зоном Олтеније и Мутеније и у V веку пре нове ере. Пошто и група Ферићиле води порекло од културе Басараби,[67] логично је очекивати мање-више сродне појаве на Косову и у другим областима распрострањености културе Басараби. Снажан афинитет између културе Косова и Доње Долине, с једне стране, и олтенијске културе, с друге стране, доказ је неометаног развоја локалних култура заснованих још крајем VIII века пре нове ере. Пошто су све локалне културе из VII и VI века пре нове ере окарактерисане живом разменом културних добара без обзира на њихове етничке везе, природно се може претпоставити да су ти контакти били нарочито значајни међу етнички сродним групама. Налази из хумки у Карагачу показују да су у првој половини V века пре нове ере одржаване пријатељске везе између суседних племена насељених у средишњим деловима Балканског полуострва, а да су становници Косова имали још снаж-

61 *Исто*, Т. VI.
62 *Исто*, 62, Т. XVIII: 17–25.
63 Berciu, D. и Comsa, E., 1956, 14–157.
64 *Исто*, 158–218.
65 Марић, З., 1964.
66 *Исто*, 35.
67 Vulpe, A., 1967, 206.

није везе са својим рођацима у Подунављу. Тврдње да у ово време почиње експанзија Аутаријата или гласиначке културе према истоку и североистоку нису засноване ни на каквим уверљивим археолошким документима.[68] Подручје на коме се у VI и V веку пре нове ере јављају поједине врсте гласиначког накита толико је пространо (од панонске равнице до Албаније и на истоку све до Црног мора) да је апсолутно немогућно претпоставити тако велику раширеност гласиначке културе.[69] Чак се и на подручју западне Србије, која је географски непосредно повезана с гласиначком облашћу, у VI и V веку пре нове ере развија једна специфична култура, која прихвата само неке широко популарне врсте гласиначког накита.[70] Налази типа Мраморац–Умчари из Поморавља локални су, вероватно трибалски производи, и треба их сматрати пре узорима облика сличних гласиначкој култури него сведочанствима о ширењу Аутаријата на исток.[71] „Илирски", „трачки" и „трибалски" облици подједнако су чести у јужном Поморављу, на Косову и у Скопској котлини крајем VI и на почетку V века пре нове ере, што је само по себи знак да су ирелевантни за утврђивање етничког карактера тих области.

Из периода између друге половине V века пре нове ере и првих поузданих историјских помена Дарданаца (359–336. године пре нове ере) познато је само неколико археолошких налаза с Косова и из јужног Поморавља. Изнад гробних конструкција у Карагачу нађен је већи број уломака сиве керамике рађене на грнчарском витлу (Т. III: 5–7, 9) и неколико фрагмената импортованих грчких ваза. Исти типови посуда нађени су (и то у великим количинама) у Гадимљу, Широком и у Церници.[72] У Церници и Гадимљу нађени су фрагменти атичких црвенофигуралних ваза с краја V и из IV века пре нове ере, заједно с локалним имитацијама грчких ваза. Идентични налази недавно су откривени у јужном Поморављу, код Кршевице у околини Врања и у Ораовици код Прешева,[73] као и у Скопској котлини (Бразда, Орман, Кале, Верцзи, Студеничани, Варвара, Липково).[74]

[68] Гарашанин, М., 1949; Васић, Р., 1972.

[69] Вински, З. и К., 1962; Габровец, С., 1970, Карта XI.

[70] Зотовић, М., 1967; *Исти*, 1967а; Гарашанин, Д., 1967а; Ђукнић, М. и Јовановић, Б., 1965; Мано-Зиси, Ђ. и Поповић, Љ., 1969; Јуришић, А., 1960; *Исти*, 1969.

[71] Гарашанин, М., 1949; Васић, Р., 1972; Гарашанин, Д., 1960.

[72] Дашић, Љ., 1957. Налази из Цернице и Гадимља нису публиковани; налазе се у Музеју Косова у Приштини.

Тај последњи период преисторије Дарданаца окарактерисан је врло високим степеном хеленизације. Бедеми и грађевине откривени у Кршевици показују да су коришћене изненађујуће развијене технике грађења (клесани камени блокови повезани гвозденим спојницама, опека и ћерпич), док међу осталим налазима има доста импортованих грчких ваза и веома много сиве керамике рађене на грнчарском витлу.[75] Ручно је рађена само једна четвртина укупне количине глинених посуда. Површински налази из Гадимља, где такође преовлађују посуде рађене на грнчарском витлу, пружају исту слику. Гробови из Кршевице показују да је и у ово време упражњаван традиционални начин сахрањивања – кремирање. Остаци тела су, међутим, полагани у дубоке раке. Тај тип гробова познат је из доњег Подунавља.[76] Ручно рађене посуде из Кршевице такође су повезане с том облашћу, што значи да јужно Поморавље, а вероватно и Косово, остају и у ово време повезани с културом североисточног дела Балканског полуострва.

Током друге половине IV века пре нове ере насеља на Косову, у јужном Поморављу и у Скопској котлини била су уништена или напуштена (Церница, Кршевица, Скопско Кале).[77] И. Микулчић тај прекид у локалној култури, који је био краткотрајан (ранија насеља су у већини случајева убрзо поново насељена, или су основана нова насеља), објашњава као последицу продора Дарданаца из косовске области у Скопску котлину и у јужно Поморавље, односно као последицу дарданског освајања једног дела трибалске територије.[78] Овакав закључак он заснива на претпоставци да је стара територија Дарданаца била ограничена на косовску област, односно да је у VII и VI веку пре нове ере култура Скопске котлине и јужног Поморавља била повезана са северном Тракијом и доњим Подунављем. Овде је, међутим, показано да је косовска култура гравитирала према карпатској области још

[73] Микулчић, И. и Јовановић, М., 1968.

[74] Микулчић, И., 1971, 169–171.

[75] Микулчић, И. и Јовановић, М., 1968.

[76] *Исто*, 370.

[77] *Исто*, 371; Микулчић, И., 1971, 171–172.

[78] Микулчић, И., 1971, 171–172.

од средине VIII века пре нове ере, и да је имала исте карактеристике као културе у Скопској котлини и јужном Поморављу у раздобљу од VII до IV века пре нове ере. Осим тога, није много вероватно да су се Дарданци приближили Македонији тек у IV веку пре нове ере, и да су одмах постали непријатељи Македонаца, као што их приказују први историјски извори, који потичу из 359–336. године пре нове ере.[79] Поменуто разарање насеља треба стога повезати с победом Филипа II над Дарданцима око 346–343. године пре нове ере, а можда и с ратовима које је Александар водио у Илирији, Пеонији и суседним земљама.[80] Извесно је да су се Дарданци ослободили македонске врховне власти ускоро после Александрове смрти, јер се јављају као „значајан чинилац у међународним односима у том делу класичног света" већ у деветој деценији III века пре нове ере.[81]

Археолошки налази из каснијих времена (III–I век пре нове ере) са Косова, из Скопске котлине и јужног Поморавља нису релевантни за проблем који се овде разматра – проблем етногенезе Дарданаца. Историјски извори из тога времена Дарданце приказују као постојан, самоуверен народ, с карактеристикама које подразумевају дуготрајне везе с тлом њихових предака.[82] Неколико гробова у Карагачу, откривених у непосредној близини гробова из V века пре нове ере, показују да су они сачували своју индивидуалност и остали верни својим традицијама и у првим столећима нове ере. На том месту је под елипсоидним покривачем од камена нађено пет гробова, пет плитких рака укопаних у здравицу измешану са шљунком, које су садржавале остатке спаљених покојника и гробне прилоге. У гробу 1 нађена су два крчага и један пехар римског порекла (Т. X: 1–3), али у гробовима 3 и 5 нађене су, поред фрагмената једне чаше, и две ручно рађене коничне шоље (Т. X: 4–5). Шоља из гроба 2 моделована је према облику познатом из V века пре нове ере, а шоља из гроба 5 израђена је по узору на „ђачке" шоље из млађег гвозденог доба. Исти конзерватизам карактерише некрополу у Доњој Копашници, као и све гробове на Косову и у Поморављу који потичу из I и II века пре нове ере.[83]

[79] Папазоглу, Ф., 1969, 105–106.
[80] *Исто*.
[81] *Исто*, 107.
[82] *Исто*, 104–140.
[83] Срејовић, Д., 1963–1964.

Проблеми настанка, етничког карактера и територије Дарданаца до сада су били разматрани углавном на основу лингвистичких и историјских података.[84] Дефинитивна, задовољавајућа решења нису нађена, а не треба их, бар за сада, очекивати ни од археологије. Налази из Карагача, односно с територије која је у историјска времена била дарданска, само документују културне промене у тој области од 5500. године пре нове ере. Неке од тих промена свакако су од значаја за решавање проблема етногенезе Дарданаца, без обзира на то што их је могућно тумачити на различите начине.

Насеље откривено у Карагачу 1955. године повезано је и с најстаријим археолошки документованим становницима Косова.[85] Може се лако утврдити, на основу типологије керамике, да то насеље припада старчевачкој култури и да је сагређено у време њене коначне стабилизације, око 5000. године пре нове ере. Данас је познато тридесетак насеља старчевачке културе на Косову, у Скопској котлини и у јужном Поморављу, од којих нека, као Рудник у Метохији, представљају најстарију фазу те културе (Протостарчево I – око 5500. године пре нове ере).[86] Теза о миграционом пореклу те културе озбиљно је подривена открићем Лепенског Вира и других ранохолоценских налазишта у Подунављу.[87] Без обзира на то какво ће се решење у будућности наћи за проблем настанка старчевачке културе, данас је поуздано утврђено да се она распростирала преко целе територије од Скопске котлине до Паноније и од средишње Босне до Софијске котлине, као и да је културно (а вероватно и етнички) била сасвим различита од култура типа Смиљчић–Црвена стијена III (југозападни део Балканског полуострва), Неа Никомедија–Протосескло (Македонија и Тесалија) и Караново I–II (Тракија). То значи да је у периоду између 5500. и 4500. године пре нове ере дарданска територија била јужно периферно подручје старчевачке културе.

Горе назначене етнокултурне границе биле су само незнатно измењене у млађем неолиту и старијем енеолиту (око 4500–3200. године пре нове ере). Насеље у Карагачу, из тога периода, повезано је с винчанском културом, која се после 4500. године пре но-

[84] Папазоглу, Ф., 1969, 101–208.
[85] Тасић, Н., 1958.
[86] Срејовић, Д., 1973.
[87] Срејовић, Д., 1972.

ве ере појавила на територији која је у млађем неолиту припадала старчевачкој култури.[88] Још увек није јасно да ли се старчевачка култура преобразила у винчанску због прилива досељеника или једноставно самосталним развојем локалне културе, с могућним подстицајима из малоазијских средишта.[89] У сваком случају, удео домородаца у развоју винчанске културе више се не доводи у питање, нарочито када је реч о Косову и јужном Поморављу.[90]

Међутим, један мањи део територије која је припадала Дарданцима населили су у ово време време странци, који су донели културу типа Дунавец–Данило. Та миграциона култура, која је настала на југоистоку (југозападни део Мале Азије?, средишња Грчка и северни Пелопонез) раширила се крајем V миленијума пре нове ере на целу територију културе Смиљчић–Црвена стијена III, и продрла је долином Дрима и Неретве до средишњих делова Балканског полуострва.[91] У Рештанима код Суве Реке (Метохија) откривено је насеље из млађег неолита у коме су подједнако заступљени облици културе Дунавец–Данило и винчанске културе.[92] Ти налази вероватно одражавају стварно стање у већем делу Метохије – коегзистенцију дошљака и домородаца. Култура осталих делова Косова и јужног Поморавља јасно се одваја од културе тих дошљака, и остаје тесно повезана с Подунављем, односно с винчанском културом. У источним и југоисточним деловима Балканског полуострва културе старијег неолита типа Караново I–II и Протосескло-Сескло прерастају (после 4500. године пре нове ере) у позненеолитске културе типа Веселиново (Караново III) и Арапи–Димини. Удео домородаца у формирању обе те културе веома је велики, али треба имати у виду и страну компоненту, вероватно повезану с приливом популација из северозападних делова Мале Азије.[93] Ваља напоменути да се култура Веселиново шири на југ и да се у североисточним деловима данашње Македоније учвршћује крајем V миленијума.[94]

---

[88] Срејовић, Д., 1963.

[89] Гарашанин, М., 1958а, 25–26; Јовановић, Б., 1962–1963; Срејовић, Д., 1963.

[90] Глишић, Ј., 1959–1960.

[91] Срејовић, Д., 1964; Јовановић, Б., 1968.

[92] Глишић, Ј., 1968, 36, 58.

[93] Јовановић, Б., 1962–1963; Срејовић, Д., 1963.

[94] Срејовић, Д., 1963, 7–8.

Приказани културни и историјски процеси несумњиво су важни и за решење проблема етногенезе првих историјски познатих становника Балканског полуострва. У том контексту треба посебно нагласити неколико догађаја:

– Одмах после 4500. године пре нове ере југозападне и западне области Балканског полуострва запосели су нови становници, чије порекло треба тражити у југозападним деловима Мале Азије или у централној Грчкој.

– Скоро у исто време и у североисточним деловима Тракије запажа се присуство странаца, вероватно житеља северозападних делова Мале Азије. За разлику од дошљака у југозападним деловима Балканског полуострва, њих је домаће становништво брзо асимиловало.

– У средишњим деловима Балканског полуострва (винчанска култура) састав становништва није се променио, односно у локалној култури запажају се само југоисточни културни утицаји. Домороци, међутим, у ово време губе део своје територије: потпуно су потиснути из средње Босне, мешају се с представницима културе Дунавец–Данило у Метохији и с носиоцима културе Веселиново у североисточном делу данашње Македоније.

– Границе три велике етнокултурне области (комплекс Дунавец–Данило–Бутмир, винчанска култура и култура Веселиново) успостављају се већ око 4000. године пре нове ере.

– Територија Дарданаца није у ово време културно и етнички хомогена. Један мањи део (Метохија) укључен је у територију културе Дунавец–Данило, а остали делови припадају подручју винчанске културе.

Стање успостављено око 4000. године пре нове ере одржало се током целог IV миленијума. Све локалне културе су стабилизоване, и настављају да се развијају без поремећаја. Запажају се само извесне разлике у динамици тога развоја, тако да се може говорити о конзервативним и прогресивним културама. Култура Веселиново се најбрже мења и развија у типичну енеолитску културу Марица–Гумелница. Винчанска култура и култура типа Дунавец–Данило знатно су конзервативније: задржавају своја неолитска обележја чак и у својим млађим фазама. Значајно је, међутим, да током IV миленијума долази до регионалне диференцијације културе у свим трима етнокултурним областима, и да се јављају засебне културне варијанте. Тако се у оквиру винчанске

културе јасно разликују три варијанте – једна у Олтенији, северозападној Бугарској и источној Србији (Салкуца–Криводол–Бубањ), друга у јужном Поморављу и на Косову, а трећа у средњем Подунављу.[95] Слични процеси теку и у источним и западним деловима Балканског полуострва. Тај културни партикуларизам нарочито је уочљив у другој половини IV миленијума пре нове ере. У последњим вековима тога миленијума успостављају се границе између регионалних култура у свим трима главним етнокултурним областима у унутрашњости Балканског полуострва. У лингвистичком смислу, свака културна област могла би се описати као засебно језичко подручје, док израз „регионална култура“ може подразумевати различите дијалекте. Ако се археолошки изрази тако замене језичким, могу се извући следећи закључци:

– Крајем V миленијума пре нове ере у континенталним деловима Балканског полуострва могу се разликовати три посебна језичка подручја: западнобалканско, средњобалканско и источнобалканско језичко подручје.

– Границе та три језичка подручја углавном се подударају с границама области које су на почетку историјске епохе насељавали Илири (западнобалканско језичко подручје), Трачани (источнобалканско језичко подручје) и популација из које су се касније издвојили Дарданци, Мезијци и Трибали (средњобалканско језичко подручје).

– Крајем IV миленијума пре нове ере језичко јединство сваке од тих области се распало, и појавили су се посебни дијалекти. Чини се да се границе тих „регионалних језика“ углавном подударају с границама територија на којима су живела прва историјски позната балканска племена – Мезијци, Дарданци, Трибали, Аутаријати, итд.

Археолошки налази из познијих праисторијских епоха сведоче углавном о ширењу појединих регионалних култура, што не доводи ни до каквих битнијих промена у саставу становништва у континенталним деловима Балканског полуострва. Централнобалканску област угрозили су странци само три пута у каснијим раздобљима: носиоци културе Баден-Костолац у млађем енеолиту (око 3000. године пре нове ере), носиоци културе поља с урнама у млађе бронзано доба (око 1200. године пре нове ере) и представници „тракокимерске“ или Басараби културе, почетком старијег гвозденог доба (око 750. године пре нове ере). Те су културе оставиле тек незнатан траг на дарданској територији. Налази из Бубња (Бубањ Ib), Хисара (Хисар IIa) и Гладница показују да су носиоци културе Баден–Костолац до јужног Поморавља и Косова стигли знатно ослабљени, и да су се сразмерно брзо стопили с многобројним домаћим становништвом. У свом кретању на југ Балканског полуострва ти странци оставили су своје покојнике само на дарданској територији.

[95] *Исто*, 13–15.

Једини дубљи траг оставио је продор „тракокимерске“ културе око 750. године пре нове ере. Изгледа, међутим, да је тај продор био пре подстицај локалној култури да се ослободи зависности од традиције и пређе преко прага гвозденог доба него чинилац који је коренито изменио састав становништва у јужном Поморављу, на Косову и у Скопској котлини.

С археолошке тачке гледишта, решење проблема порекла Дарданаца зависи првенствено од тумачења појава неолитских култура у средишњим деловима Балканског полуострва. Ако се покаже да је старчевачка култура аутохтона, уследиће и тврдња да је аутохтон и карактер популације из које су се касније, можда већ у другој половини IV миленијума пре нове ере, издвојили „Протодарданци“ (регионална варијанта винчанске културе у јужном Поморављу и на Косову). С друге стране, ако се установи да винчанска култура води порекло из Мале Азије, „Протодарданци“ представљају мешавину дошљака из северозападних делова Мале Азије и балканских староседелаца. Такво тумачење би подразумевало и закључак да је до сеобе „Протодарданаца“ из Троаде у централне делове Балканског полуострва дошло пре оснивања Троје I.[96]

За процену етничког карактера Дарданаца битно је утврдити да ли је њихова првобитна територија била на подручју које је у млађем неолиту било захваћено културом типа Дунавец–Данило (долина Дрима и Метохија) или винчанском културом (Косово, Скопска котлина, јужно Поморавље). У првом случају, Дарданци би били повезани са западнобалканским језичким подручјем, с Протоилирима; у другом случају, они би се везивали

[96] Димитров, Д., 1971.

за средњобалканско језичко подручје, које В. Георгијев описује као „дако-мезијско".[97] За сада је познат недовољан број археолошких налаза из северне Албаније и Метохије да бисмо могли да оценимо која је од ове две могућности вероватнија. Налази из Рештана (коегзистенција културе типа Дунавец–Данило и винчанске културе – око 4000. године пре нове ере) и из Хисара (слој Іа – превласт моравских елемената у новој културној синтези – око 3500. године пре нове ере) показују да су јужне дарданске територије (Метохија) повезане културно (а вероватно и етнички) са средњобалканском облашћу у IV миленијуму пре нове ере. Налази из каснијих раздобља још више наглашавају те везе. Може се стога закључити, а на основу расположивог археолошког материјала, да Дарданци припадају породици народа који географски раздвајају Илире од Трачана у континенталним деловима Балканског полуострва. С обзиром на карактеристичне црте материјалне и духовне културе средњобалканског подручја, могло би се рећи да су народи из те породице генетски сроднији Трачанима него Илирима. Неки налази из IV миленијума пре нове ере (Рештани, Хисар Іа) или из времена око 750. године пре нове ере (Јањево), или пак с краја V века пре нове ере (Кршевица, Скопско Кале) показују да је дуготрајни процес етногенезе Дарданаца укључивао и илирске, „тракокимерске" и трачке елементе. Битно је, међутим, да археологија – као и лингвистика и историја – сагледа Дарданце као стари балкански народ, постојано везан за своју родну земљу и њене традиције, виталан и кадар да сачува своју самосвојност и у најтежим животним ситуацијама.

(С енглеског превео *Веселин Костић*)

[97] Георгиев, В., I, 1971.

ЛИТЕРАТУРА

Andrea, Zh., 1972: „La civilisation des tumuli du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du sud-est", *Studia Albanica* 2, 187–202.

Бабић, Б., и Микулчић, И., 1967: „Скопско кале", *Археолошки преглед* 9, 48–53.

Бенац, А., и Човић, Б., 1957: *Гласинац II*, Сарајево.

Berciu, D., Comsa, E., 1956: „Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogosu", *Materiale şi Cercetări Arheologice II*, 7–241.

Човић, Б., 1964: „Основне карактеристике материјалне културе Илира на њиховом централном подручју", *Симпозијум о територијалном и етничком разграничењу Илира у праисторијско доба*, 95–111.

Дашић, Љ., 1957: „Праисторијско насеље на Широком", *Гласник Музеја Косова и Метохије* 2, 249–256.

Dimitrov, D., 1971: „Troia VIIb-2 und die thrakischen und mössischen Stämme auf dem Balkan", *Studia Balcanica* V, 63–78.

Đuknić, M. and Jovanović, B., 1965: „Illyrian Princely Necropolis at Atenica", *Archaeologia Iugoslavica* VI, 1–35.

Ђурић, Н., 1970: „Градина код Белаћевца", *Гласник Музеја Косова* X, 281–299.

Dumitrescu, V., 1968: „La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi", *Dacia* XII, 177–260.

Габровец, С., 1970: „Двозанкосте лочне фибуле". *Годишњак Центра за балканолошка испитивања* VI, 5–66.

Галовић, Р., 1959: *Предионица*, Приштина.

Гарашанин, Д., 1954: *Каталог метала*, Београд.

1960: „Сребрни илирски накит из Умчара", *Старинар* Н. С. XI, 88–91.

1967: „Miscellanea illyrica", *Зборник радова Народног музеја Београд* V, 31–38.

1967a: „Miscellanea illyrica III", *Зборник радова Народног музеја Београд* V, 41–48.

Гарашанин, М., 1949: „Налаз првог гвозденог доба из Мраморца и проблем Илира у Србији", *Музеји 2*, 126.

1958: „Contributions à la conaissance de la civilisation des Dardaniens", *Жива антика* 8, 121–128.

1958a: „Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien", *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 39, 1–130.

1969: „Die prähistorische Siedlung Brzi Brod bei Niš", *Archaeologia Iugoslavica* X, 85–90.

D. 1956: „Neue Hügelgräberforschung ie Westserbien", *Archaeologia Iugoslavica* 2, 11–18.

Georgiev, V. I., 1971: „L'ethnogenèse de la peninsule balkanique d'après les données linquistiques", *Studia Balcanica* V, 155–177.

Глишић, Ј., 1959–1960: „Неке специфичности у култури винчанске групе на Косову", *Гласник Музеја Косова и Метохије* IV–V, 245–253.

1961: „Појава раних бронзанодобних култура на Косову“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* VI, 133–139.
1968: „Економика и социјално-економски односи у неолиту подунавско-поморавског басена“, *Неолит централног Балкана,* Београд, 21–61.
Islami, S., Ceka, H. 1964: „Nouvelles données sur l'antiquité illyriènne en Albanie“, *Studia Albanica* 1, 91–106.
Јовановић, Б. 1962–1963: „Постанак керамичких типова балканско-подунавског неолита и енеолита“, *Старинар,* Н. С. XIII–XIV, 9–25.
1968: „Територијални и хронолошки однос јадранског и континенталног неолита“, *Старинар,* Н. С. XIX, 31–37.
Jubani, B., 1972: „Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du nord-est“, *Studia Albanica* 2, 203–214.
1972a: „La ceramique illyrienne de la cite de Gaitan“, *Iliria* II, 409–450.
Јуришић, А., 1960: „Заштитна ископавања у Радојњи“, *Старинар* XI, 99–111, сл. 9, 10, 18, 20–24, 25–32.
1969: „Праисториски слој Петрове цркве код Новог Пазара“, *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Београд* VIII, 35–50.
Korkuti, M., 1970: „Rapports de civilisations illyro-égéens a l'âge du bronze et survivances de certains objets de type mycenien à l'âge du fer“, *Studia Albanica* 2, 43–52.
Крстић, Д., 1962: „Горња Стражева“, *Археолошки преглед* IV, 73–76.
Лахтов, В., 1965: *Проблем требенишке културе,* Охрид.
Мано-Зиси Ђ., Поповић Љ., 1969: *Нови Пазар,* Београд.
Марић, З., 1961: „Праисторијски налази и локалитети из Тријешнице и Дворова код Бијељине“, *Чланци и грађа за културну историју источне Босне* IV, 43–66.
1964: „Доња Долина и проблем етничке припадности предримског становништва сјеверне Босне“, *Гласник Земаљског музеја Сарајево,* 5–76.
Микулчић, И., 1966: *Пелагонија у светлости археолошких споменика од егејске сеобе до Августа,* Скопје.
1971: „Кон проблемот на предримското население во Скопската Котлина“, *Историја* V/2, 166–173.
(и Јовановић, М.), 1968: „Хеленистички oppidum из Кршевице код Врања“, *Врањски гласник* IV, 355–375.
Народни музеј, Ниш, 1971: *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије.* Каталог изложбе, Ниш.
Папазоглу, Ф., 1969: *Средњобалканска племена у предримско доба,* Сарајево.
Славковић-Ђурић, Н., 1965: „Илирски тумули код Суве Реке“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* IX, 537–555.
Срејовић, Д., 1959–1960: „Праисторијска некропола Доња Брњица“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* IV–V, 83–129.

1960: „Три праисторијске оставе из источне Србије“, *Старинар* Н. С. XI, 47–63.
1963: „Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe“, *Archaeologia Iugoslavica* IV, 5–17.
1963–1964: „Римске некрополе раног царства у Југославији“, *Старинар* Н. С. XIII–XIV, 49–88.
1964: „Versuch einer geschichtlichen Wertung der Butmir-Gruppe“, *Archaeologia Iugoslavica* V, 1–8.
1972: „Kulturen des fruhen Postglazial im sudlichen Donauraum“, *Balcanica* III, 11–44.
1973: „Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des mittleren Donauraumes“, *Actes du VIII Congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques* II, Београд.
Тасић, Н., 1957: „Праисторијско насеље код Валача“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* II, 3–47.
1958: „Житковац и неки проблеми релативног хронолошког односа неолитских и енеолитских насеља на Косову и у долини Ибра“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* III, 11–45.
1959–1960: „Завршна истраживања на праисторијском насељу код Валача“, *Гласник Музеја Косова и Метохије* IV–V, 11–52.
1971: „The Bosut Group of the Basarabi Complex and the ‚Thraco-Cimmerian' Finds in Yugoslav Regions along the Danube and in the Central Balkans“, *Balcanica* II, 27–67.
Тодоровић, Ј., 1963: „Die Grabung Hissar, und ihre verhältnisse zum Äneolithikum und der Frühen Bronzezeit“, *Archaeologia Iugoslavica* IV, 25–29.
Трбуховић, В. и Л., 1970: *Доња Топоница,* Прокупље–Београд.
Васић, Р., 1972: „Notes on the Autariatae and Triballi“, *Balcanica* III, 117–133.
Вински, З. 1955: „‚Трачко-кимерски' налаз Адашевци у Сријему“, *Рад војвођанских музеја* IV, 27.
(и К.), 1962: „О утјецајима источно-алпске халштатске културе и балканске илирске културе на славонско-сријемско Подунавље“, *Археолошки радови и расправе* II, 263–286.
Vulpe, A., 1965: „Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien“, *Dacia* IX, 105–132.
1967: *Necropola halstattiană de la Ferigile,* Bucureşti.
Зотовић, М., 1967: „Илирски гробни налази из Годљева“, *Зборник радова Народног музеја Београд* V, 153–168.
1967a: *Ко су Илири?* Ужице.

ПРЕИСТОРИЈСКА НЕКРОПОЛА У ДОЈЕВИЋИМА И ЊЕН ЗНАЧАЈ ЗА ОЦЕНУ ЕТНИЧКЕ ПРИПАДНОСТИ СТАНОВНИКА ДОЛИНЕ РАШКЕ У ПРЕРИМСКО ДОБА

Петрова црква код Новог Пазара – грађевина из преднемањићког периода – лежи на основи рановизантијске ротонде са крстионицом (V–VI век) која се темељи на конструкцији велике хумке, односно на гробовима домородаца – преримских становника долине Рашке. Пошто су за домородачке гробове везани импортовани предмети грчке архајске културе с краја VI века пре нове ере, а за зидове Петрове цркве – сполије из римског периода, то се на овом месту надслојавају бројне културе – домородачка, хеленска, римска, византијска и старословенска – које документују не само жива културна већ и етничка кретања у долини Рашке, и то почевши од VI века пре нове ере до времена стабилизације српске државе.[1] За разумевање ових кретања важно је тачно оценити етничку припадност преримског становништва овог подручја јер је оно посредно или непосредно укључено у збивања каснијих историјских епоха.

Стручњаци који су се бавили испитивањем домородачких гробова, првенствено чувеног „блага" откривеног испод Петрове цркве, сматрају да је долина Рашке у преримско доба била насељена Илирима, и то припадницима племена Аутаријата, чије је матично подручје источна Босна и област између Таре и Лима. Овај закључак подразумева да је и култура у долини Рашке током гвозденог доба (I миленијум пре нове ере) саставни део тзв. гласиначке културе, тј. да је најтешње повезана с културом западних и југозападних делова Балканског полуострва.[2] У селу Иванча –

[1] Ђ. Мано-Зиси, *Археолошки преглед* 2, 1960, 174–176; М. Љубинковић, *Археолошки преглед* 3, 1961, 126–128; А. Јуришић, *Саопштења 8,* 1969, 35–50.

[2] Đ. Mano-Zisi, Lj. Popović, 50, *Bericht der römisch-germanischen Kommission*, 1969, 194; M. Đuknić, B. Jovanović, *Atenica* 1966.

Сл. 32. Гробна конструкција II и III у Дојевићима.

Дојевићи, на локалитету Хумпа, истражен је у 1975. години део преисторијске некрополе и прикупљена је археолошка грађа која у знатно другачијем светлу приказује преримско становништво долине Рашке и њихову културу.[3]

[3] Археолошка истраживања у Дојевићима организовао је Завичајни музеј у Новом Пазару. Овим истраживањима су руководили др З. Летица и аутор овог чланка, у сарадњи са Драгицом Алексић, кустосом Завичајног музеја у Новом Пазару. Детаљан извештај о резултатима ископавања у Дојевићима дала је З. Летица у раду „Илирски гробови у Дојевићима" (Симпозијум *Сахрањивање код Илира*, одржан маја 1976. на Златибору).

Локалитет Хумпа лежи на јужним падинама Кременштака, недалеко од раскршћа путева Нови Пазар – Тутин и Нови Пазар – Сјеница. На овом месту, које је удаљено 8 km од Петрове цркве и 4 km од старог Раса, откривене су три гробне конструкције. Иако су ове конструкције већим делом уништене обрадом земље у новије доба, ипак њихов облик, начин градње и садржаји омогућују да се оне тачно датују и изведу закључци релевантни за оцену етничке припадности становника долине Рашке у преримско доба.

Све три конструкције имају кружан облик, али су грађене на различите начине; две од њих су истовремене (конструкција II и III), а трећа (конструкција I), која их надслојава, подигнута је знатно касније. Старије конструкције грађене су на исти начин (сл. 32). На заравњеном терену постављен је венац од два реда кречњачких блокова и плоча, пречника 8 m (конструкција II) и 4 m (конструкција III), а цео оивичени простор покривен је великим облуцима и ломљеним каменом. У средиште камене платформе конструкције II постављене су керамичке урне, а затим је свака урна заштићена венцем облутака (сл. 33). После полагања урни, конструкција је у целини покривена плаштом од ситних облутака. Урна, која је нађена у центру конструкције II, постављена је на брижљиво обрађени камени постамент (сл. 34, 35); крај ње су откривене још две урне, а нешто даље и једна мала толоидна конструкција, касније сагрvärldена, али без урне – вероватно симболични гроб у који је положен само један прегршт остатака са ломаче. Средишни део конструкције III потпуно је уништен, али се на основу фрагмената керамике може поуздано закључити да је она у центру имала једну или неколико урни са остацима спаљеног покојника.

Конструкција I, од које је очуван само један део, веома је блиска конструкцији тумула испод Петрове цркве и конструкцијама хумки у Атеници (сл. 36). Она се састоји од каменог венца пречника 11,60 m, и мање, готово правоугаоне платформе у центру (2,20 x 1,60 m). Камени прстен, широк 1,60 m, изграђен је у техници сухозида од три реда кречњачких блокова и плоча, а на исти начин је подигнута и конструкција у његовом центру, од које је очувана само основа. Ова централна конструкција, која је вероватно имала висину од 1 m, представљала је, као и конструкција с „благом“ испод Петрове цркве, гроб у ужем смислу (централни гроб), чији се облик развио непосредно из толоидних конструкција што су штитиле урне у старијој конструкцији II. Преко конструкције I успоставља се тесна веза између археолошких налаза из конструкције II у Дојевићима и тумула, односно „блага“ испод Петрове цркве. С друге стране, док „благо“ испод Петрове цркве садржи грчки импорт и локалне имитације страначких узора, тј. предмета који се не могу користити за решавање етничких проблема, урне из конструкције II у Дојевићима дело су домородаца, и отуда поуздан ослонац за оцену етничке припадности становника долине Рашке.

Сл. 33. Урне у конструкцији II.

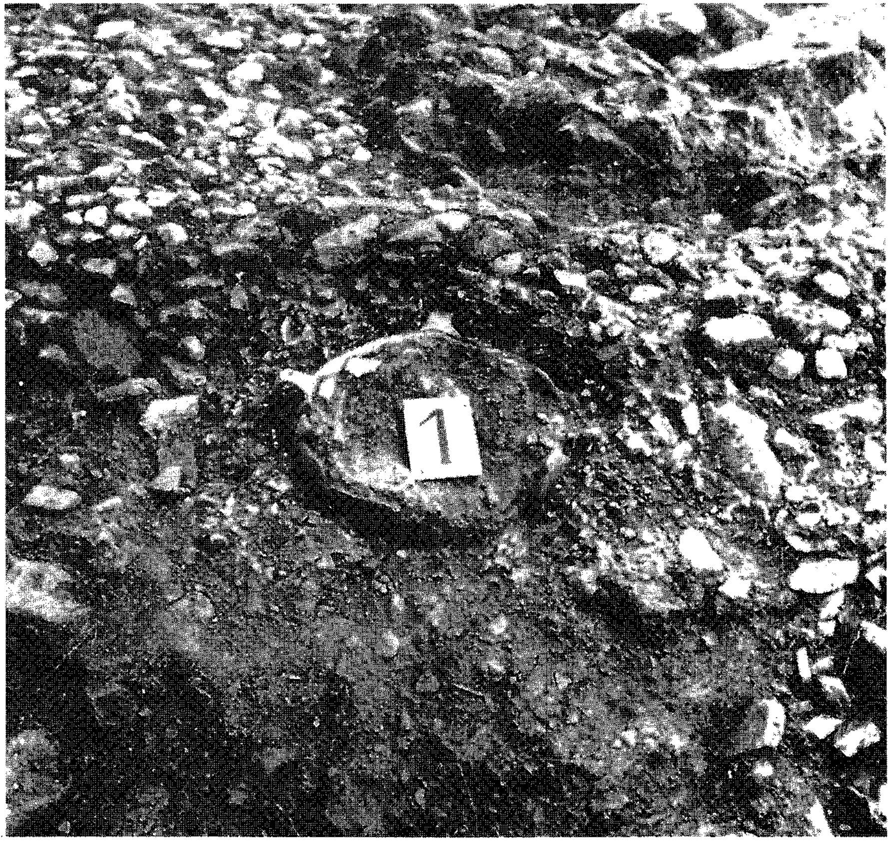

Сл. 34. Урна која заузима ценшрални иоложај у консшрукцији II.

Урне из конструкције II одговарају, облицима и фактуром, у потпуности урнама са некропола спаљених покојника на Косову и у јужном Поморављу, са некропола које се везују за културу типа Доња Брњица.[4] Ова култура, која се темељи на локалним традицијама културе бронзаног доба (параћинска културна група) и достиже свој процват у VIII веку пре нове ере, распрострањена је на територији коју су почетком историјског периода насељавали Дарданци, жилав старобалкански народ чија је етничка припад-

[4] Уп. Д. Срејовић, *Гласник музеја Косова и Мешохије,* 4–5, 1959–1960, 83–129; М. Гарашанин, *Праисшорија Србије* II, 1973, 438–444.

Сл. 35. Камени иосшаменш за урну бр. 1 у консшрукцији II.

ност још предмет живих научних дискусија. Конструкција II у Дојевићима припада већ позној фази културе типа Доња Брњица и, заједно са конструкцијама и урнама са локалитета Горња Стражава, везује се за време етничке и културне стабилизације палеобалканских племена, за VII век пре нове ере. Од овог времена па до првих помена Дарданаца у историјским изворима (359–336. године пре нове ере) у долини Рашке, односно на територији захваћеној културом типа Доња Брњица, није било прилива станов-

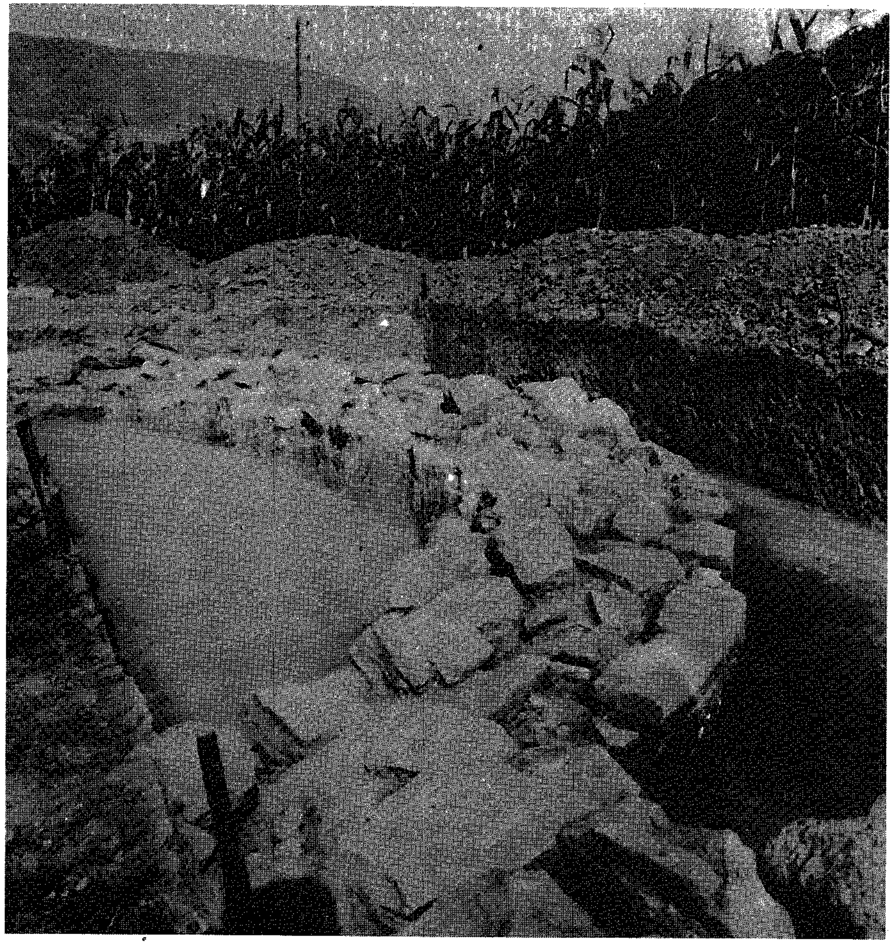

Сл. 36. Камени сухозид који оивичава конструкцију I.

ништва са стране, сем, можда, у време краткотрајног „тракокимерског“ продора кад је већи део Косова и јужне Србије укључен у сферу подунавске Басараби културе.[5] Конструкција I у Дојевићима и њој временски блиске гробне конструкције испод Петрове цркве код Новог Пазара, у Атеници и Карагачу (крај VI – поче-

[5] Уп. Н. Тасић, *Balcanica* 2, 1971, 27 и даље; Д. Срејовић, *Balcanica* 4, 1973, 52 и даље.

так V века пре нове ере) показују, међутим, да овај краткотрајан продор није изменио етничку слику на подручју омеђеном Западном и Јужном Моравом, Старим Влахом, Голијом, Рогозном и Белим Дримом, односно да се култура ове простране области и у VI–V веку пре нове ере непосредно надовезује на локалне традиције, а да се у даљем развоју, све до времена римских освајања, само постепно хеленизује. Да су контакти са хеленским светом, успостављени негде у последњим деценијама VI века пре нове ере и даље одржавани, јасно показује појава сиве керамике рађене на витлу и по грчким узорима, која је нађена на бројним налазиштима Косова и уже Србије (Карагач, Гадимље, Широко, Церница, Кршевица и други), а у долини Рашке – на локалитету Пилорета.[6] Поступна хеленизација мењала је културу, али не и етничку слику ове области, за коју се зна да је почетком историјског периода припадала Дарданцима, племену које се већ од осамдесетих година III века пре нове ере јавља као „значајан фактор у међународним односима овог дела античког света“.[7]

Проблеми порекла, етничке припадности и територије Дарданаца решавани су углавном на основу лингвистичких и историјских података.[8] Већина стручњака их убраја у Илире, али археолошка документа не поткрепљују овај закључак. Расположива археолошка грађа са територије која је у историјско доба припадала Дарданцима има својеврсне одлике, сасвим различите од оних које карактеришу илирску културу. По начину сахрањивања покојника (спаљивање), облицима гробова (толоидне конструкције од камена) и прилозима (керамика, накит, оруђе), преримске некрополе са дарданске територије тесно се везују за истовремене некрополе које су откривене северније од састава Јужне и Западне Мораве, у средњем Подунављу и Олтенији, тј. на територијама Трибала, Меза и Дачана.[9] Културна, а, вероватно, и етничка повезаност долине Рашке и суседног косовско-јужноморавског подручја са Подунављем и Олтенијом прастара је; те везе су доку-

[6] Налази са локалитета Пилорета налазе се у Завичајном музеју у Новом Пазару (непубликовано), О осталим локалитетима са сивом керамиком види Д. Срејовић, *Balcanica* 4, 1973, 62 и даље.

[7] F. Papazoglu, *Starobalkanska plemena u prerimsko doba*, 1969, 107.

[8] Преглед целокупне литературе о Дарданцима даје Ф. Папазоглу (нав. дело, 101–202).

[9] Уп. Д. Срејовић, *Balcanica* 4, 1973.

ментоване већ од млађег неолита (у долини Рашке налазима из Непреља и Кривачe), од времена формирања косовско-јужноморавске варијанте винчанске културе (IV миленијум пре нове ере). Археолошки налази из каснијих преисторијских епоха документују углавном ширења појединих регионалних култура, која битно не мењају структуру становништва континенталног дела Балканског полуострва. Области централног Балкана биле су само још у три маха, и то у позном енеолиту (око 3000. године пре нове ере), у позно бронзано доба (око 1200. године пре нове ере) и током старијег гвозденог доба (око 700. године пре нове ере), угрожене од странаца, од носилаца културе Баден-Костолац, културе поља са урнама и „тракокимерске" Басараби културе. На дарданској територији ове културе оставиле су само незнатне трагове. Популација баденско-костолачке културе стиже у Поморавље и на Косово већ знатно ослабљена и релативно се брзо стапа са староседеоцима. Још се у мањој мери мења структура становништва ове области у позно бронзано доба, тј. у време кад се у јужном Поморављу и на Косову појављују средњоевропски ратници. На свом путу према југу Балканског полуострва ови странци остављају на дарданској територији само своје мртве. Нешто дубљи траг оставио је продор „тракокимерске" културе. Чини се, међутим, да је овај продор пре био подстицај да се локална култура ослободи везаности за традиције и да закорачи у гвоздено доба, него што је битније изменио етничку структуру становништва у долини Рашке и суседним областима.

Са археолошког становишта је очигледно да су Дарданци етнички далеко срподнији Трибалима, Мезима и Дачанима, неголи Илирима и Трачанима; они припадају једној посебној породици народа, „Дако-мизијцима" према лингвистичким критеријумима, која заузима средишње области Балканског полуострва и јасно се одељује од Илира – на западу и Трачана – на истоку.[10]

[10] *Исто*, 65–69.

ВАРВАРСКА ЕНКЛАВА НА ПОДРУЧЈУ МУНИЦИПИЈА S...

На североисточној периферији некрополе муниципија S... (село Комини код Пљеваља) откривена је група гробова која документује погребне ритуале, стране римској провинцијској култури. Међу овим гробовима посебну пажњу заслужују два коњаничка гроба (гробови бр. 197 и 200) која ће овде бити описана.

У гробу бр. 197, који је откривен 1968. године у источном делу некрополе, сахрањен је одрастао мушкарац с коњем и два пса. Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, са шакама положеним на доњи трбух, и то у смеру североисток-југозапад. Коњ, сахрањен уз њега, оријентисан је главом према северозападу, а пси – према северу и северозападу (сл. 37). Уз десно раме покојника стављен је двоухи лончић од сивопечене земље (Т. I, 4), а поред коња – гвоздена секира, цилиндрични коштани предмет и гвоздена пређица (Т. I, 1–3). Нешто источније, и то на истом нивоу, откривен је људски скелет (гроб бр. 194) крај чије је лобање нађен коничан стаклен пехар, а крај левог фемура – двоухи лончић од сивопечене земље (Т. I, 5–6).

Северно од гроба бр. 197, на удаљености од 7 m, откривен је други коњанички гроб (гроб бр. 200) у коме је одрастао мушкарац сахрањен с коњем, дивљом свињом и пет паса. Покојник је положен на леђа, у опруженом ставу, с рукама спуштеним низ тело, а оријентисан је у смеру југ-север. Скелети коња и дивље свиње имају приближно исту оријентацију, док су пси главама окренути у разним правцима и тако распоређени да делују као да нападају звер (сл. 38, 39). Крај главе покојника нађен је двоухи лончић од сивопечене земље, идентичан лончићу из гроба бр. 197, на његовом десном рамену је откривена крстаста бронзана фибула (Т. II,

Сл. 37. Комини, некройола: ѓробови бр. 194 и 197.

8), у пределу стомака – гвоздена копча (Т. II, 11), а крај десног стопала – гвоздени нож (Т. II, 14). Изнад кичме дивље свиње а испод задњих ногу коња нађено је велико гвоздено копље и оплата од танког бронзаног лима (Т. II, 7, 13), а између задњих копита коња откривена су два бронзана дугмета, гвоздени предмети са алкама и врх гвозденог ножа (Т. II, 9, 12, 15–17).

У близини ових коњаничких гробова откривено је још тридесетак гробова у којима су нађени скелети мушкараца, жена и деце, као и скромни али карактеристични прилози (редовно дво-

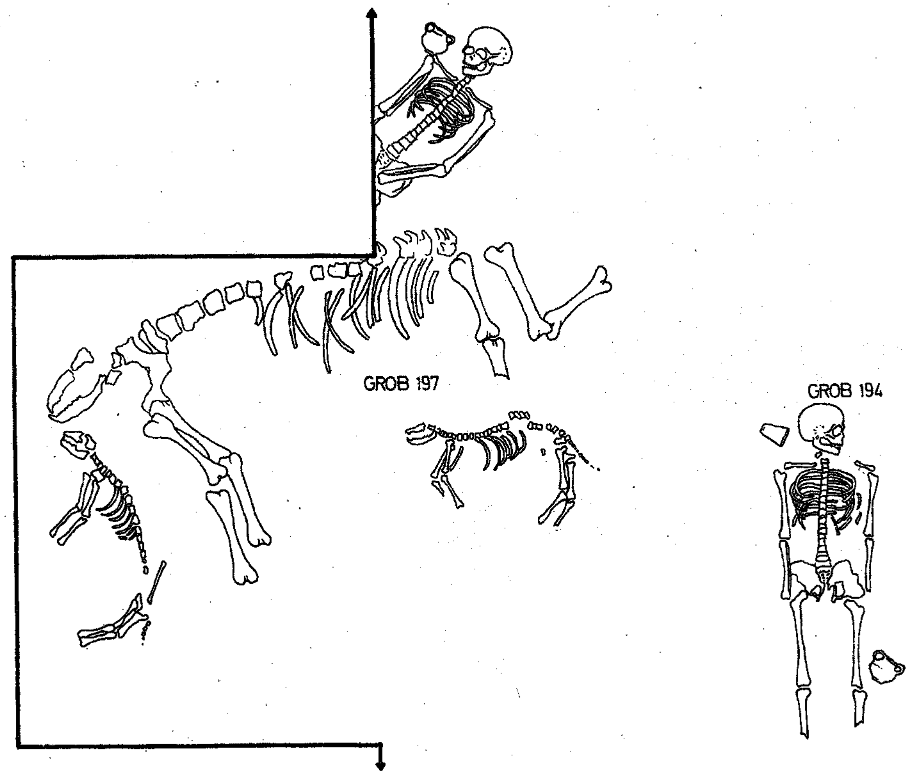

Сл. 38. Комини, некройола: ѓроб бр. 200.

ухи лончићи од сивопечене земље, бронзане крстасте фибуле и накит од разнобојне стаклене пасте и карнеола).[1] Ови гробови чине једну затворену групу која се јасно одељује како од осталих гробова откривених на некрополи муниципија S..., тако и од гробова који су истражени на осталим некрополама провинције Далмације. Већ је на први поглед јасно да се они не могу везати ни за домородачко илирско-келтско становништво ове провинције, нити за овде досељене Италике и странце, већ једино за пресељене варваре, и то оне који су имали обичај да своје мртве сахрањују с коњем и псима.

[1] Ови, као и остали бројни гробови који су у периоду између 1964. и 1976. године откривени на потезу Бели брег – Бабића поток у селу Комини код Пљеваља, биће детаљно описани у монографији *Некройоле муниципија S...*

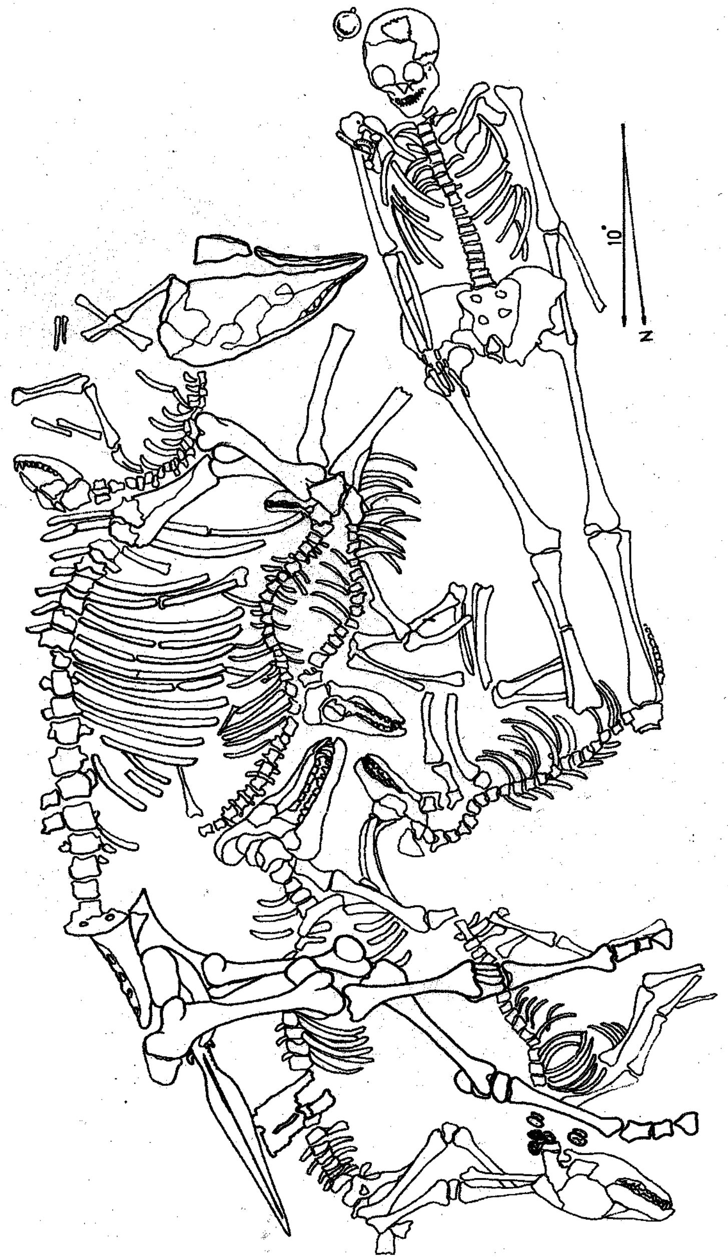

Сл. 39. Комини, некрополa: гроб бр. 200.

ТАБЛА I

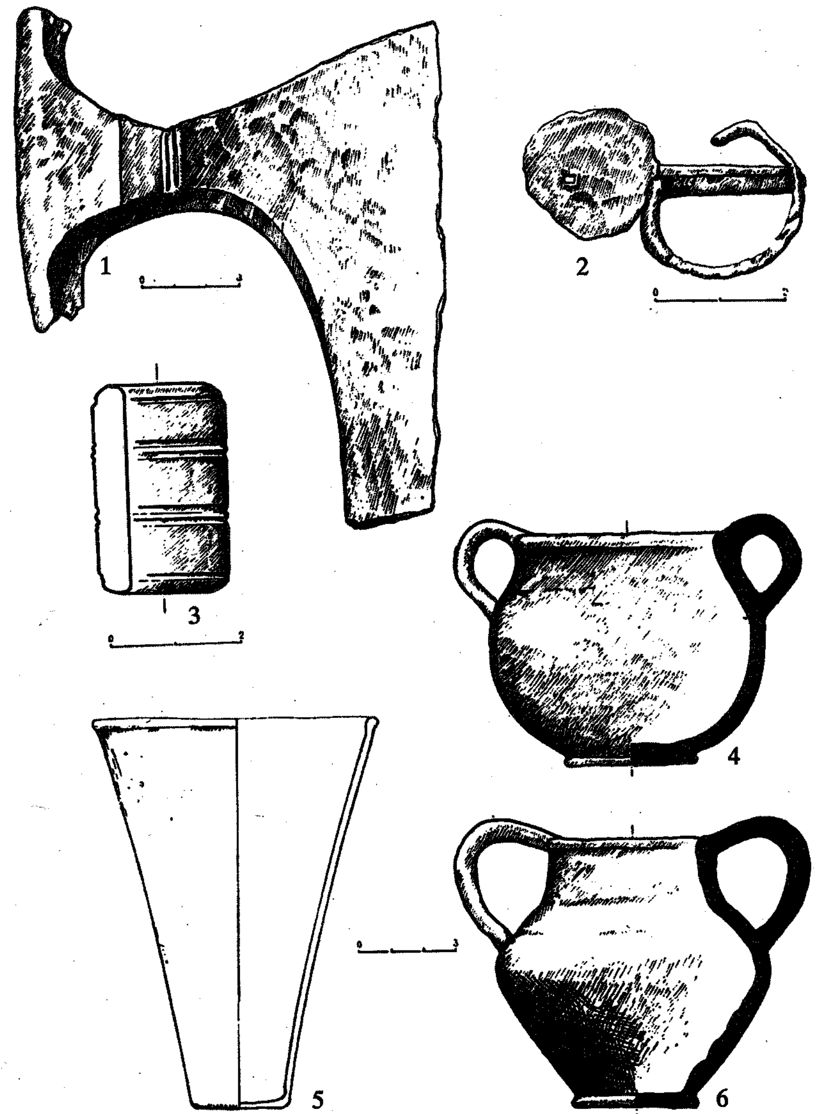

Комини – некрополa: прилози из гробова бр. 194 и 197.

ТАБЛА II

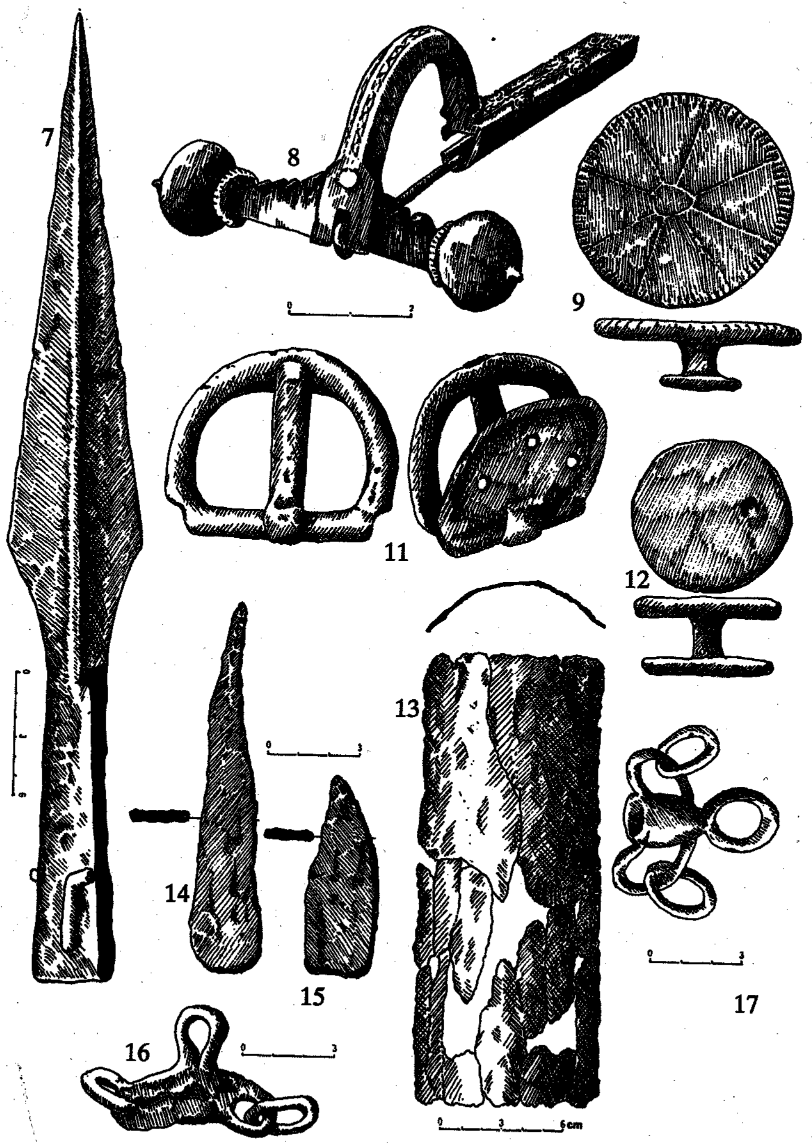

Комини – некропола: прилози из гроба бр. 200.

Гробови са некрополе муниципија S... о којима је реч нису гробови варвара који су регрутовани у римске пограничне трупе, нити оних који су прешли границе Царства ради пљачке или освајања. То је очигледно стога што се муниципиј S... налази дубоко у унутрашњости, далеко од граница Империје, а у ризичне походе се не воде жене са децом нити се дуже остаје на територији непријатеља. Из тих разлога поменуту групу гробова треба везати за побеђене варваре (dediticii) који су „добротом цара" пресељени, заједно са породицама и својим добрима, у унутрашњост провинција. Ова пресељења, која су мотивисана економским разлозима, вршена су често у доба позног Царства, нарочито после сарматских ратова Диоклецијана, Константина Великог и Констанција II.[2] Гробови груписани око гробова бр. 197 и 200 показују да је и на подручју муниципија S... постојала једна мања варварска енклава која је и у новој средини остала верна својим племенским обичајима, својим занимањима, оружју и накиту.

Варварски гробови са некрополе муниципија S... могу се на основу прилога, првенствено крстастих фибула и коничних пехара, поуздано датовати у IV век, и то у период између Константина Великог и Констанција II.[3] То значи да групу која је пресељена на подручје муниципија S... треба повезати с оним варварима који су у раздобљу од друге до седме деценије IV века узнемиравали северне границе Империје. У назначеном периоду то су били на првом месту Сармати, снажан номадски народ, вешт у лову, јахању и рату. Године 322, у рату који је Константин Велики водио са Сарматима, римска војска је опустошила сарматску земљу и вратила се на тло Царства с бројним заробљени-

---

[2] Детаљније о мотивима пресељавања побеђених варвара и њиховом статусу у Римској империји види E. Demongeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, Paris 1969.

[3] За предмете римске провенијенције из ових гробова постоје бројне аналогије, поуздано датоване новцима од друге до седме деценије IV века. За крстасте фибуле, украшене на нози мотивом пелте, упореди: П. Милошевић у *Sirmium* III, 1973, 85–96, сл. 6 (новац из 321. године); G. Meszaros, *Arch. Ertesito* LXXXIX, 1962, 84–88 (новац Констанција II); Д. Вучковић-Тодоровић, *Старинар* VII–VIII, 1956–57, 295, сл. 10 (новац Константина I); I. Kovrig, *Diss. Pann.*, ser. II no. 4, 1937, T. XL, 2. За коничне стаклене пехаре: C. Isings, *Roman Glass from dated Finds*, 1957, 106a; A. Burger, *Acta Archaeol.* XVIII, 1966, fig. 96, 100, 125; исти, *Archaeol. Ertesito*, 1972, fig. 23, 37 (са новцем Константина I и Констанција II).

цима и богатим пленом. После ове победе уследило је расељење Сармата по римским градовима. Када је касније, 334. године, дошло до оштрог сукоба међу сарматским племенима, између Лимиганата и Аргараганата, Константин је делу побеђених Аргараганата пружио заштиту и населио их на Балканско полуострво и у Италију. Део ових Сармата вратио се тек после две и по деценије у стару домовину, после ратова Констанција II са Квадима и Лимигантима (358–359. година).[4]

За ове догађаје највероватније се везује и пресељење групе варвара на подручје муниципија S... Погребни обичаји које документују гробови бр. 197 и 200 практиковани су у сарматском свету, а и прилози из ових, као и њима блиских гробова (дугачко копље, секира, накит од разнобојне стаклене пасте и карнеола, двоухи лончићи од сивопечене земље), карактеристични су за сарматску културу III–IV века.[5] Остају, међутим, отворена питања у које је време и у којем статусу ова група варвара живела на подручју муниципија S..., као и питање којем је сарматском племену припадала. Ови проблеми ће моћи да се решавају тек кад у целини буде објављена богата археолошка грађа са римских некропола у Коминима.

---

[4] О ратовима Константина I и Констанција II са Сарматима и о пресељењу варвара на територију Царства види: C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropes* III, 1928, 4 и даље; Н. Вулић, „Ратовање цара Констанција у данашњој Бачкој", *Гласник Историјског друштва у Новом Саду,* I/1, 1928, 23–36; II/1, 1929, 16–23; A. Moscy, *Pannonia and Upper Moesia*, 1974, 278 и даље.

[5] Уп. T. Sulimirski, *The Sarmatians*, London 1970, 144 и даље; M. Parducz, „Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn", *Arch. Hungarica* XXV (1941), XXVIII (1944), XXX (1950); Исти, *Die Ethnishen Probleme der Hunenzeit in Ungarn*, 1963.

ПОКУШАЈ ЕТНИЧКОГ И ТЕРИТОРИЈАЛНОГ РАЗГРАНИЧЕЊА СТАРОБАЛКАНСКИХ ПЛЕМЕНА НА ОСНОВУ НАЧИНА САХРАЊИВАЊА

За етничка и територијална разграничења старобалканских племена коришћена су, осим података који су сачувани код античких писаца, и археолошки налази из преримског доба, првенствено скупи метални предмети и све врсте накита. Начин сахрањивања покојника и облици гробова ретко су узимани у обзир при решавању ових проблема, јер је у стручној литератури преовладало уверење да преримске културе Балканског полуострва карактерише велика разноликост погребних ритуала, да они нису једнообразни чак ни на ужим подручјима, а често ни у оквирима појединих некропола. Већ и са теоријског становишта ово уверење подлеже сумњи пошто је познато да начин сахрањивања покојника одређују исти они фактори који конституишу једну културу, односно одређени народ.

Није потребно посебно истицати чињеницу да су погребни ритуали, који су иначе увек зависни од традиција, привредно-друштвеног устројства и религијско-идеолошких схватања, нераскидиво везани за само биће народа, и да су често његово једино дистинктивно обележје. Облици гробова су од другостепене важности за решавање овде постављених проблема; и они су најчешће одређени традицијом, али како зависе од променљивих економско-друштвених чинилаца, индивидуалних могућности и тренутне моде, њима се изражавају општи стандарди, појединачне тежње, међуплеменски контакти или локалне особености у култури одређеног подручја, тј. они су обележје за сталеж, ужу заједницу, племе или део једног народа.

Да закључке ових теоријских разматрања потврђује и расположива археолошка грађа јасно показује приложена карта, на

којој су назначени погребни ритуали практиковани код палеобалканских народа током старијег гвозденог доба, у време њихове културне и етничке стабилизације. Одмах се опажа да је на релативно великим пространствима начин сахрањивања покојника јединствен, односно да се на Балканском полуострву јасно издвајају три велика етнокултурна подручја, и то:

– подручје чије становништво претежно инхумира своје покојнике,

– подручје с некрополама спаљених покојника и

– подручје на коме се покојници инхумирају и спаљују с приближно једнаком учесталошћу.

Област с инхумацијама ограничена је на истоку Дримом, Лимом и Дрином, на северу – Посавином, на западу – Купом, а на југозападу и југу – Јадранским морем. Источно од ове области простире се зона са некрополама спаљених покојника; попут широког појаса, који се према југу сужава, ова зона пресеца у упоредничком смеру Балканско полуострво и јасно одељује западне области, са гробовима инхумираних покојника, од источних области, где се с подједнаком учесталошћу практикује и сахрањивање и спаљивање мртвих.

Једнообразност погребних ритуала на пространим територијама показује да се на Балканском полуострву већ од средине VIII века пре нове ере мора рачунати с три посебна етнокултурна подручја (сл. 40). У становницима области где су практикована оба погребна ритуала – инхумација и спаљивање покојника – није тешко препознати Трачане, јер је то не само територија која им никада није оспоравана већ и Херодот сведочи да су трачка племена с подједнаком учесталошћу инхумирала и спаљивала своје мртве.[1] С друге стране, територија с гробовима инхумираних покојника је несумњиво илирска; њу су насељавала племена које антички писци без двоумљења уврштују у Илире, а на једном њеном делу остварена је, касније, и илирска држава. Пространа зона с некрополама спаљених покојника показује, међутим, да се у језгру Балканског полуострва мора рачунати с једном посебном етнокултурном категоријом која је сроднија народима насељеним северно од Дунава и у јужнијим областима, на територији Грчке, него оближњим илирским и трачким племенима. Етно-

[1] Херодот, V, 8.

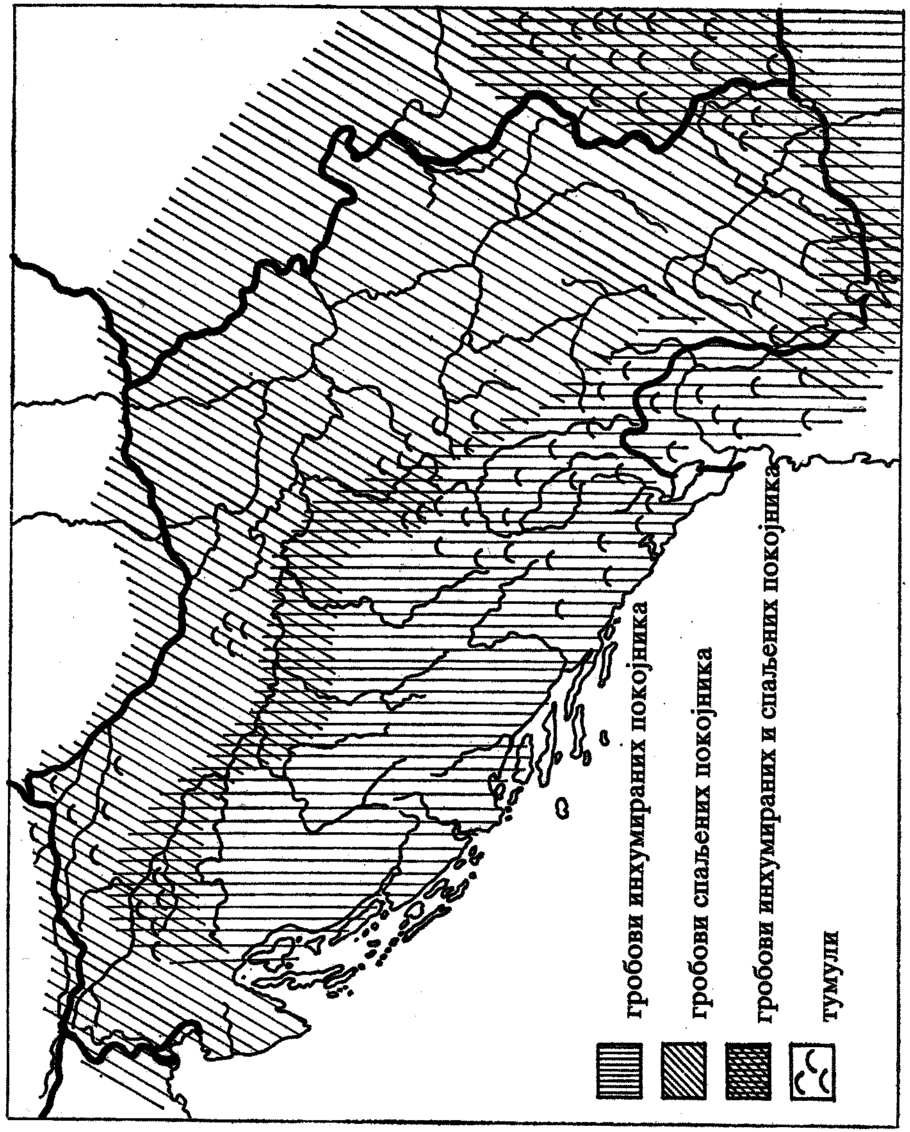

Сл. 40. Начин сахрањивања код палеобалканских народа.

културна особеност ове популације може се наслутити и на основу археолошких налаза, као и лингвистичких података. Културно јединство овог пространог подручја је прастаро, али се посебно потврђује почевши од VIII века пре нове ере.[2] Свакако да није случајност што је то територија чије становнике антички извори помињу као посебне народе, као Дарданце, Трибале, Мезе или Дачане, и то најчешће издвојено од Илира и Трачана.[3] С друге стране, лингвистичка грађа из ове области омогућила је В. Георгијеву да утврди постојање посебног „дако-мизијског" језика, односно да Трибале и Дарданце укључи у „Дако-мизијце".[4] Ако се, међутим, и оставе по страни историјски, археолошки и лингвистички докази, већ и сама анализа погребних ритуала палеобалканских народа потврђује не само тезу о етничкој блискости између Дарданаца, Трибала и Меза већ речито говори и о њиховој сродности с Панонима, на северозападу, и Пеонцима, Македонцима и Грцима, на југу. С овом посебном етнокултурном снагом мало се рачунало при реконструкцијама сложених збивања на Балканском полуострву током гвозденог доба и отуда је у стручној литератури често дата претерано велика улога Илирима и Трачанима.

Облици гробова, како је већ напоменуто, могу бити значајни као обележја сталежа, племена или ужих заједница једног народа. Детаљнија анализа облика гробова и структура некропола сигурно би омогућила да се у унутрашњости Балканског полуострва тачно ограниче подручја свих значајнијих палеобалканских племена. То је, међутим, задатак који премаша оквире овог рада; на овом месту биће поменути само неки карактеристични примери, на првом месту тумули који се најчешће узимају у обзир при разматрању етничких проблема.

У стручној литератури укоренило се схватање да су тумули главно обележје илирских некропола, односно да њихова појава на појединим територијама документује присуство Илира. Ово

[2] D. Srejović, „Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians", *Balcanica* IV, 1973, 39–69.

[3] F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 164 и даље.

[4] Vl. Georgiev, „Le probleme de l'union linguistique balkanique", 1er *Congres international des etudes balkaniques*, Sofija 1965, 5 и даље. Уп. F. Papazoglu, *нав. дело*, 61–65.

уверење обезвређују две чињенице: прва је – да се сахрањивање под тумулима практикују само на једном, и то невеликом подручју илирске територије, а друга – да се тумули с класичне илирске територије знатно разликују по величини, броју сахрана, погребном ритуалу и конструкцијама од тумула с осталих подручја, на пример од оних у Долењској, доњој Штајерској, појединим деловима Србије и Македоније (види приложену карту). Једнообразни тумули срећу се у ствари само на подручју између Дрима и горњег тока Неретве, између Лима и Таре, као и нешто северније, низ Дрину. Да ли на основу ове чињенице треба закључити да су Илири насељавали само ове територије? Свакако не, али се исто тако мора одустати од свих покушаја да се на основу појава тумула у суседним подручјима говори о сеобама Илира, односно о илиризацији територија на којима се тумули појављују. На илирској територији тумули једва покривају подручја два или три племена, можда Аутаријата и Ардиеја; остали тумули на Балканском полуострву сигурно се везују за неилирске популације и најчешће су информација значајна само за економско-друштвена, а не и за етничка испитивања.

Остаје још да се истакне какве све могућности пружа проучавање начина сахрањивања при решавању проблема етничко-територијалног разграничења прелримског становништва на територији Србије. Погребни ритуали показују да становништво ове територије у преримско доба није било ни трачко ни илирско, већ да је припадало посебној етничкој категорији. Само део Метохије, југозападно од линије извориште Белог Дрима – Призрен, насељавали су Илири, а они су, можда, били и житељи једног дела западне Србије, између Јавора, Повлена, Јагодње и Дрине. Некрополе с погребним ритуалима који су карактеристични за Трачане нису документоване на територији Србије. То значи да су највећи део њених територија насељавали Дарданци и њима сродни „Дако-мизијци" – Трибали и Мези. Проблем разграничења Дарданаца од Трибала још није решен на задовољавајући начин, а он се свакако не може коначно разрешити ни на основу начина сахрањивања. Засад познате некрополе и појединачни гробови ипак сугеришу одређену границу коју можда треба узети у обзир када се говори о територијама Дарданаца и Трибала. Чини се да та граница, која се креће углавном линијом Западна Морава – Јужна Морава, одељује Дарданце, на југозападу, од Трибала, на северу и

североистоку. Овим се Трибалима даје велика територија, све до изворишта Искера и Струме, односно до северних граница Пеоније. Ма колико се чинило да је област која се на основу начина сахрањивања додељује Трибалима одвећ пространа, ипак је занимљиво да она добро одговара свему ономе што се зна из историјских извора о овом снажном и великом палеобалканском народу.[5]

[5] Ф. Папазоглу, *нав. дело*, 47 и даље.

КУЛТУРЕ СРЕДЊЕГ И ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА

Током ране фазе средњег бронзаног доба (око 1500–1425. године пре нове ере), заједнице у насељима покрај Дунава почињу да производе керамичке предмете особених облика и декорације, тј. на територији ватинске културе формира се регионална, тзв. дубовачко-жутобрдска културна група.[1] Уместо традиционалног, тектонски моделованог и скромно украшеног посуђа, у оквирима ове нове културне групе обликују се разноврсне вазе знатно блаже профилације (етажне и крушколике урне, двоухи лончићи, цилиндрична постоља, звечке, ритони у виду птице), виртуозно украшене урезивањем, жигосањем и инкрустацијом. На овим керамичким производима развија се посебан декоративан стил, у коме поједини украсни мотиви (спирални увојци, вреже, меандри, концентрични кругови, шрафирани троуглови), посматрани издвојено, делују искидано и без смисла, док као целина стварају арабеске које подсећају на раскошан, минуциозан вез. На основу одлика овог стила може се претпоставити да су његови ствараоци имали мирну и безбедну свакодневицу, да су више ценили скупоцен накит и богато извезене тканине него оружје и успехе у ратним окршајима. Ниједно од насеља дубовачко-жутобрдске групе није подигнуто на стратешком положају нити је било утврђено. С друге стране, са територије ове групе није познато бронзано оружје, али је на више места откривен златан накит (Велика Врбица), као и велике, вероватно вотивне гривне од бронзе, каткад тауширане златом (Дрмно, Велико Црнуће, Лазаревац,

[1] Већина стручњака сматра да је дубовачко-жутобрдска група посебна култура, независна од ватинске. Уп. М. Гарашанин, *Праисторија* I, 336–352; N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, 229–233.

Мала Врбица). Ако се суди по глиненом моделу куће, који је откривен у једном гробу на Карабурми, носиоци дубовачко-жутобрдске групе налазили су времена да живописно украсе и фасаде својих станишта.[2]

Велике некрополе, посебно оне које су откривене код села Корбова (источна Србија), показују да су заједнице дубовачко-жутобрдске групе развиле својеврсне привредно-друштвене односе. На основу структуре некропола (гробови распоређени у правилне редове), јединственог погребног ритуала (спаљивање покојника) и готово једнообразних гробних прилога, може се наслутити да је у оквирима дубовачко-жутобрдских заједница опет успостављена нека врста родовског уређења, која искључује друштвено или економско истицање појединаца. Овакво устројство је, вероватно, последица оживљавања дуго запостављане земљорадње. На поновно везивање за земљу и сређен живот указује и појава фигуралне уметности. Током ране фазе средњег бронзаног доба у Славонији (Даљ, Бапска) и ужем појасу српског Подунавља (Оџаци, код Бачке Паланке; Кличевац, Жуто Брдо, Ковин), од глине се моделују антропоморфне фигурине, и то по утврђеној иконографској схеми. То су увек представе људске, вероватно женске фигуре, у дугој хаљини са огрлицом око врата и дијадемом на глави. Сви анатомски детаљи су крајње стилизовани, али су зато увек истакнуте појединости живописне ношње (хаљина са утканим или везеним шарама, широк појас, ниска капа) и скупоцен накит (разноврсни привесци и аплике, огрлице и наруквице). Фигуре су стављане у гробове, каткад с вазама у облику птица и глиненим моделима раскошно украшеног престола. Како су сви поменути иконографски детаљи на фигуринама (појас, огрлица, дијадема) и симболи који се крај фигурина стављају (престо, птица) главни атрибути великих материнских божанстава у готово свим традиционалним културама, то се сме претпоставити да се религија дубовачко-жутобрдске групе заснивала на поштовању Велике Мајке, господарице свега што је на земљи и под земљом.[3]

---

[2] Уп. J. Todorović *Praistorijska Karaburma* II, Dissertationes et Monographie XIX, Beograd 1977, T. XXX.

[3] Уп. Z. Letica, *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Dissertationes et Monographiae XVI, Beograd 1973.

Археолошка грађа документује сређен, спокојан живот и у осталим подручјима ватинске културе, и то све до приближно 1425. године пре нове ере. Крајем XV века, међутим, на целој територији ватинске културе почиње криза која је изазвана етнокултурним продорима са севера, тј. појавом носилаца тзв. културе гробних хумки, у северном Банату и Бачкој. Ови странци су трајно запосели само крајеве око Тисе, али како су поседовали бронзано оружје (мачеве, кратке бодеже, бојне секире с диском на темену), они су често узнемиравали миролюбиве ватинске заједнице. У северној Бачкој и Банату одмах је прихваћена култура завојевача. Стара насеља се напуштају, а у околини Суботице, Сенте, Кикинде и Иђоша ничу нова. Чини се да је део домородачког становништва укључен у нове заједнице, јер су на једној некрополи из овог времена (Велебит у Бачкој) откривене две врсте гробова – гробови инхумираних покојника с богатим прилозима (вероватно, гробови дошљака) и гробови са урнама, који садрже знатно скромније дарове (вероватно, гробови домородаца). Да су дошљаци у мањим групама продирали и даље према југу, показује гроб ратника из Ватина, као и појава нове врсте глиненог, махом неукрашеног посуђа у околини Панчева, Винче и Сурчина.[4]

Притисак носилаца културе гробних хумки најснажније су осећале заједнице око ушћа Саве у Дунав. Овде је традиционална култура најпре почела да губи своја карактеристична обележја, тако да се за кратко време, можда за живота једне генерације, северно од линије Сава–Дунав уобличила једна нова, тзв. сремска варијанта ватинске културе. Како заједнице југоисточних области нису биле изложене непосредном утицају културе гробних хумки, у североисточним деловима уже Србије настављен је развој дубовачко-жутобрдске групе. У средишним и западним областима Србије, традиционална култура се, међутим, осетно изменила (западносрбијанска варијанта ватинске културе). Разбијањем ватинске културе на три регионалне варијанте започиње млађа фаза средњег бронзаног доба на територији Србије.

У следећем раздобљу, током млађе фазе средњег бронзаног доба (око 1425–1300. године пре нове ере), заједнице свих регио-

---

[4] О одликама културе гробних хумки на територији Србије видети опширније: N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, 233–240.

налних варијанти ватинске културе теже да крену у корак с прогресивним снагама свога времена а да при том ипак сачувају етнокултурни интегритет. Та тежња је остварена, уз знатне жртве, и то само делимично.

Најодлучнији заокрет у односу на прошлост учиниле су заједнице које су насељавале Срем и јужни Банат. Насеља из млађе фазе средњег бронзаног доба нису систематски истражена, тако да се не располаже подацима за целовитију реконструкцију начина привређивања и друштвених односа, али је испитано неколико великих некропола (Иланџа, Белегиш, Карабурма) које показују да се традиционална култура осетно изменила.[5] Покојници се и даље спаљују и сахрањују у урнама или у плитке јаме, али гробови више нису распоређени у правилне редове, већ образују мање групе. Док су једни спаљивани с богатим накитом, прибављаним од туђина по високој цени, за друге се није могла обезбедити ни најскромнија сахрана у керамичкој урни. Очигледно је да се у оквиру ватинских заједница овог подручја одвијао процес који је водио све изразитијем раслојавању како у економском тако и у друштвеном смислу. Ток овога процеса није довољно јасан, али је резултат познат: неке породице су се осамосталиле и обогатиле, а неке су потпуно осиромашиле; ватинска култура у Срему и јужном Банату добија, на једној страни, обележја напредних култура развијеног бронзаног доба средње Европе, а, на другој, губи своју особеност. Сада се располаже истим оним врстама оружја и накита које поседују носиоци културе гробних хумки, али у традиционалном стваралаштву – у керамичкој производњи, на пример – пресахњује ранија инвентивност. Глинено посуђе, некада маштовито обликовано и виртуозно декорисано, у млађој фази средњег бронзаног доба израђује се немарно, само у неколико облика (урне са цилиндричним или коничним вратом, двоухи пехари, коничне зделе), а украшава се отисцима врпце, што образује испрекидане и једноличне мотиве у виду стилизованих гранчица, волута и гирланда. Ова декорација временом све више осиромашује, тако да се у периоду од 1300. до 1225. године пре нове ере (позно бронзано доба) производи посуђе које се само каткад украшава

[5] Н. Тасић ову фазу ватинске културе дефинише као посебну Белегиш групу; уп. *Праисторија Војводине*, 240–245. Правилније тумачење даје B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn 1968, 133–142.

урезаним геометријским мотивима и хоризонталним или вертикалним канелурама.

Слични процеси запажају се у раздобљу од 1425. до 1225. године пре нове ере и на подручјима дубовачко-жутобрдске и западносрбијанске варијанте ватинске културе. Заједнице дубовачко-жутобрдске групе најдуже остају верне традиционалној култури; оне не мењају место боравка и не прибављају бронзано оружје, већ и даље остају везане за земљу и производе посуђе с китњастим украсима. Криза на подручју ове групе приметна је тек почетком позног бронзаног доба, у време кад се територија дубовачко-жутобрдских заједница сужава на области источније од Гвоздених врата, и кад се њихова керамичка производња своди на једнолично, махом неукрашено посуђе.[6]

У западносрбијанској варијанти ватинске културе, традиционални начин живота изменио се већ на почетку млађе фазе средњег бронзаног доба. Најкасније 1400. године пре нове ере прекида се живот у свим старијим насељима, што је поуздан знак да се локалне заједнице ослобађају везаности за земљу и стега родовског друштва. Чини се да луталачки живот постаје уобичајен, јер се даљи развој култура на подручју ове варијанте може пратити једино на основу археолошких налаза који су откривени на привремено насељеним теренима или на малим некрополама расутим по узвишицама и брдским косама Шумадије и западне Србије (Добрача, Белотић, Бела Црква).[7] Некрополе се састоје од неправилног низа већих или мањих хумки, од којих свака махом покрива гробове чланова једне патријархалне породице. Мртви се сахрањују у опруженом, ређе у згрченом положају, или се спаљују и сахрањују у урнама. У гробове је стављан скуп бронзани накит (лунуласти и наочарасти привесци, гривне с проширеним крајевима, дугачке игле, пинцете), прибављен из северозападних крајева Карпатског басена, и скромно глинено посуђе (благо профилисане урне, двоухи пехари), произведено у локалним грнчарским радионицама. Погребни ритуали и керамички производи, везани за традицију, документују етнокултурни континуитет, али метални предмети који се стављају уз покојнике по-

[6] Уп. B. Hänsel, *нав. дело*, 183 и даље.

[7] О западносрбијанској варијанти ватинске културе видети опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 359–380.

казују да се за највеће вредности сматрало оно што је прибављано од туђина, да се достојанство за живота и после смрти обезбеђивало поседовањем бронзаног накита или оружја, тј. приватном својином. Мач нађен у Јошеви и бронзана стрелица која је прекинула живот мушкарца сахрањеног под хумком у Добрачи показују начин на који су заједнице у Шумадији и западној Србији долазиле до својих добара, односно наговештавају велике сукобе који ће на овој територији уследити после 1225. године пре нове ере.

Продори носилаца културе гробних хумки према ушћу Саве у Дунав, који су крајем XV века пре нове ере разбили јединство ватинских заједница, осетно су изменили и традиционалну културу у дубљој унутрашњости Србије, у јужноморавској области и на Косову. Овде је, под посредним утицајем култура Карпатског басена, локална група Бубањ-Хум III – Доња Слатина прерасла током XIV века пре нове ере у тзв. параћинску групу, у културу која се засад може реконструисати једино на основу археолошких налаза са неколико некропола (Параћин, Ћуприја, Батинац, Деспотовац, Рутевац).[8] Иако скромна, расположива археолошка грађа јасно показује да су заједнице јужноморавске области и Косова током млађе фазе средњег бронзаног доба укључене у сферу културе Карпатског басена. Оне су од својих севернијих суседа преузеле не само бронзани накит, оружје и оруђе већ су, по угледу на њих, почеле да спаљују мртве, и њихове остатке сахрањују у урнама. Чак се и у локалној керамичкој производњи подражавају облици који су карактеристични за северније области – за Шумадију, источну Србију и Олтенију. Везивање јужноморавских и косовских заједница за поменуте области постаје временом све изразитије, тако да се током позног бронзаног доба на територији Србије остварује културно а, можда, и етничко јединство.

У другој половини XIII века пре нове ере, на целом Балканском полуострву, егејским острвима, Криту и у неким областима источног Медитерана појављују се предмети који су произведени у алпско-карпатским металуршким радионицама, и то најчешће опрема средњоевропских ратника. Како су ти предмети углавном

[8] О параћинској групи опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* I, 298–306 (са цитираном старијом литературом).

нађени на згариштима попаљених насеља, јасно је да се њихова појава на поменутим територијама мора везати за веће етничке покрете мотивисане освајачким подухватима. Већ на египатским споменицима из времена фараона Меремптаха (1229. године пре нове ере) и Рамзеса III (1189. године пре нове ере) забележена је велика најезда „народа са мора“, а археолошки налази из Микене, Пилоса, Кнososa и Троје показују да су неки од ових „народа“ до 1180. године пре нове ере уништили сва велика средишта културе бронзаног доба у ширем егејском подручју. После неколико деценија, и на Апенинско полуострво почеле су да пристижу групације из алпско-подунавских области. Ланчана померања становништва од алпско-карпатског лука према југоистоку и југозападу, праћена већим и мањим сукобима, документована су и у наредна три столећа, посебно око 1000. и 750. године. Тек кад је у другој половини VIII века пре нове ере настало затишје, у југоисточној Европи и на Медитерану искристалисале су се веће културне и етничке целине.[9]

Назначени немири бацили су дубоку сенку и на заједнице које су насељавале територију данашње Србије, тако да се њихова судбина и стваралаштво у раздобљу од приближно пет столећа, од 1125. до 750. године пре нове ере, не могу јасније сагледати нити детаљније описати. Расположиви археолошки документи ипак довољно речито показују да су се у то „мрачно доба“ одвијали процеси који су проузроковали успостављање културе новог типа – културе гвозденог доба, и формирање првих историјски познатих етничких групација у континенталним областима Балканског полуострва – Дарданаца, Трибала, Илира и Трачана.

Прве веће немире и прегрупације становништва документују многобројне оставе с бронзаним предметима, које су откривене у Срему (Привина Глава, Бингула-Дивош, Сремска Митровица, Јарак, Јаково), јужном Банату (Гај, Велико Средиште, Сечањ, Вршац), северној Шумадији (Винча, Брестовик, Барајево) и западној Србији (Гучево, Брајковић).[10] Оставе, које садрже десе-

[9] О овим догађајима опширније: V. Milojčić, „*Die dorische Wanderung*“, *Archaeologischer Anzeiger* 1948–1949, 12–336; W. Kimmig, „Seevolkerbewegung und Urnenfelderkultur“, *Studien aus Alteuropa* I, 1964, 220–283; M. Gimbutas, *Bronze Age*, 329–339.

[10] О оставама бронзаних предмета опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* II, 419–435; K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 77–112.

тине и десетине бронзаних предмета (мачеви, копља, секире, српови, разноврстан накит), а често и комаде сирове бронзе, брижно су скриване последњих деценија XIII века под земљу, свакако у нади да ће бити коришћене чим мине непосредна опасност. Како су остале нетакнуте, јасно је да су немирна времена дуго трајала, односно да њихови власници нису доживели да се врате на места ранијег боравка.

Превирања су најпре започела у међуречју Дунав–Сава, на славонско-сремском подручју, а одатле су се брзо проширила на јужни Банат и северну Шумадију. Изворишта етничких покрета налазила су се северније, на подручју културе Бајердорф-Велатице (јужна Моравска и доња Аустрија). За ову културу типично посуђе (зделе са фасетираним ободом, лонци украшени канелурама) преплављује, крајем XIII века, целу Трансданубију, а одатле се, преко Славоније, преноси у Срем (Гомолава, Белегиш, Јаково), јужни Банат (Орешац) и дубље у унутрашњост Србије (Параћин, Љушта код Косовске Митровице, Медијана код Ниша).[11] Истовремено се на овим подручјима појављују оружје (мачеви, копља, шупље секире), оруђе (српови) и накит (фибуле у виду виолинског гудала, украсне плоче, наруквице), који се везују за металуршке центре у Трансданубији и горњем Потисју. Нешто касније, током XII века пре нове ере, покрећу се и заједнице са североисточног обода Панонске низије и из Трансилваније (тзв. Гава група), које, преко Баната (Дубовац, Жидовар, Ковачица), продиру дубоко у Поморавље (Вртиште и Медијана код Ниша).[12] Како се поменути покрети са северозапада и североистока не ограничавају на јужне области Панонске низије и централнобалкански простор, већ продиру све до Јадранског мора, Апенинског полуострва, Македоније и Тракије, поставља се питање да ли су и у којој мери у њима учествовале и заједнице које су насељавале територије данашње Србије. На ово питање може се одговорити само претпоставкама јер се археолошки документи који се односе на то „мрачно доба" тек последњих година интензивније прикупљају и систематизују.

[11] K. Vinski-Gasparini, *нав. дело*, 125–131. М. Гарашанин датује ове појаве у нешто старије време и сврстава их у тзв. Медијана групу (*Праисторија* I, 307–312).

[12] О Гава групи опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* II, 417–419, 560.

Расположива археолошка грађа поуздано утврђује да је после бурних догађаја крајем XIII и почетком XII века пре нове ере на целој територији Србије наступило дуже затишје, у коме је успостављено културно, а можда и етничко јединство. У претходном „ратничком периоду", везаном за највећи успон обраде бронзе, поништене су неке старе вредности – на првом месту везаност за предачку земљу, род и породицу, а истакнуте су нове, и то оне које се могу задобити пљачкашким походима, запоседањем туђих територија или трагањем за лежиштима драгоцених сировина и новим тржиштима. У друштвеној структури локалних заједница, таква оријентација истакла је у први план ратнике, путнике-проналазаче, занатлије и трговце, људе смелости и маште, увек спремне да се одвоје од својих саплеменика и завичајне земље, односно проузроковала је живља кретања и уједначавања културе на пространим територијама. Из тих разлога, све локалне културне групе развијеног бронзаног доба на територији Србије губе током XII века пре нове ере своје особене одлике, тј. ранија разједињеност уступа место културном јединству.

У раздобљу од 1200. до 1000. године пре нове ере подижу се, како на Косову и у Поморављу (Љушта, Гладнице, Медијана) тако и у Срему, Бачкој и Банату (Гомолава IVв, Феудвар), једнообразна насеља која се састоје од полуукопаних колиба од лаког и трошног материјала. На свим овим подручјима производи се готово истоветно посуђе, најчешће зделе фасетираног обода и шоље с вертикалном дршком. И погребни ритуал је јединствен, тј. покојници се увек спаљују а остаци са ломаче полажу се у керамичке урне украшене рожастим дршкама (гробови млађе фазе на некрополама у Параћину, Белегишу, Сурчину, Иђошу и Сечњу).[13] Како и култура већег дела Славоније, северне Босне, Трансилваније и Олтеније има исте или сличне одлике, то се чини да је у последња два столећа 2. миленијума пре нове ере на простору од Скопске котлине до средњег Потисја и од средње Посавине до ушћа Искера и Олта у Дунав створен не само један снажан културни већ и етнички блок. Ни два снажнија популациона продора – један око 1000. и други око 750. године пре нове ере – нису јаче

[13] Овом раздобљу припадају археолошки налази које М. Гарашанин опредељује у млађу фазу параћинске група (*Праисторија* I, 305), а Н. Тасић у млађу фазу Белегиш групе (*Praistorija Vojvodine*, 240 и даље).

уздрмала етнокултурно јединство, већ су само јасније истакла његове саставне делове, тј. омогућила су да се сагледају особености културе чланова ове велике етничке породице – Трибала, Дарданаца и Дако-Гета.

Из северних области Трансданубије, око 1000. године пре нове ере спушта се десном обалом Дунава једна експанзивна групација (тзв. култура Вал-Даљ), која је из Барање, источне Славоније и западног Срема потисла домородачко становништво, и то већим делом на југ – преко Саве, а мањим, на исток – у Бачку и Банат. Тај догађај проузроковао је, свакако, и даља ланчана померања становништва, посебно ка југоистоку, јер се током X века пре нове ере на целој територији Србије, а на првом месту у Поморављу и Косову, јавља керамичко посуђе карактеристично за Вал-Даљ културу: зделе канелованог и фасетираног обода, биконичне зделе са чепастим дршкама и веће крушколике посуде са цилиндричним вратом и разгрнутим ободом.[14] Ван Барање, источне Славоније и западног Срема, продор културе Вал-Даљ није, међутим, озбиљније угрозио локалне заједнице, већ их је само покренуо из учмалости, пробудио код њих опрезност и свест о сопственој снази, и тиме знатно утицао на даљи развој њихове културе.

Почевши од X века пре нове ере, на територији Србије постепено су уобличавају две велике културне целине, и то једна на Косову и у долинама Топлице и Рашке (група Доња Брњица), а друга на подручју централне Србије, источног Срема, јужне Бачке и Баната (група Босут). Обе ове целине везују се територијално, културно, а вероватно и етнички за традиционалне културе развијеног бронзаног доба, и то група Доња Брњица – за параћинску културу, а група Босут – за ватинску културу, односно њене варијанте. То значи да су се у немирна времена између 1225. и 1000. године пре нове ере локалне заједнице на територији Србије објединиле, а да су се у затишју које је наступило после продора групе Вал-Даљ опет осамосталиле и своју будућност почеле да изграђују на прастарим традицијама.

Култура IX и VIII века на Косову и у долинама Топлице и Рашке (група Доња Брњица) документована је готово искључиво археолошком грађом која је прикупљена при истраживањима

[14] K. Vinski-Gasparini, *нав. дело,* 150–176.

мањих некропола (Карагач код Косовске Митровице; Доња Брњица и Бадовац код Приштине; Горња Стражава код Прокупља; Делимеђе и Дојевићи код Новог Пазара). На најстаријој од некропола, оној у Карагачу, откривене су керамичке урне са остацима спаљених покојника, укопане у правилним редовима и без прилога. Својим упрошћеним облицима (крушколике посуде с коничним вратом и хоризонталним ободом) и једноставном декорацијом (брадавичасти налепци), ове урне тако живо подсећају на урне групе Вал-Даљ да се мора претпоставити да су носиоци ове експанзивне културе у своме надирању према југу прешли и преко Косова. На каснијим некрополама (Доња Брњица, Делимеђе) откривене су, међутим, групе од десетак урни које су положене у толоидне конструкције, брижљиво грађене од облутака. По основној профилацији, и оне подсећају на урне групе Вал-Даљ, али се по облику дршки чврсто везују за традиционалне форме, за керамику културе Доња Слатина-Параћин. Како су и неки метални предмети из гробова (стрелице од бронзаног лима), као и велике зделе којима су урне често покриване, такође карактеристични и за културу развијеног бронзаног доба косовско-поморавске области, јасно је да група Доња Брњица настаје повезивањем туђинских и традиционалних форми у једну нову целину.[15] Мало је вероватно да се ова синтеза заснива и на етничкој асимилацији, јер се у даљем развоју културе типа Доња Брњица туђински облици брзо губе, а преовлађују они који се повезују с локалним традицијама.

Појава издвојених група гробова на млађим некрополама групе Доња Брњица свакако је знак да су се заједнице на Косову и у долинама Топлице и Рашке састојале од неколико самосталних породица. Развијен смисао за породични живот документује и обичај да се урне често полажу једна изнад друге и повезују монолитном конструкцијом (етажни гробови). Свака група гробова индивидуализована је и гробним прилозима, јер док су поједине породице сахрањивале мртве с накитом или оружјем, друге нису могле ставити крај њих ни јевтине керамичке посуде.

На готово исти начин – сажимањем традиционалних и туђинских форми – остварена је и нова културна синтеза у централ-

[15] Д. Срејовић, „Праисторијска некропола у Доњој Брњици", *Гласник Музеја Косова и Метохије* 4–5 (1959–60), 93–129; М. Гарашанин, *Праисторија* II, 438–444.

ној Србији, Срему, јужној Бачкој и Банату, тј. на подручју тзв. босутске групе.[16] Чим су минуле опасности везане за ланчане покрете становништва почетком X века, на подручју ове групе ничу многобројна насеља, која су готово увек заштићена или природним положајем (тешко приступачна узвишења) или одбрамбеним рововима. У Срему је најгушће настањена Фрушка гора (Сот, Раковац, Нови Сланкамен, Калакача), у Банату – област око Тамиша, Бегеја и Тисе (Сефкерин, Чента, Тител, Перлез), у сливу Велике Мораве – јагодинско поље (Црвена ливада, Сарине međe), а у источној Србији – подручје од Ђердапа до Прахова (Бољетин, Хајдучка воденица, Банско острво, Мала Врбица). Свакако није случајност што су насеља концентрисана баш на оним територијама на којима су се раније налазила средишта традиционалне ватинске културе, а која су истовремено била и на удару туђинских, инвазионих култура, и то најпре групе Бајердорф-Велатице, а, нешто касније, и Гава групе. После 1000. године пре нове ере, на свим овим подручјима подижу се готово истоветна насеља, са стаништима у виду кружних или елипсоидних полуземуница и многобројним коничним јамама за смештај зрнасте хране (Калакача код Бешке; Банско острво код Гвоздених врата; Сарине међе код Јагодине). И керамичка производња је једнообразна: свуда се користе велики лонци и питоси, коничне зделе, двоухи пехари и лончићи. Док поједине врсте посуђа, на пример зделе фасетираног или тордираног обода, још задржавају облике Бајердорф-Велатице и Гава групе, велики лонци и питоси, који се производе у великом броју, имају готово исте облике и украсе као и такозвано „кухињско посуђе" традиционалне ватинске културе. Временом се туђинске форме потискују у други план, а све врсте посуђа много чешће се украшавају мотивима који се везују за декорацију керамике развијеног бронзаног доба (гирланде, стилизоване гранчице, шрафирани троуглови). На основу ових података може се наслутити да група Босут, као и група Доња Брњица, започиње свој развој у сенци културе туђинаца, а да се затим, оживљавањем традиција, постепено ње ослобађа. Почетком IX века, то је већ снажна и самостална култура. Затишје које је наступило омогућило је заједницама Срема, Бачке, Баната и Поморавља да се трајно вежу за земљу и да с поверењем гледају у будућност. Да земљорадња опет оживљава, показују многобројни жрвњеви, силоси и остаци житарица који су откривени у насељима IX и VIII века. На основу налаза из Калакаче може се, међутим, закључити да су чак и на плодној сремској земљи гајене само оне врсте житарица које су отпорне и које не захтевају улагање већег труда, и то једноредни јечам, просо и једноредна пшеница. Од домаћих животиња предност је дата говедима, свињама и коњима, док су стада оваца и коза била малобројна. Велики питоси и силоси, који су откривени у готово свим насељима из овог времена, показују да су локалне заједнице располагале већим резервама хране. Жито и крупна стока били су, чини се, она блага за која су од суседних групација, првенствено оних у Ердељу, прибављани скупоцени метални предмети, као што су, на пример, бронзани котао из Дубравице и бронзана ваза из Алуна.[17]

У раздобљу мира, које је потрајало приближно од средине X до средине VIII века пре нове ере, осамосталиле су се и остале заједнице на Балканском полуострву. Југозападније од средњег Подриња, Лима и Белог Дрима створен је, претежно од сточарских заједница, чврст етнокултурни блок, а источније од горњег тока Искера, Витоше и Струме стабилизовала се особена култура вештих ловаца, одгајивача коња и ратника. Тако се у континенталним деловима Балканског полуострва већ од почетка VIII века пре нове ере издвајају три посебне етнокултурне области, које остају у приближно истим границама и у току наредних столећа, све до времена кад се у историјским изворима наводе имена народа и племена који су их настањивали. У становницима подручја која леже источније од Искера и Струме није тешко препознати Трачане, јер је то територија која им никад није оспоравана. С друге стране, област југозападно од средњег Подриња, Лима и Дрима несумњиво је илирска; њу су насељавала племена

[16] Ова група је названа према насељу које је истражено на Градини, код Батринца на Босуту. Уп. N. Tasić. *„The Bosut Group of the Basarabi Complex and the 'Thraco-Cimerians' Finds"* *Balcanica* 2 (1971), 27–67. Правилну периодизацију ове групе извршио је П. Медовић у својој докторској дисертацији *Хронологија старијег гвозденог доба у Војводини* (рукопис).

[17] Подаци о насељу у Калакачи преузети су из поменуте дисертације П. Медовића. О бронзаним вазама на територији Србије: Д. Срејовић, „Три праисторијске оставе из источне Србије", *Старинар* 11 (1960), 52–53; М. Косорић, „Праисторијски котао из околине Пожаревца", *Старинар* 15–16 (1964–65), 191–192.

(Аутаријати, Ардијеји) која антички писци без двоумљења убрајају у Илире, а на једном њеном делу остварена је касније и илирска држава. Одлике културе групе Доња Брњица и групе Босут показују, међутим, да је језгро Балканског полуострва и јужно Подунавље насељавала једна посебна популација која је сроднија заједницама насељеним у севернијим (Трансилванија), источнијим (Влашка низија) и јужним областима (Македонија) него оближњим илирским и трачким племенима. Етнокултурно јединство овог пространог подручја је прастаро, али је у археолошким документима посебно потврђено почевши од IX века пре нове ере. Свакако није случајно што је то територија чије становништво антички историјски извори често помињу као посебне народе, као Дарданце, Трибале, Мезе или Дачане, и то издвојено од Илира и Трачана.[18] Како се култура на територији Србије од краја IX века до времена римских освајања развијала континуирано, то се у заједницама групе Доња Брњица могу препознати преци историјских Дарданаца, а у заједницама босутске и њој сродних културних група у Трансилванији и Влашкој низији – преци историјских Трибала, Меза и Дако-Гета. Од краја IX века пре нове ере протекло је, међутим, још неколико столећа док се ове етничке групације нису међусобно јасно разграничиле и почеле да учествују у догађајима који су забележени у историјским изворима.

[18] С овом посебном етнокултурном групом мало се рачунало при реконструкцијама сложених збивања на Балканском полуострву током гвозденог доба, и отуд је у стручној литератури често дата претерано велика улога Илирима и Трачанима.

КУЛТУРЕ ГВОЗДЕНОГ ДОБА

Мирна времена на централнобалканском простору и у јужном Подунављу потрајала су до средине VIII века пре нове ере. Најкасније око 725. године из кавкаско-понтских области, вероватно под притиском Скита, започело је расељавање Кимераца ка предњој Азији и средњој Европи. На путу према западу, Кимерцима су се придружиле и друге групације, тако да се они у Панонској низији и на Балканском полуострву појављују етнички и културно знатно измењени, као такозвани Тракокимерци.[1]

У надирању са севера Панонске низије према југу, ова хетерогена етнокултурна групација најпре се спустила на подручје Барање, Славоније и Срема (Батина, Даљ, Адашевци, Нови Бановци), а одатле се, нешто касније, пробила све до Косова (Јањево).[2] Како су на ове територије Тракокимерци пристизали у мањим групама, домороци махом нису били принуђени да напуштају своје домове и земљу. Из тих разлога је у археолошкој грађи, која је прикупљена на територији Србије, долазак Тракокимераца документован првенствено појавом нових културних добара: коњском опремом (псалије, крстаста дугмад за провлачење ремења, прапорци, привесци у виду звончића или птичјих протома), разноврсним накитом (гривне са укрштеним крајевима, огрлице од тордиране жице, наочарасте фибуле, фибуле с кугластим проширењима на луку) и оружјем од гвожђа (копља, секире). Највећа

[1] О Тракокимерцима опширније: S. Gallu–T. Horvat, *Un peuple cavalier prescythique en Hongrie*, Budapest 1939; J. Harmatta, „Zum Kimmerierproblem“, *Archaeologiai Ertesito* 7–9 (1946–48); M. Gimbutas, *Bronze Age*, 516–517.

[2] О тракокимерским налазима на територији Србије опширније: М. Гарашанин, *Праисторија* II, 456–464.

и за будућност најзначајнија новина која се везује за долазак Тракокимераца свакако је коришћење гвожђа у изради оруђа и накита. Предмети од гвожђа појављивали су се местимице на Балканском полуострву и средњој Европи и пре VIII века, али тек после продора Тракокимераца постају омиљени и свуда присутни. Из тих разлога, последње деценије VIII века пре нове ере обележавају почетак гвозденог доба на територији Србије.

Догађаји везани за продор Тракокимераца, као и упознавање нове сировине – гвожђа, нису снажније уздрмали домородачке заједнице на територији Србије нити су у први мах осетније изменили њихову културу. Процес етничке стабилизације и културног осамостаљења, започет у претходном раздобљу, није заустављен јер се и током прве фазе гвозденог доба, приближно од 725. до 625. године пре нове ере, неометано наставља развој традиционалних културних група, тј. и групе Босут и групе Доња Брњица.

Током VII века пре нове ере, група Босут доживљава свој највиши успон. Одмах после тракокимерског продора, већ крајем VIII века, на територији ове групе појављују се скупоцени предмети од бронзе и гвожђа: велике наочарасте фибуле, фибуле с куглицама на луку, гривне с пребаченим крајевима, огрлице од тордиране жице, разноврсни привесци, копља и секире. Снажење и богаћење локалних заједница документовано је и налазима из гробова. У Срему, на Гомолави, откривена је велика гробница у којој је сахрањено 6 мушкараца, 17 жена и 54 детета.[3] Поред већег броја керамичких посуда, у гробници је нађен разноврстан накит од бронзе, ћилибара, горског кристала и стаклене пасте. Налаз из Жировнице код Крагујевца, који се састоји од девет наочарастих фибула, спирално увијене наруквице, две огрлице, две украсне плоче и скиптра од бронзе и гвожђа, вероватно треба везати за гроб неког угледног домороца.[4] Слични скупоцени предмети, који су нађени на више места у Шумадији (Рожањци, Родовци, Враново) и у источној Србији (Стари Костолац, Аљудово, Врмџа, Шарбановац, Рујиште, Брусник), свакако су део иметка обогаћених појединаца.[5] Ови налази показују да је око 700. године пре

[3] Н. Тасић, „Налази гвозденог доба на Гомолави“, *Рад Војвођанских музеја*, 21–22 (1972–73) 99–124.

[4] М. Валтровић, „Бакарне и бронзане старине из Србије“, *Старинар* 7 (1890), Т. VIII.

[5] Уп. R. Vasić, „The Chronology of the Early Iron Age in Serbia“, *BAR Supplementary Series*, 31. Oxford 1977, 9–17.

нове ере на територији босутске групе у пуном јеку процес економског и друштвеног раслојавања, да је у то време већ било појединаца који су могли да заснују полигамну породицу (групна гробница на Гомолави) или да постану поглавари заједнице (налаз из Жировнице). Археолошка грађа са истовремених насеља (Градина на Босуту; Жидовар код Вршца; Бољетин, у Ђердапу; Црвена ливада код Јагодине; Радимља на Увцу) показује, међутим, да је већина припадника заједница групе Босут и даље скромно живела, углавном у полуземуницама и трошним колибама, и да је економски још увек била зависна од приноса обрадиве земље.

У првим деценијама VII века, култура је једнообразна на целој територији босутске групе. Земљорадњи и сточарству поклања се приближно подједнака пажња, а на свим подручјима производи се керамичко посуђе, које се од посуђа претходног раздобља разликује једино нешто бољом фактуром и разноврснијом декорацијом. Средином VII века равнотежа се, међутим, нарушава. Заједнице које су насељавале Олтенију, Ђердап и северно Поморавље усредсредиле су се на сточарство и почеле да производе керамичко посуђе украшено на особен начин (тзв. Басараби стил). Како су нове врсте посуђа очигледно настале опонашањем металних ваза, извесно је да су њихови ствараоци познавали и скупоцене производе тореутике. Посебно су омиљени пехари с тракастим дршкама, као и зделе и амфоре широког, хоризонтално разгранатог обода. Применом разних техника – урезивања, жигосања и инкрустације – ово посуђе добија и ефектну декорацију, која се састоји од маштовитих сложаја праволинијских и криволинијских мотива, најчешће шрафираних троуглова и ромбоида повезаних с дериватима спирале. Овај стил обликовања и украшавања посуђа веома брзо прихватају и заједнице које су насељавале северозападну Србију, Срем и јужну Бачку, тако да већ око 650. године пре нове ере Басараби керамика постаје омиљена на целој територији босутске групе.[6] Начин

[6] У стручној литератури појава тзв. Басараби керамике на територији Србије објашњавана је миграционим покретима из доњег Подунавља ка западу (N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, 266 и даље). Међутим, она је стална појава само на подручјима која леже западније од територије босутске групе, на пример, у Славонији (Даљ, Вуковар), северној Босни (Зецови) и горњој Посавини (Подземељ).

привређивања, међутим, није постао јединствен. Док се становништво источне Србије и Шумадије све више усмеравало на полуномадски начин живота, њихови сродници у Банату, Срему и Бачкој не само да су остали привржени земљорадњи већ су, како то показују истраживања Градине на Босуту, своја насеља проширили и улепшали их пространим, солидно грађеним кућама.[7]

У оквирима друге етнокултурне целине, на територији групе Доња Брњица, продор Тракокимераца оставио је једва видљиве трагове. Само метални предмети из две оставе, нађене у Јањеву, израђени су у тракокимерском маниру. Утицај културе Тракокимераца огледа се, можда, још једино у појави малих и сасвим ниских тумула, и то најпре у долинама Топлице и Рашке (некрополе у Горњој Стражеви код Прокупља, и у Дојевићима код Новог Пазара), а нешто касније, током прве половине VII века, и у Метохији (некропола Широко код Суве Реке).[8] Велике урне и друге врсте керамичког посуђа, које су откривене под тумулима у Горњој Стражеви и Дојевићима, имају, међутим, готово исте облике као и керамички производи са старијих некропола групе Доња Брњица. То значи да тракокимерски продор није прекинуо развој традиционалне културе. Осетније промене у култури типа Доња Брњица настају тек током друге или треће деценије VII века, и то под утицајем културе гвозденог доба у областима северно од саставa Западне и Јужне Мораве (култура типа Босут-Басараби) и западније од горњег Подриња и Лима (култура типа Гласинац IVб).

У првим деценијама VII века пре нове ере, заједнице групе Доња Брњица биле су принуђене да северозападне делове својих територија препусте полуномадима и ратницима који су се, из подручја омеђеног Романијом, Дурмитором, Таром и Лимом, пробили до Голије. На високим, затрављеним површинама Пештера, које су раније припадале заједницама групе Доња Брњица, ничу насеља ове експанзивне етнокултурне групације, а на више места (Глоговик, Делимеђе) откривена су и њихова гробља, која се са-

[7] Н. Тасић је открио на Градини, код Батринаца, велике куће са чврстим подовима. Непубликовано. Према усменом саопштењу Н. Тасића.

[8] Уп. D. Krstić, „Gornja Straževa", *Arheološki pregled* 4 (1962), 73–75; Д. Срејовић, „Праисторијска некропола у Дојевићима", *Новопазарски зборник* 1 (1977), 73–81; N. Slavković-Đurić, „Ilirski tumuli kod Suve Reke", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 9 (1964), 537–555.

стоје од по десетак високих камених тумула. За разлику од домородаца, који су мртве спаљивали, ови полуномади и ратници сахрањивали су покојнике у опруженом ставу, и то жене у одећи искићеној ћилибарским перлама, а мушкарце са скупоценим оружјем од гвожђа.[9] Пред добро наоружаним заједницама, домороци са Голије и Пештера повукли су се у ниже пределе Рашке. Поучене њиховим искуством, остале заједнице групе Доња Брњица брзо су измениле животне навике и традиционалну културу како би се оспособиле за одбрану завичајне земље. Већ пре средине VII века на целој територији ове групе подижу се насеља на тешко приступачним положајима, са којих се лако контролишу сва кретања у равници (Белаћевац, на ободу Косовске котлине; Горња Гадимља, у долини око Липљана; Хисар, на јужној страни Призренског поља).[10] Истовремено се успостављају присније везе са заједницама босутске групе и од њих се прибављају скупоцени метални предмети. У гробовима који су откривени под малим и ниским хумкама код Суве Реке нађене су готово оне исте врсте металних предмета које су познате и са територија босутске групе.[11] Керамичко посуђе из ових гробова, као и посуђе које је налажено у старијим насељима на Белаћевцу и Горњој Гадимљи, везује се делимично за традиционалне локалне производе (крушколике урне), а делимично за керамику моделовану у Басараби стилу (зделе фасетираног обода, орнаменти изведени урезивањем и назубљеним инструментом). Оно што се не мења, а што је, међутим, најчешће главно дистинктивно обележје једног народа, јесу погребни ритуали. Током целог VII века, а и касније, заједнице групе Доња Брњица спаљивале су своје мртве на заједничкој ломачи, а затим су њихове остатке полагале у урне, или су само прегршт пепела преносиле у плитке јаме и разноврсне камене конструкције. Упркос притисцима са стране, ове заједнице су са-

[9] Резултати истраживања праисторијских тумула на Пештеру још нису публиковани. Археолошки налази из гробова изложени су у Завичајном музеју у Новом Пазару.

[10] N. Đurić, „Gradina kod Belaćevca", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 10 (1970), 281–299; Lj. Dašić, „Praistorijsko naselje na Širokom", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 2 (1957), 249–256. Истраживања на Великом Гадимљу још су у току. На подацима се захваљујем руководиоцу ових истраживања др Ј. Глишићу.

[11] Н. Славковић-Ђурић, „Илирски тумули код Суве Реке", *Гласник Музеја Косова и Метохије* 9 (1964), 537–555.

чувале предачке обичаје и етнокултурни интегритет. У другој половини VII века оне су толико ојачале да су чак наметнуле нека добра своје културе, на пример керамичке производе, и заједницама које су живеле у Скопској котлини.[12]

У следећем столећу, приближно од 625. до 525. године пре нове ере, коначно се стабилизује култура гвозденог доба и међусобно се још јасније разграничавају етничке групације на територији Србије. Босутска етнокултурна група јасно се у овом раздобљу цепа на два дела. Заједнице које су насељавале источну Србију и Шумадију све више запостављају земљорадњу у корист сточарства и лова, а у њиховим оквирима највећи углед уживају ратници, који се временом потпуно ослобађају рада и образују повлашћен друштвени слој. Због полуномадског начина живота, и даље се живи у полуземуницама, а често се настањују и пећине. Археолошки налази из једне од овакових пећина (Злотска пећина, код Бора) до те су мере карактеристични да се и култура развијеног гвозденог доба у овом делу Србије често означава као злотска група.[13] Керамичка производња је у наглом опадању: уместо ранијег разноврсног, богато декорисаног посуђа, током VI века пре нове ере израђују се углавном само коничне зделе, једноухи лончићи и крчази, украшени широким канелурама. Погребни ритуал није јединствен, тј. на истим подручјима и у исто време покојници се и спаљују и инхумирају, било у равним гробовима или под маленим хумкама. Највише су цењени предмети од бронзе, гвожђа и сребра. Са разних страна прибављане су нове врсте накита (фибуле с конкавним изрезима на нози, гривне с богато декорисаним крајевима, укоснице, игле с дискоидном главом) и оружје (гвоздена копља, секире, криви ножеви). На неколико места (Ритопек, Злотска пећина, Вртиште) нађени су коњска опрема, украси за одећу (велике појасне копче, аплике) и делови бојне опреме (умба), на основу којих се може закључити да је међу ратницима било и коњаника, обучених у искићену одећу и наоружаних копљем и штитом.

Заједнице у Срему, Банату и јужној Бачкој определиле су се за другачији начин живота. Током целог VI века пре нове ере живи се у старим насељима, и то углавном од приноса са околних њива. Керамичка производња је и у овим областима у опадању, тј. при моделовању посуђа монотоно се понављају традиционалне форме, и то без ранијег богатог украса. За разлику од својих сродника у источној Србији и Шумадији, локалне заједнице северно од Саве и Дунава готово да и не познају метални накит и оружје. Седелачки начин живота и опредељеност за земљорадњу очигледно су зауставили процес друштвеног раслојавања. Неразвијени друштвено-привредни односи јасно су разграничавали ове заједнице не само од етнокултурних група у Славонији и Босни већ и од њихових најближих сродника у Шумадији и источној Србији. Цепање некад јединствене босутске групе на два дела означава важан моменат у етногенези оних народа које антички историјски извори помињу као становнике централнобалканског подручја и јужног Подунавља. Оне заједнице босутске групе које су у VI веку пре нове ере живеле у источној Србији и Шумадији треба свакако поистоветити с Трибалима, „најмоћнијим и највећим племеном у средњем делу Балканског полуострва", а оне које су живеле у Срему, јужној Бачкој и Банату – с периферним огранком велике дако-гетске популације.

[12] На пример, керамика са локалитета Вучји Дол. Up. K. Kilian, „Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria", *Prähistorische Zeitschrift* 50 (1975), T. 56.

[13] Р. Васић, *нав. дело*, 19–20.

На подручју западне Србије и Метохије одиграла су се крајем VII и у првим деценијама VI века два важна догађаја, која су изменила етнокултурне односе у овом делу Балканског полуострва. Заједнице гласиначке групе са Романије и Деветака прешле су у то време Дрину и запоселе долине Ђетиње и Рзава. На више места у околини Ужица (Ражана, Пилатовићи, Крива Река) истражени су велики тумули, у којима су откривени гробови припадника ове снажне етнокултурне групације.[14] Покојници су сахрањивани претежно у опруженом ставу, и то жене с богатим накитом (дискоидни брошеви, гривне, копче), а мушкарци са по два копља у десници или с дугим гвозденим мачем. Продор ових добро наоружаних ратника заустављен је већ на Моравици и Маљену, где су им се супротставиле заједнице босутске, односно злотске групе, јер су оне у претходном раздобљу запоселе територију западне Србије, и то све до Увца. Снаге су свакако биле подједнаке и сукоб је остао неодлучен, пошто су и у наредна два столећа Моравица и Маљен рагграничавали домородачке заједнице Подунавља од гласиначке етнокултурне групе.

[14] М. Гарашанин, *Праисторија* II, 470–481; Р. Васић, *нав. дело*, 20–21.

У исто време, или коју деценију касније, појавили су се добро наоружани ратници и у југозападним деловима Метохије, на суватима и пашњацима између северних падина Паштрика, десне обале Белог Дрима и Дечанске Бистрице. Њихов долазак и вековно задржавање у овом делу Метохије најпотпуније су документовани археолошким налазима са велике некрополе у селу Ромаји.[15] Некропола се састоји од петнаестак тумула, међу којима се истиче џиновска хумка, чији пречник износи 50 m а висина око 5 m. У хумци су током VI века пре нове ере сахрањивани ратници: крај сваког покојника полагано је гвоздено оружје, и то редовно по неколико копаља, а, ређе, и мачеви, стрелице, ножеви и секире. Керамичкој производњи није поклањана већа пажња, јер је и у гробове стављано посуђе од непречишћене и недовољно печене глине, једноставних облика (двоухи и једноухи лончићи) и, махом, без икаквих украса. Како су истоветни погребни ритуали, оружје и керамички производи посведочени и на већем броју некропола на подручју северне Албаније, посебно око Кукеса, јасно је да су ратници сахрањени у Ромаји приспели у Метохију са југозапада, и то долином Белог Дрима. Ова групација се ни касније нија одвајала од долине Белог Дрима, нити је запосела остале делове Метохије. Домороци – стабилизоване заједнице групе Доња Брњица – вероватно су без отпора уступили туђинцима неплодно земљиште и кршевите површи између Белог Дрима, Дечанске Бистрице и Паштрика, али су жилаво бранили своје плодне њиве у Призренском пољу, северној Метохији и на Косову.

Трајно насељавање добро наоружаних заједница дуж десне обале Белог Дрима усмерило је у новом правцу развој традиционалне културе у осталим деловима Метохије, на Косову и у долини Ибра. Током VI века пре нове ере, у свим областима стара насеља се утврђују каменим бедемима или палисадама (млађа насеља на Белаћевцу и Великом Гадимљу), а ничу и нова, такође утврђена, на тешко приступачним теренима (Валач код Звечана).[16] Археолошки налази из ових утврђених насеља разликују се од оних из старијих и неутврђених првенствено по присуству већег броја металних предмета и посуђа које је израђивано на

[15] Н. Ђурић, Ј. Глишић, Ј. Тодоровић, *Праисторијска Ромаја,* Dissertationes et Monographiae XVII, Београд 1975.

[16] Уп. D. Srejović, *Balcanica* 4 (1973), 53–54.

витлу. Пошто су облици глиненог посуђа старије фазе и даље доминантни, погребни ритуали исти, а насеља не мењају свој положај, већ се само умножавају, очигледно је да се локална култура неометано даље развија. На Великом Гадимљу јасно се уочава утврђен акропољ, а испод њега неутврђено подграђе. Појава овако структурисаних насеља свакако је последица друштвеног раслојавања. Упадљиво је да тек гробови из VI века пре нове ере садрже и гвоздено оружје (гробови под хумкама на Дибичаку, код Суве Реке).[17] То је сигуран доказ да је у локалним заједницама било и ратника, способних да бране своје саплеменике или да угрозе суседе и преузму њихова добра.

Заустављањем продора номада и ратника, најпре на Голији и у горњем току Рашке (почетком VII века пре нове ере), касније, на линији Моравица–Маљен (крај VII века пре нове ере) и на линији Бели Дрим–Дечанска Бистрица (почетак VI века пре нове ере), за дуго време се утврђују границе између етнокултурних група у овом делу Балканског полуострва. Прву групацију, припаднике гласиначке културе, која је запосела Пештер и области до Моравице, треба, вероватно, поистоветити са Аутаријатима, „најмоћнијим илирским племеном", а другу групацију, која се из северне Албаније пробила у Метохију, са огранком оне популације коју антички писци означавају Илирима у ужем смислу речи (Illyrii proprie dicti). То значи да су у VI веку пре нове ере територију Србије највећим делом насељавале прастаре, међусобно сродне домородачке заједнице – Дарданци (Косово и подручје омеђено долинама Ибра, Западне и Јужне Мораве), Трибали (Шумадија и источна Србија) и огранак Дако-Гета (Банат, Срем, Бачка), а да су само мања подручја запоседала и илирска племена – огранак Аутаријата (Подриње и Полимље од Повлена и Маљена до Пештера) и Илира у ужем смислу речи (југозападна Метохија). Ове границе се нису битније мењале све до пред крај IV века пре нове ере, до доласка Келта на Балканско полуострво и сукоба старобалканских племена са македонском државом и хеленистичким владарима.

Раздобље од краја VI до средине IV века, приближно од 525. до 350. године пре нове ере, карактерише готово равномеран

[17] N. Slavković-Đurić, „Ilirski tumuli kod Suve Reke," *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 9 (1964), 537–555.

успон свих етнокултурних група у континенталним деловима Балканског полуострва (сл. 41). Границе које су током VI века успостављене између племена да штите њихову независност, обичаје и својину, широко су се отвориле током V века ради размене сировина и културних добара. Због широког културног прожимања готово је немогућно разазнати за коју етнокултурну групу треба везати нове облике накита, оруђа, оружја или керамике, који се појављују на територији Србије од краја VI до средине IV века пре нове ере. С друге стране, у већини етнокултурних група окончава се раније започет процес друштвеног раслојавања. Из тих разлога, и култура појединих племена постаје вишеслојна: на једној страни, богата и космополитска, а на другој, сиромашна и крајње архаична. Археолошком грађом је, на жалост, документована углавном култура повлашћених друштвених слојева – племенских старешина, њихових породица и ратника.

У периоду од 525. до 350. године пре нове ере, Србију преплављују луксузни предмети који су произведени у занатским радионицама грчког света. Како се ови предмети најпре појављују на територији Дарданаца и Трибала (приближно између 525. и 480. године пре нове ере), и како су ту и касније најбројнији, јасно је да су ове две етничке групације током V и IV века постале главни чиниоци културно-историјских збивања у овом делу Балканског полуострва. Док се култура у оним областима Србије које су запоседале илирске заједнице развија у традиционалним оквирима, у целом Поморављу и на Косову одлучно се прекида с прошлошћу и започиње хеленизација домородачке културе.

Иако се још одликује по којом оригиналном формом, гласиначка култура већ од последњих деценија VI века постепено опада. Њени огранци на територији Србије, у горњем Подрињу и Полимљу, витални су кроз цео V век, али су до те мере конзервативни да је тешко разликовати старија културна остварења од нових.[18] Исти је случај и с културом заједница које су насељавале југозападне делове Метохије. Покојници који су током V–IV века сахрањивани под хумкама дуж обале Белог Дрима (Ромаја, Прчево) полагани су у гробове на исти начин као и њихови преци, са готово истим врстама гвозденог оружја и керамичких произво-

[18] Уп. Р. Васић, *нав. дело,* 23–24.

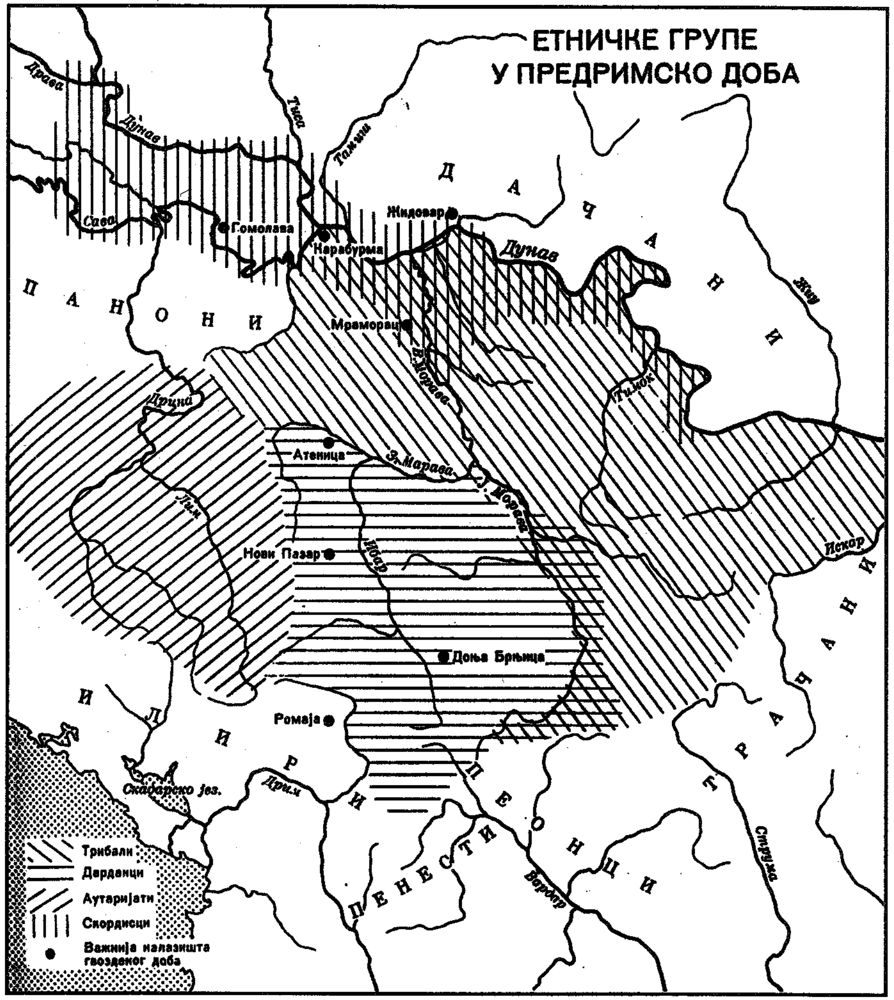

Сл. 41. Етничке групе у предримско доба.

да. Тек током III–II века до ових заједница стижу и луксузни предмети прибављани у хеленистичким занатским радионицама.[19]

Сасвим је друкчија култура на трибалској и дарданској територији. Нагли успон Трибала крајем VI века пре нове ере доку-

[19] Н. Ђурић – Ј. Глишић – Ј. Тодоровић, *нав. дело*, 106–109.

ментован је сребрним и златним накитом, који је откривен на већем броју места у Поморављу, и, можда, налазима из тумула у Атеници, код Чачка. У Мраморцу, Батинцу, Коларима, Милошевцу и Умчарима откривене су скупоцене гарнитуре накита (широки појасеви од сребрног лима, раскошно декорисани палметама и геометријским мотивима; златне и сребрне гривне с крајевима у виду змијске главе), којима су се китили моћници трибалских заједница.[20] Две велике хумке у Атеници насуте су, вероватно, над гробовима трибалских поглавара: кнеза (хумка II), младог принца и кнегиње (хумка I).[21] Њихова тела, у одећи окићеној златним и сребрним апликама, донета су до ломаче на колима, која су такође спаљена. У кнежев гроб стављено је целокупно наоружање трибалских ратника: копља, стреле и штитови, као и оружје за борбу изблиза. Сва три покојника сахрањена су с предметима који су набављени у удаљеним крајевима: с богатим накитом, металним посуђем и сликаним вазама. Ови предмети, који иначе припадају кругу јонске занатске уметности, вероватно су произведени у грчким колонијама на црноморској обали, а на трибалску територију су доспели дунавским путем, посредством заједница доњег Подунавља или Скита. Да су крајем VI и у првим деценијама V века успостављене непосредне везе између Трибала и Скита, показују како троперне стреле и дводелни гвоздени ђемови из кнежевских гробова у Атеници тако и неколико налаза из ужег појаса српског Подунавља (мачеви и неколико гробова у околини Вршца).[22]

Као контраст овим скупоценим предметима, на многим местима у Поморављу, а чак и у оквирима кнежевских хумки у Атеници, налажене су керамичке посуде од непречишћене и недовољно печене глине, сасвим једноставних облика (коничне зделе, једноухи лончићи). Како на трибалској територији није досад откривено ниједно насеље у коме се дуже живело, чини се да је сређен, седелачки живот напуштен током V века пре нове ере, да је земљорадња занемарена, а добар део потреба подмириван пљачкањем туђих територија. Појава карактеристичног трибалског накита у северној Метохији (Пећка Бања) и доњем Потисју (Тител) можда документује краткотрајне упаде Трибала на дарданске и дако-гетске територије. Њихови нешто каснији ратнички успеси и пљачкашки походи помињу се и у историјским изворима; око 424. године пре нове ере Трибали су продрли на трачку територију и поразили одриског краља Ситалка, а 376–375, у потрази за храном, опустошили су територију далеке Абдере. Да су се са тих и других, у историјским изворима незабележених, похода враћали на своју територију с богатим пленом, показује накит који је нађен у околини Ниша, на Јухору и Чукарици (сребрне фибуле са звездицама на луку, трачке фибуле) или зооморфни бронзани предмети из Ритопека и Бараћа, као и халкидски шлем, нађен у околини Вршца.[23] Трибали су вршили снажан притисак и на Македонију, коју су често пљачкали. Филип II их је покорио 344–343. године, али се они брзо опорављају и већ 339. године стижу до Добруџе, где се сукобљавају са скитским краљем Атејем.[24] Тек 335. године пре нове ере Александар Велики успео је да их обузда и заувек сломи њихову силу. У раздобљу III–II века, трибалске заједнице слабе и изумиру, тако да им се током I века пре нове ере губи сваки траг и у археолошким и у историјским документима.

Култура на дарданској територији је разноврснија и знатно стабилнија. Податак да се у раздобљу од краја VI века до времена римских освајања стара насеља стално проширују (на пример, Велико Гадимље) и да се уз њих подижу и нова, посебно у горњем току Јужне Мораве и Скопској котлини (Кршевица, код Врања; Скопско Кале), показује да су дарданске заједнице до краја праисторије остале везане за предачку земљу, односно да су остајале на територијама које су преузимале од својих суседа. Седелачки живот омогућио им је да своју привреду разгранају и широко разви-

[20] М. Гарашанин је издвојио ове налазе у посебну групу тзв. типа Мраморац, и склон је да их повеже са Аутаријатима (*Праисторија* II, 505–508).

[21] М. Ђукнић – Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966.

[22] О путевима којима је грчки импорт стизао на територију Србије видети М. Паровић-Пешикан, „О карактеру грчког материјала на Гласинцу", *Старинар* 11 (1961) 21–45; В. Поповић, „О пореклу грчких архајских предмета из некрополе код Требеништа", *Старинар* 15–16 (1964–1965) 15–29. О скитским налазима на територији Србије видети М. Гарашанин, *Праисторија* II, 515; Р. Васић, *нав. дело*, 26.

[23] Б. Јовановић, „Примерци животињског стила скитског и трачког гвозденог доба у Југославији", *Старинар* 27 (1977) 19–29.

[24] О историји, територији и етничкој припадности Трибала видети опширније: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 11–68.

ју размену добара са околним заједницама. Из тих разлога, у дарданској култури овог раздобља, поред луксузних предмета из грчких занатских радионица и њихових јевтинијих имитација, заступљени су и облици карактеристични за илирску, трибалску или трачку културу.

Слично Трибалима, и Дарданци су крајем VI века пре нове ере имали неку врсту класног друштва, али су везе између чланова заједнице биле присније, а сталешке разлике знатно мање. Гробови из последњих деценија VI и првих деценија V века то јасно показују. Испод Петрове цркве, у Новом Пазару, истражена је велика хумка насута над гробом племенског старешине и гробовима његових поданика.[25] Централни, „кнежевски" гроб је права ризница, која се састоји од златног, сребрног и ћилибарског накита, као и скупоцених грчких ваза, док гробови на периферији хумке садрже само локалне керамичке производе. Гробови из истог времена који су откривени у Карагачу, недалеко од Звечана, скромна су имитација ове „кнежевске" хумке: у њима су крај покојника, уместо скупоцених производа грчког уметничког занатства, положени гвоздено оружје и бронзани накит, прибављен од суседних илирских и трибалских племена.[26]

Раслојеност дарданског друштва и композитни карактер дарданске културе још се јасније манифестују у структури насеља V–III века и у одликама предмета који су у њима нађени. У Кршевици, јужно од Врања, откривено је на високом гребену велико насеље које се састоји од три дела: акропоља, опкољеног широким бедемима од великих тесаника, утврђеног подграђа и отвореног насеља на нешто нижем платоу.[27] Како готово исту структуру имају и насеља на Великом Гадимљу и скопском локалитету Кале, може се претпоставити да су на свим овим местима акропољ насељавали угледни Дарданци, односно поглавари и њихове породице, а да су у неутврђеном подграђу живели од њих зависни сељаци и рудари, можда и они који су због дуга постали робови.[28] Археолошки налази из ових насеља показују да је дарданска култура око средине V века пре нове ере већ увелико хеленизована. Керамичко посуђе из Кршевице састоји се већим делом од импортованих атичких ваза и имитација разних врста грчког посуђа. И грађевински објекти овога насеља подсећају на ранохеленистичку архитектуру. С друге стране, већ од почетка IV века пре нове ере на дарданској територији почиње жив оптицај новца, најпре илирског Дамастиона, а касније, у III и II веку, македонских и пеонских краљева, као и Дирахиона и Аполоније.[29]

[25] Ђ. Mano-Zisi – Lj. Popović, „Der Fund von Novi Pazar", 50 *Bericht der Römisch-Germanischen Komission* 1969, 191–208.

[26] D. Srejović, Karagač, *Balcanica* 4 (1973), fig. 10–12, Pl. IV–IX.

[27] И. Микулчић – М. Јовановић, „Хеленистички oppidum из Кршевице код Врања", *Врањски гласник* 4 (1968) 355–375.

[28] О друштвеним односима код Дарданаца опширније: Ф. Папазоглу, *нав. дело,* 337 и даље.

У другој половини IV века, већина насеља у југоисточном делу дарданске територије попаљена је и порушена. Ово пустошење вероватно треба везати за победу македонског краља Филипа II над Дарданцима око 345. године, а, можда, и за ратове које је Александар Велики водио у Илирији, Пеонији и њима суседним земљама. Извесно је да су се Дарданци убрзо после Александрове смрти опоравили и осамосталили јер се већ од осамдесетих година III века јављају као „значајан фактор у међународним односима овог дела античког света".[30] На дарданској територији нису још пронађени археолошки документи III–I века, али историјски извори сведоче да су Дарданци у том раздобљу били моћан и самосвестан народ. Да су они и у првим вековима нове ере сачували индивидуалност и остали верни обичајима својих предака, показала су истраживања једне велике хумке, насуте недалеко од некрополе римског муниципија Улпијане. У средишту хумке откривен је гроб неке угледне Дарданке из III века нове ере, која је, попут својих далеких предака, сахрањена у пурпурној тканини протканој и окићеној златом и сребром.[31]

Култура заједница које су у V и IV веку насељавале територију северно од Саве и Дунава документована је малим бројем археолошких налаза. У насељима овог раздобља (Гомолава, Градина на Босуту) откривено је искључиво керамичко посуђе које је фактуром, облицима и украсом веома слично керамичким производима из средње Посавине (Доња Долина) и Олтеније (тзв. Ферићиле група). Једино у гробовима спаљених или инхумираних покојника налажени су метални накит и оружје.[32] Ови предмети,

[29] О циркулацији новца на територији Србије видети F. Papazoglu, *нав. дело,* 355 и даље.

[30] F. Papazoglu, *нав. дело,* 101.

[31] Непубликовано. Музеј Косова у Приштини.

[32] Р. Васић, *нав. дело,* 28–29. На основу ових налаза М. Гарашанин издваја посебну, тзв. сремску групу гвозденог доба (*Праисторија* II, 511–515).

међутим, нису производ локалних радионица, већ су прибављени било посредством Трибала и Дарданаца (фибуле са звездицама на луку, фибуле са седластом ногом, златне огрлице), било преко заједница које су насељавале Посавину (фибуле типа Чертоза) и источну Босну (астрагалоидни појасеви). Тек у првој половини IV века пре нове ере, у време првих додира домородаца с келтском културом, појављују се у Срему и Бачкој и оригиналне врсте накита: широке гривне чији се крајеви завршавају са по две повијене змијске главе, прстење и фибуле с ланчићима.[33] На основу ове оскудне археолошке грађе може се претпоставити једино да заједнице северно од Саве и Дунава и у раздобљу од краја VI до средине IV века карактеришу неразвијени привредно-друштвени односи и етнокултурна повезаност са заједницама средње Посавине и Олтеније. Тек неустрашива келтска племена, која су се у последњим деценијама IV века са северозапада спустила до ушћа Саве и Дунава, из основа су изменила традиционалну културу и етничке односе у целом средњем Подунављу.

Сусрет келтских изасланика са Александром Великим на Дунаву, 335. године пре нове ере, симболично најављује последње раздобље у развоју преисторијске културе на територији Србије – млађе гвоздено доба, раздобље коме основно обележје дају Келти и хеленистичка цивилизација. О овом раздобљу, међутим, више података пружају историјски извори него археолошки документи. Одмах после Александрове смрти (323. године), Келти су у брзом налету освојили територије до ушћа Саве и Дунава, а већ 310. године сукобили су се са Александровим војсковођом Касандром дубоко у унутрашњости Балканског полуострва, на планини Хему. У наредним деценијама, ови сурови ратници опустошили су Дарданију и Македонију, али су у средњој Грчкој, код Делфа, доживели 279. године страховит пораз. Разбијене келтске чете кренуле су разним путевима ка старој домовини. Повлачење је било мучно и дуго: у Македонији и Дарданији чете су уништене или десетковане, али је један њихов део, као и део келтских групација које су се кретале другим путевима, ипак стигао до ушћа Саве и Дунава, где се трајно настанио. Вероватно је за живота једне генерације заборављен пораз из 279. године, јер, настанивши се у овом подручју, Келти опет постају агресивни и током III

[33] М. Грбић, „Сребрна остава из Чуруга", *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* 1 (1928), 10–22.

века покоравају не само Трибале већ запоседају и део аутаријатске и гетске територије. Победници и покорени домороци образовали су тада оно моћно племе које се у историјским изворима помиње под именом Скордисци.[34]

Расположива археолошка грађа документује само једну, и то позну етапу историје Скордиска. С раним раздобљем њихове историје, од средине III до средине II века, могу се повезати само гробови који су откривени на периферији Београда (Карабурма, Роспи ћуприја).[35] Археолошки налази из друге половине II века нешто су бројнији, али тек раздобље опадања моћи Скордиска, почев од осамдесетих година I века, документовано је богатом грађом која је прикупљена истраживањем многих насеља и некропола на подручју од ушћа Драве до ушћа Тимока у Дунав.[36] Поједини, још усамљени археолошки налази из Шумадије (Коријани код Крагујевца), јужног Поморавља (многобројни локалитети у околини Ниша) и западне Србије (Крајчиновићи код Прибоја) показују, међутим, да су Скордисци у III и II веку насељавали знатно ширу територију.[37] На основу археолошких докумената може се закључити да је култура Скордиска у целини била еклектична; у току њеног развоја келтско наслеђе је непрекидно присутно (технологија израде керамичких и металних предмета), али је у старијем раздобљу (III–II век) снажно прожимају трибалске и аутаријатске форме, а у млађем, у време ширења Буребистине краљевине, у њу се укључују и многи елементи дако-гетске културе.[38]

Најкасније 9. године нове ере, све територије до Дунава прикључене су римској држави. Дарданци и Скордисци коначно су покорени нешто раније, али њихова култура није уништена. То-

[34] О Скордисцима у античким изворима, њиховој етничкој припадности и територији видети опширније: F. Papazoglu, *нав. дело*, 209–298.

[35] J. Todorović, *Praistorijska Karaburma* I, Dissertationes et Monographiae XIII, Beograd 1972.

[36] J. Todorović, *нав. дело;* исти, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Dissertationes VII, Београд 1968.

[37] У свим музејима у унутрашњости Србије чува се накит и оружје из III и II века, али је ова археолошка грађа необјављена. О налазима из Крајчиновића видети М. Зотовић – Ј. Бућић, *Ужички зборник* 4 (1975) 17–34.

[38] О основним карактеристикама културе Скордиска, осим наведених радова Ј. Тодоровића, видети Б. Гавела, *Келтски oppidum Жидовар*, Београд; М. Гарашанин, *Праисторија* II, 520–539.

ком прва два века нове ере, упоредо са стабилизацијом римске цивилизације дуж границе и магистралних путева, домородачке заједнице по забитим варошицама и селима и даље чувају предачке обичаје и упорно негују традиционалну културу. Тек током III века ове разлике нестају, а домороци на територији Србије масовно се укључују у културну и политичку историју Римске империје.

НАЛАЗ ИЗ ЛИСИЈЕВОГ ПОЉА КОД ИВАНГРАДА

Пре неколико година иванградски музеј откупио је око сто предмета од бронзе, ћилибара, гвожђа и керамике. Ти предмети су откривени на налазишту званом Лисијево поље, поред села Доње Луге, јужно од Иванграда, приликом заравњивања једне мање хумке, пречника 5 m и висине 0,80 m. Ти предмети су лежали у основи хумке, а поред њих су нађени скелетни остаци. У непосредној околини откривено је још неколико хумки сличних димензија.

Оскудни подаци показују само да у Лисијевом пољу постоји мала некропола и да сви поменути предмети потичу из једне хумке. Број и тип налаза омогућавају нам, међутим, да утврдимо број и време укопа у тој хумци и да донесемо извесне закључке о друштвеном положају и етничким карактеристикама покојника.

Материјал из Лисијевог поља састоји се од 105 предмета. Они се према намени могу сврстати у четири групе: а. украси за тело; б. украси за одећу; в. керамичке посуде за пиће; и г. оружје.*

Предмети нађени у хумци на Лисијевом пољу показују да су тамо вероватно биле сахрањене две особе, мушкарац и жена. По оружју се закључује да је један од покојника био мушкарац, а велики број украса показује да је друга особа била жена. Тај закључак потврђује и постојање два пара наруквица и два пара фибула различите величине. Може се претпоставити да је жена сахрањена са широким наруквицама и мањим паром фибула, а да су теже наруквице и пар већих фибула припадале мушкарцу. Огрлица од ћилибарских перли, чунасте фибуле, фибуле с увијеним луком, наочарасте фибуле и пекторал треба несумњиво пове-

* Изостављени су детаљни описи нађених предмета. – *Прим. ӣрир.*

зати с покојницом, док су бронзани окови и, можда, бронзани привесци припадали мушкарцу. Није јасно који је гроб садржавао керамичке посуде и да ли су ћилибарски привесци с рељефним представама припадали мушкарцу или жени.

Оба гроба изгледа потичу приближно из истог времена. Ако се изузме пар широких наруквица, које су сасвим неуобичајене и не могу се поуздано датовати, сви украси, керамичке посуде и оружје нађени у хумци у Лисијевом пољу могу се приписати једном кратком раздобљу, односно деценији пре или после 500. године пре нове ере. За широке наруквице, међутим, нема познатих паралела у овом периоду; једине формалне аналогије су две наруквице откривене у околини Цавтата, које можда потичу с краја бронзаног доба.[1] Наруквице тога типа су вероватно израђиване и касније, у мањим серијама, а очигледно нису биле шире распрострањене. Све друге врсте накита нађене у Лисијевом пољу биле су популарне међу средњобалканским племенима, нарочито онима настањеним на територији ограниченој Копаоником на истоку, Маљеном и Повленом на северу, Романијом на западу и Проклетијама и Дурмитором на југу и југозападу. У хумкама у Гласинцу[2] нађен је истоветан бронзани накит као и у Лисијевом пољу (наочарасте фибуле, полумесечасте фибуле с дугмастим орнаментом на луку, минијатурне наочарасте фибуле, перфорирани привесци, масивне наруквице с укрштеним крајевима), најчешће у гробовима који припадају фази IVв или почетком фазе Va у Гласинцу, односно времену око 500. године пре нове ере.

С друге стране, ћилибарске перле и привесци из хумке у Лисијевом пољу делимично су идентични а делимично врло слични ћилибарским перлама и привесцима откривеним у кнежевским гробницама у Атеници[3] и Новом Пазару.[4] У тим гробовима могу се наћи и аналогије за осликани крчаг. Налази из Лисијева поља најближи су, међутим, материјалу из гробова на подручју између

[1] R. Drechsler-Bižić, „Ostava kasnog bronzanog doba iz okoline Cavtata“, *Arheološki radovi i rasprave,* VIII–IX, 1982, 63–74, T. I, III.

[2] А. Бенац, Б. Човић, *Гласинац* 2, Сарајево 1957, 39–51.

[3] M. Đuknić, B. Jovanović, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, Čačak 1966, 16; Đ. Mano-Zisi, Lj. Popović, „Der Fund von Novi Pazar (Serbien)“, 50. *BRGK*, 1969, 197–201.

[4] М. Ђукнић, Б. Јовановић, *нав. дело.*

Ђетиње, Великог Рзава и Моравице у западној Србији (гробови под хумкама у Кремни, Кривој Реци и Пилатовићима[5]). Сличности између тих налаза су тако упадљиве да се може претпоставити да су подручје на коме се налази Лисијево поље (Полимље) и поменуту област у западној Србији насељавале заједнице које су припадале истом племену. То племе је било географски блиско племену које је развило гласиначку културу (вероватно Аутаријати) и чији су поглавари сахрањени под хумком код Новог Пазара (вероватно Дарданци) или код Атенице (вероватно Трибали). То племе је могло бити у веома блиском етничком сродству с Аутаријатима, али је по степену развијености културе и друштвено-економских односа било много ближе Дарданцима и Трибалима. Предмети нађени у хумци у Лисијевом пољу или у кнежевској гробници у Пилатовићима нису тако скупоцени као они из хумки код Атенице и Новог Пазара, али су у поређењу са предметима из хумки у Гласинцу знатно лепши и мање варварски. Заједнице у Полимљу и југозападној Србији очигледно су стекле независност и оствариле брз привредни развој у другој половини VI века пре нове ере. Да су се и културно осамосталиле од својих суседа и успоставиле властите везе са знатно удаљеним производним и трговачким средиштима сведоче неки предмети нађени у гробовима у Пилатовићима (на пример, један египатски скарабеј) и у хумци у Лисијевом пољу (ћилибарски привесци с рељефном декорацијом), који су јединствени на Балканском полуострву.

Посебну пажњу у том погледу заслужују амулети од ћилибара с фигуралним представама у рељефу, из хумке у Лисијевом пољу (сл. 42). Данас знамо да су привесци тога типа произвођени крајем VI века пре нове ере у неколико локалних радионица у Италији, и да су трговачким каналима преношени све до унутрашњости Балканског полуострва.[6] Једина налазишта на археолошкој карти на којима је нађен резбарен ћилибар из тих радионица су Компоље у Лици, Нови Пазар у долини Рашке, Атеница у

[5] М. Зотовић, „Некропола у Пилатовићима“, саопштење поднето на конференцији *Сахрањивање код Илира*, Београд 1979, 31–43; исти, *Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба западне Србије*, необјављена докторска теза.

[6] D. E. Strong, *Catalogue of the Carved Amber*, London 1966, 27; Б. Јовановић, „Ћилибарски накит у кнежевским гробовима Новог Пазара и Атенице“, *Зборник радова Народног музеја у Београду*, VIII, 1975, 65–73.

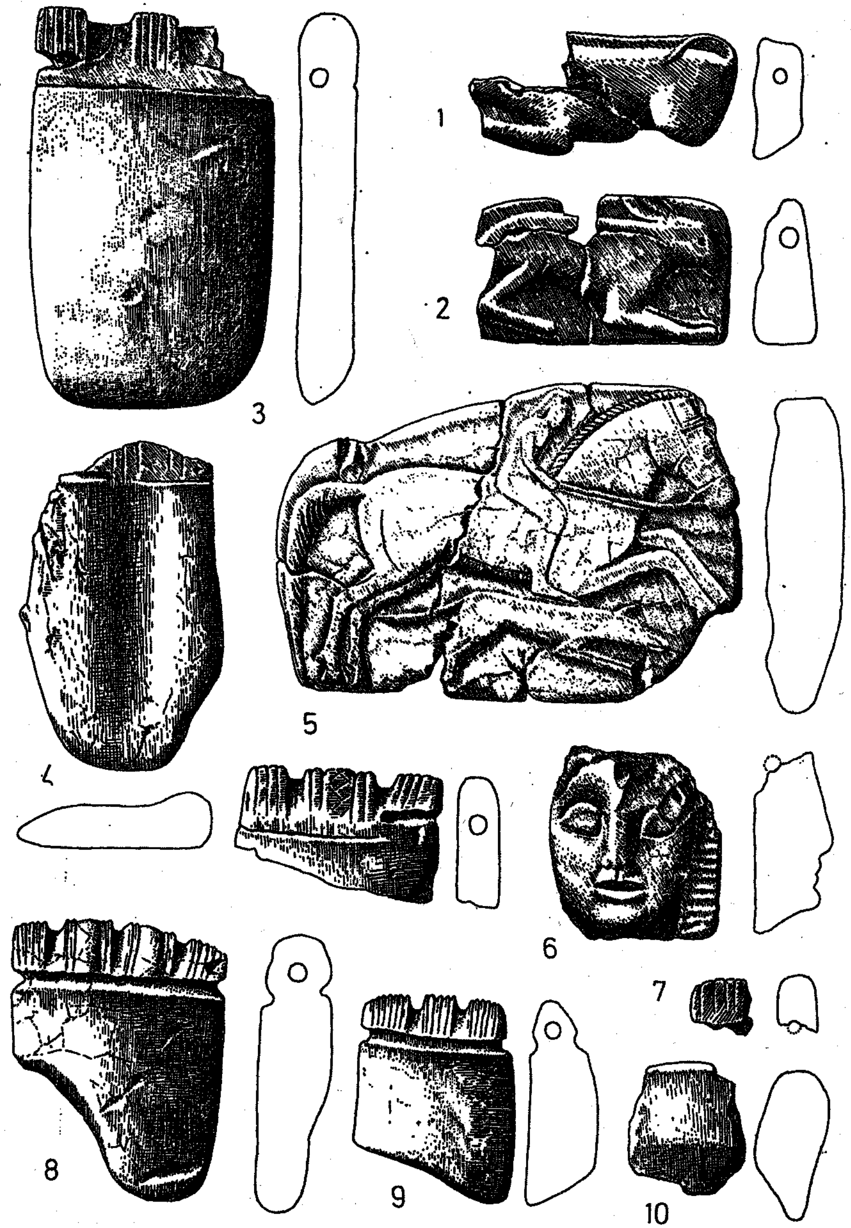

Сл. 42. Амулеӣ од ћилибара, Лисијево ӣоље.

долини Западне Мораве и Лисијево поље у долини Лима.[7] Привесци из Лисијевог поља се, међутим, и по облику и по мотивима разликују од сличних привезака нађених у Новом Пазару, Атеници и Компољу. Док компољски привесци имају извесних аналогија с онима из болоњске области, а привесци из Новог Пазара и Атенице личе на оне из Пиценума у јужној Италији, привесци из хумке у Лисијевом пољу чине посебну групу увезену из неког још непознатог производног средишта. Коњаник са псом на привеску из Лисијевог поља (вероватно хероизована представа покојника) несумњиво је најсложенија и најлепша слика у ћилибару на територији Балканског полуострва. Представа људске главе (вероватно глава куроса) не заостаје за њом. Ова глава је тако изврсне обраде и високе уметничке вредности да се убраја у врхунске производе италијанских радионица, нарочито оних које су биле под утицајем кампанијске уметности VI века пре нове ере.[8] Ти привесци, и материјал нађен у Лисијевом пољу у целости, јасно показују да је у Полимљу живело снажно и независно племе које је крајем VI века пре нове ере развило културу с јединственим карактеристикама.

(С енглеског превео *Веселин Косӣић*)

[7] Уп. Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић, *нав. месӣо*, R. Drechsler-Bižić, „Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, III/2, 1961, 99, T. XXIII, 3; Б. Јовановић, *нав. месӣо.*

[8] D. E. Strong, *нав. дело*, 31.

ГРОБ УГЛЕДНЕ ТРАЧАНКЕ ИЗ УЛПИЈАНЕ

Приликом археолошких истраживања северне некрополе Улпијане 1954–1957. године, уочен је у њеној близини, на локалитету Черкеско поље, један велик усамљен тумул. Због претпоставке да је тај тумул насут у неком од преисторијских раздобља, да се под њим налазе гробови преримских становника Косова, његово истраживање одложено је за близу двадесет година, све до тренутка кад је започет рад на пројекту *Дарданци у светлости нових археолошких истраживања.* У оквирима тога пројекта, у јулу и августу 1973. године, обављено је и археолошко ископавање тумула на Черкеском пољу.[1] Добијени су неочекивани резултати: уместо гробова из преримског доба, који би сведочили о култури древних Дарданаца, откривен је гроб једне угледне личности досељене у Улпијану из далеких крајева, вероватно пред сам крај II века.

Локалитет Черкеско поље налази се, као и Улпијана, у атару села Грачанице, западно од манастира и насеља. Сталном обрадом земљишта терен је ту готово идеално заравњен, тако да се тумул о коме је реч лако уочава чак и са знатне даљине. Док се остаци античке Улпијане простиру на левој обали речице Грачанке, Черкеско поље се пружа дуж њене десне обале. Тумул се налази око 500 m североисточно од северне капије Улпијане, а од њене северне некрополе удаљен је око 200 m, и од ње одвојен

[1] Археолошка истраживања тумула на Черкеском пољу организовао је Музеј Косова у Приштини у сарадњи са Одељењем за археологију Филозофског факултета у Београду, а остварио их је писац ових редова уз помоћ Александра Бачкалова и Кемаја Љуција, тада студента археологије а данас кустоса Музеја Косова.

Грачанком. Већ на први поглед било је јасно да се затечени изглед тумула знатно разликује од првобитног јер је цео терен дуги низ година преораван, тако да је висина тумула знатно смањена а пречник увећан. У односу на околно заравњено земљиште, његова висина је у 1973. години износила 2,30 m, а пречник око 40 m.

Археолошка истраживања су показала да се тумул на Черкеском пољу у целини састоји од земље која је насута над једним јединим гробом.[2] Пре обреда сахране и насипања тумула заравњена је на ниво првобитног хумуса кружна површина пречника од приближно 35 m, а затим је у њеном средишту припремљена ломача и сагређен гроб. То је, у ствари, правоугаона, око 0,80 m дубоко укопана јама димензија 3,10 x 2,10 m, оријентисана у правцу север–југ, са скретањем од 20° према западу. У њеном је средишту 0,50 m дубоко у здравицу укопан гроб у ужем смислу, чије димензије износе 1,40 x 0,42 m. Гроб у ужем смислу, који има функцију урне, озидан је од седам редова опека, везаних малтером, а покривен је двема великим каменим плочама чији су саставци заштићени опекама. Све површине, од дна гроба до обода јаме, веома су нагореле од ватре. Трагови високе температуре видљиви су и на опекама и малтеру, а посебно на површинама које непосредно окружују гроб. Очигледно је да су се ломача и гроб налазили на једном месту, тј. да је у средишту тумула на Черкеском пољу откривен bustum, који је оформљен у виду тзв. етажног гроба или, тачније, јаме са гробом – урном: на нижем нивоу, у здравици, јесте сам гроб, а на вишем нивоу првобитног хумуса је ломача са етажом широком 0,20–0,30 m.

Гроб у средишту тумула на Черкеском пољу садржао је богате прилоге. На етажу је нађено двадесетак предмета, махом ексера. На северној страни етажа откривено је девет гвоздених ексера, једна бронзана гривна и фрагменти мале керамичке посуде која се није могла реконструисати. На источној страни етажа лежали су само знатно уситњени фрагменти бронзаног лима, док је на западној и јужној страни откривено пет, односно два гвоздена ексера. На свим предметима су видљиви трагови горења, посебно на гривни и бронзаном лиму, који су деформисани услед високе температуре. Гроб у ужем смислу садржавао је остатке ломаче и прилоге прекривене скупоценом пурпурном тканином.

[2] Тумул није истражен у целини, већ само његова два наспрамна сегмента.

Његово дно било је покривено слојем гара и пепела дебљине од 0,12 до 0,05 m. Остаци спаљеног покојника сакупљени су у златним нитима проткану тканину и положени уз јужну страну гроба, и то на гомилу калцинисаних ораха. Прилози су стављени непосредно на слој гара и пепела, а груписани су уз странице гроба.[3]

Прилози уз северну страну гроба:

1. Посуда уског грла и дна, од мрко печене земље, украшена на врату и трбуху широким хоризонталним канелурама. Висина: 42,5 cm.
2. Цилиндрична козметичка кутија са поклопцем од сребрног лима, украшена хоризонталним урезаним тракама. Висина: 5,2 cm. бр. 126 (Т. I, 1).
3. Цилиндрична козметичка кутија од сребрног лима. На кутији и поклопцу алка, за коју је причвршћен кратак ланац. У кутији остаци угљеног праха за сенчење очију. Висина: 8,8 cm (Т. II, 2).
4. Уситњени фрагменти од мање стаклене посуде.
5. Уситњени фрагменти од мале керамичке посуде.
6. Фрагментована коштана фибула. Дужина очуваног дела: 4 cm.
7. Фрагментован гвоздени ексер. Дужина 4,2 cm.

Прилози уз источну страну гроба:

8. Четири фрагментоване украсне игле од кости.
9. Остаци луксузне кожне обуће, вероватно сандала. Сачувано је неколико комада, и то од танке коже, која је украшена и позлаћена (Т. III), и дебље коже, без позлате и украса.

Прилози уз западну страну гроба:

10. Вретено (fussum) са језгром од бронзе и дрвета и облогом од позлаћеног сребрног лима. Дужина 20 cm (Т. I, 1).
11. Златан прстен са срцоликим лежиштем у које је углављен „камен" од тамноплаве стаклене пасте. Пречник 1,8 cm (Т. I, 2).

[3] Конзервацију свих гробних прилога извршила је Ђорђина Габричевић, конзерватор саветник Народног музеја у Београду. Она је извршила и анализе садржаја тоалетних кутијица, као и остатака обуће и тканине.

ТАБЛА I

Черкеско поље код Улпијане, прилози из гроба: 1. козметичка кутија од сребног лима; 2. златни прстен; 3. златна огрлица; 4. златне аплике и перле; 5. златне наушнице.

ТАБЛА II

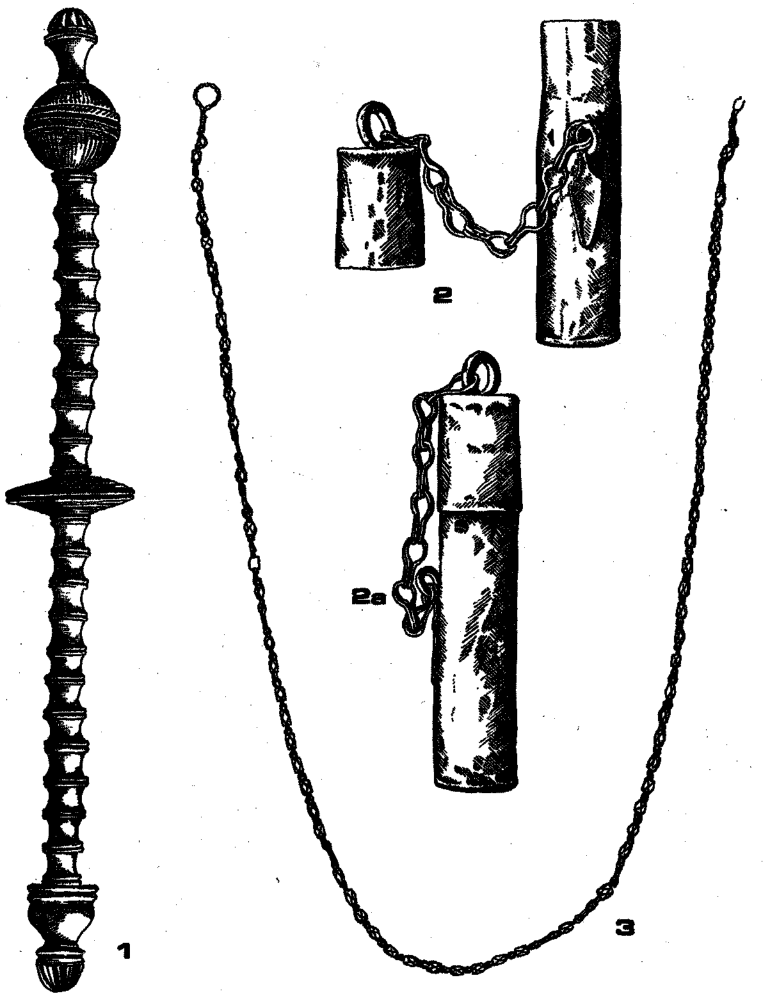

Черкеско поље код Улпијане, прилози из гроба: 1. сребрно вретено; 2–2а. козметичка кутија од сребрног лима; 3. сребрна огрлица.

ТАБЛА III

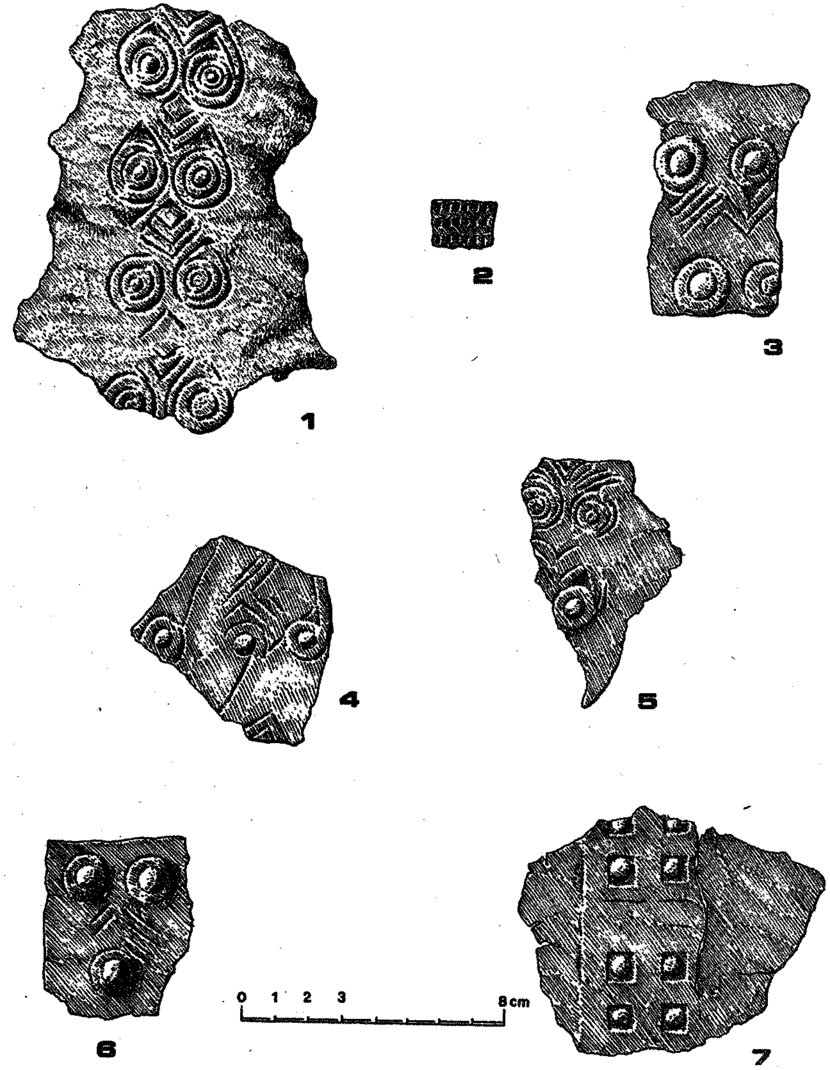

Черкеско поље код Улпијане, прилози из гроба: 1–7. остаци луксузне обуће од танке позлаћене коже.

12. Златна наушница у виду четворолисне детелине, с листоликим привеском. Дужина 3,3 cm (Т. I, 5).

13. Сребрна огрлица од позлаћених полиедарских перли. Дужина 47 cm (Т. II, 3).

14. Два гвоздена ексера дужине 6,2 и 7,1 cm.

Прилози уз јужну страну гроба:

15. Пет гвоздених ексера, дужине од 5,8 до 7,5 cm.

16. У ватри деформисана златна наушница, чини се идентична наушници бр. 12.

17. Огрлица од златних четворолистих розета и срцоликих лежишта која су испуњена белим полудрагим каменом. Дужина 26 cm (Т. I, 3).

18. Златне аплике (укупно 39) и перле (укупно 41) којима је била обрубљена пурпурна тканина проткана златним нитима (Т. I, 4).

19. Елипсоидна плочица од сребрног лима, деформисана и оштећена ватром.

На основу прилога може се поуздано закључити да је у средишту тумула на Черкеском пољу сахрањена женска особа, и то, судећи по величини прстена и огрлица, веома грацилна и млада. Покојница је положена на ломачу са личним накитом, што показују деформације које се опажају на једној наушници, а у нешто мањој мери и на прстену и огрлицама. После хлађења ломаче кости су испране од гара и пепела и сакупљене у скупоцену тканину, док је накит издвојено положен уз западну страну гроба. Затим су на остатке ломаче уз источну страну гроба стављени обућа покојнице и њене украсне игле, а уз северну страну – велика керамичка посуда, тоалетне вазе и кутије за шминку. Пре затварања гроба, преко остатака ломаче и прилога, пребачена је танка пурпурна тканина. По обављеној сахрани насут је тумул, и то у два маха. Најпре је насута хумка од тамномрке земље до висине од приближно 2,5 m. Тумул је коначно оформљен насипањем још једног слоја светломрке, растресите земље, чија је дебљина орањем и природним спирањем при врху сведена на 0,50–0,20 cm, која је првобитно морала бити знатно већа. На основу пресека може се закључити да је пречник тумула на Черкеском пољу првобитно износио 30 m, а висина око 5 m.

Тумул на Черкеском пољу насут је са циљем да обележи само гроб једне младе жене, свакако из веома богате и угледне породице. Насута земља је без икаквих садржаја, односно једино између слоја тамномрке и слоја светломрке земље пронађено је нешто уситњених животињских костију и уломака керамике, па се може претпоставити да су то остаци даће која је претходила коначном насипању тумула. У северозападном сегменту тумула, у слоју светломрке земље, откривени су остаци три веома трошна људска скелета, који су лежали на истој дубини, један покрај другог, оријентисани у правцу запад–исток. Два скелета припадају одраслим особама, док је један дечји. Сва три покојника сахрањена су у опруженом положају са левом руком на стомаку а десном на грудима. Мада покрај њих нису нађени прилози, на основу положаја скелета и дубине укопа може се закључити да је тумул на Черкеском пољу коришћен, за кратко време у средњем веку, за сахрану чланова једне породице из неког оближњег старосрпског насеља.

Черкеско поље припада најужој градској територији Улпијане, а тумул који је ту насут налазио се вероватно покрај пута којим се са севера прилазило граду. Тај истакнути положај тумула, као и његова знатна величина, свакако је у складу са друштвеним положајем покојнице која је под њим сахрањена, односно са угледом који је њена породица уживала у овом великом горњомезијском граду. Та породица је била очигледно један стран, сасвим особен елемент у структури становника Улпијане, јер тумул на Черкеском пољу не само да стоји по страни и усамљен већ је и речицом издвојен од северне градске некрополе. Осим положаја тумула, на страно порекло под њим сахрањене покојнице указују и изглед гроба, као и прилози који су у њему нађени.

Јужно, западно и северно од бедема Улпијане простиру се велике некрополе, али ни на једној од њих нису уочени тумули.[4] На северној некрополи, која је најпотпуније истражена и најближа Черкеском пољу, откривени су гробови спаљених покојника, махом из II и почетка III века, међу којима је било и гробова са етажом, али облика који је уобичајен на многим некрополама у

---

[4] О некрополама Улпијане опширније: Е. Чершков, Љ. Поповић, *Гласник Музеја Косова и Метохије* (Даље *ГМКМ*), 4–5, 1960, 372; исти., *ГМКМ*, 1, 1956, 320; Д. Срејовић, *Старинар* XIII–XIV, 70; А. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 77.

Горњој Мезији, североисточној Далмацији и Доњој Панонији.[5] И на осталим некрополама Улпијане откривени су гробови спаљених и инхумираних покојника, који се обликом и садржајима повезују или са домородачким дарданско-трибалским или италским формама сахрањивања.[6] Тумули нису уочени ни на широј, иначе веома великој градској територији Улпијане, а нема их ни у централним областима Дарданије. Већ и из тих разлога мора се закључити да покојница која је сахрањена на Черкеском пољу не припада дарданској етничкој заједници. Њена етничка припадност може се одредити на основу веома особених погребних ритуала који су обављени при њеној сахрани.

Гробови-ломаче (bustum) под тумулима, истоветни гробу на Черкеском пољу, откривени су на много места у источним областима Балканског полуострва, посебно у средишним областима Тракије, између Марице и Тунџе.[7] Иако се прототип за ту врсту гробова налази у сепулкралној пракси хеленистичке епохе, сасвим је извесно да се гробови-ломаче под тумулима из римског доба везују искључиво за Трачане.[8] Најстарији гробови тог типа у Тракији садрже новац и предмете из друге половине I века, али сви примери, који су истоветни гробу на Черкеском пољу, датовани су у крај II и у прве деценије III века, а откривени су махом у Старој Загори и њеној широј околини, на територији Augusta Traiana. У троуглу између Казанлика, Старе Загоре и Нове Загоре истражени су тумули из II–III века са ломачама-гробовима изграђеним од више редова опека, у којима су нађени остаци спаљених покојника, махом жена, и то редовно са скупоценим при-

[5] О гробовима овог типа опширније и са целокупном старијом литературом: А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд 1984, 110 и даље.

[6] Гробови са нагорелим бочним странама, који неки истраживачи сматрају илирском фунерарном формом (М. Гарашанин, *Годишњак Центра за балканолошка истраживања* VI, 1968, 5 и д.), сасвим су неилирски, односно откривени су искључиво на територијама које су насељавали тзв. Дако-мизијци, тј. Трибали, Дарданци и Панони.

[7] О географској распрострањености ове врсте гробова види А. Јовановић, *op. cit.*, 115, карта 23.

[8] Најстарији гробови-ломаче под тумулима откривени су на подручју око ушћа Дунава, у Невиодунуму, Хистрији, Томију и Калатису (Уп. Е. Bužor, *Dacia* IV, 1960, 533: P. Alexandrescu, *Histria* II, 1966, 205; M. Bucolava, *Pontica* I, 1968, 26; C. Preda, *Dacia* IX, 1965, 233) и на крајњем југоистоку Балканског полуострва, у Лилебургасу (Уп. A. M. Mamsel, *Archaeologische Anzeiger* 1941, I–II, 119).

лозима и већом количином ораха.[9] Сличност између гроба на Черкеском пољу и гробова који су ту откривени, на пример у Добову, Старој Загори и Читалки, тако је велика да се сме претпоставити пресељење једне богате трачке породице са територије Augusta Traiana у Улпијану, и то највероватније пред сам крај II века.

О разлозима доласка те трачке породице у Улпијану може се само нагађати. Извесно је једино да је она у новој средини имала потребу, а и могућности, да истакне своје порекло, односно етничку припадност, јер тумул на Черкеском пољу то јасно документује. Сахрана под тим тумулом до те мере је аутентично трачка да је морала бити обављена док су везе дошљака са старим завичајем још биле чврсте, а њихова сећања на обичаје завичајне земље још веома жива. То истовремено значи да између досељења поменуте трачке породице у Улпијану и насипања хумке на Черкеском пољу није протекло много времена, свакако не више од дужине живота једне генерације.

Тачно датовање гроба испод хумке на Черкеском пољу тешко је извршити јер су готово сви предмети који су у њему нађени могли бити дуго коришћени. С друге стране, гробни прилози не потичу из локалних занатских радионица, већ из веома удаљених производних центара, који се најчешће не могу тачно лоцирати. То се односи првенствено на златан накит, али и на скупоцено вретено, украсне коштане игле и тоалетни прибор. А. Јовановић је показао да је златни накит из тумула на Черкеском пољу израђен према хеленистичким узорима, и то током II–III века, у источномедитеранском производном кругу.[10] Чак и велика керамичка посуда са једном вертикалном дршком има сасвим неуобичајен облик, који није заступљен у локалној грнчарској производњи у Дарданији, а ни у Горњој Мезији, Далмацији и Доњој Панонији. Та посуда слична је једино вретенастим амфорама које су израђиване почев од краја II века у црноморским керамичким радионицама.[11] Сви прилози у гробу на Черкеском пољу стилски се повезују са производима са трачке, црноморске и егејске тери-

[9] Уп. Л. Гетов, *Археологиа*, кн. 1, 1969, 36–47; Д. Николов, Х. Буюклиев, *Археологиа*, кн. 1, 1967, 19 и д.; Х. Буюклиев, *Археологиа*, кн. 4, 1973, 39 и даље.

[10] A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd 1978, 41–43.

[11] Уп. O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981, 45–46.

торије, а то је и област где су откривени и гробови-ломаче испод тумула. Како су најближе аналогије из првих деценија III века, може се закључити да је сахрана на Черкеском пољу обављена у време владавине последњих Севера, а да је трачка породица која је ту насула тумул досељена у Улпијану најраније у време владавине последњих Антонина.

Гроб угледне Трачанке из Улпијане омогућује да се тачније објасни и појава трачких имена у ономастичком материјалу из Дарданије. Трачка имена на римским надгробним споменицима са поменуте територије сматрана су доказом или да су Дарданци били Трачани, или да су у римско доба изгубили своју етничку самосвест или, пак, да су део својих територија препустили Трачанима, односно да су се у већој или мањој мери „тракизовали“.[12] Ф. Папазоглу је на основу подробне анализе целокупне ономастичке грађе доказала да Дарданци нису Трачани, односно да трачка имена на епиграфским споменицима из Дарданије означавају у свим случајевима само досељенике из Тракије.[13] Остао је, међутим, још нерешен проблем када, зашто и у ком броју Трачани долазе у Дарданију. Ф. Папазоглу је с разлогом одбацила мишљење Н. Вулића да је до јачања трачког елемента у источној Дарданији дошло тек пред крај III века, а сама је претпоставила да би се ширење неких трачких племена према западу могло одиграти „у време кад су се Трибали повлачили, или нешто доцније у доба римског надирања“.[14] Тумул на Черкеском пољу, као и остали слични археолошки налази, показује, међутим, да досељење Трачана у Дарданију није везано за једно строго ограничено време нити је мотивисано само једним разлогом.

У пограничним источним деловима Дарданије уочени су релативно бројни тумули из римског доба, посебно на територији Наисуса.[15] Мада је истражено само неколико од тих тумула, ипак се може претпоставити да је већина њих повезана са трачким елементом. Тумули о којима је реч у већини случајева су, као и тумул

[12] F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba,* Sarajevo 1969, 168 и д., са прегледом свих мишљења и целокупном литературом.

[13] *Исто,* 185 и д.

[14] *Исто,* 188.

[15] О тим тумулима опширније и са целокупном старијом литературом А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије,* Београд 1984, 112 и д. и карта 22.

на Черкеском пољу, усамљени и готово увек насути над гробовима који садрже изузетно скупоцене прилоге. Како се ниједан од њих не може датовати пре краја I века, то је извесно да је већина Трачана поменута на надгробним споменицима из Дарданије досељена ту тек у време процвата градског живота, током II и у првим деценијама III века. С друге стране, скупоцени прилози из поменутих гробова испод тумула показују да су ти досељеници у већини случајева припадали богатом слоју трачког становништва, што је сигуран знак да су их у Дарданију довели интереси економске природе.

Тумул на Черкеском пољу само је један карактеристичан пример који омогућује да се боље разуме присуство Трачана на територији Дарданије.

БЛАГО ИЗ КРУШЕВИЦЕ

У селу Крушевици, које се налази око 25 km северозападно од Рашке, пронађени су пре петнаестак година драгоцени предмети из старијег гвозденог доба: разноврстан накит од злата, сребра и ћилибара, једна црнофирнисована грчка ваза и мања посуда од бронзе (Т. I–VI, сл. 43–44). То археолошко благо остало је дуго скривено код налазача и тек је 1985. године замршеним путевима доспело у руке стручњака Народног музеја у Крушевцу и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.[1]

Време које је протекло од открића блага у Крушевици до тренутка његовог смештања у музејске збирке било је довољно дуго да сећања избледе и да се, уместо истинитих, добију противуречни искази како о тачном месту где су драгоцени предмети нађени тако и о њиховом броју и распореду. Ни чести дуги разговори са налазачем ни археолошке провере на самом терену нису омогућили да се реконструишу околности налаза; од прикупљених података за веродостојан се може сматрати само један: скупоцени накит и посуде откривени су у Крушевици, у засеоку Јолдићи, и то на имању Јована Петровића, на његовој окућници. На основу приповедања чланова Петровићеве породице може се с доста сигурности закључити да су поменуте драгоцености откривене приликом заравњивања терена за изградњу нове куће, да су лежале на ограниченој површини и то испод крупнијег камења, а да су затим, због уверења да потичу из гроба, склоњени из

[1] Детаљније о околностима налаза и историјату блага из Крушевице: *Илустрована политика*, бр. 1401 од 1985. године и *Галаксија*, бр. 166 од 1986. године.

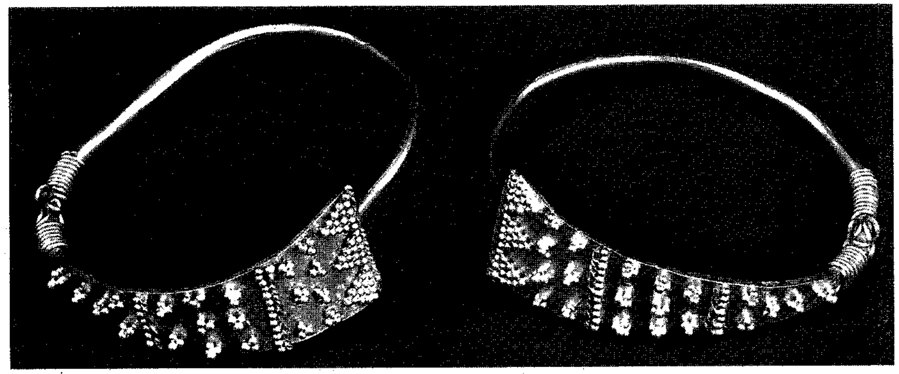

Сл. 43. Златне наушнице, Крушевица.
Сл. 44. Сребрни украс за прса, Крушевица.

сујеверја под стреху мање пећи за печење хлеба, и ту заборављени. Претпоставку да је на окућници Јована Петровића откривен у ствари гроб, и то вероватно под ниским тумулом, оснажује сам садржај блага из Крушевице, које се састоји од три врсте предмета: а. накита за тело, б. накита за одело и в. гарнитуре за пиће.

а. *Накит за тело*

1. Пар златних наушница. Злато, ковање, филигран, гранулација. Пречник: 3,9 x 4,2 cm. Тежина 17,58 грама.

Наушнице од пуније жице која је на једном крају стањена а на другом проширена у виду издуженог троугаоног језичка. На троугаоном проширењу украси од филигран-жице и ситних гранула које образују троуглове и стилизоване цветове, распоређене у три поља међусобно раздвојена тордираном жицом и низом гранула. На прелазу у карику намотана је жица у виду салтелеона (T. I, 1–2).

2. Две златне перле. Злато, ливење, филигран. Димензије: 0,7 x 0,9 и 0,6 x 0,8 cm. Тежина 0,55 и 0,60 грама.

Лоптасте перле са отвором у средини. Око отвора филигранска жица (T. I, 4–5).

3. Четири златне алке. Злато, ливење. Пречник 2,3 cm, ширина 0,4 cm. Тежина 1,9 грама.

Три целе и једна фрагментована алка од златног лима полукружног пресека (T. I, 7–9).

4. Сребрна позлаћена перла. Сребро, позлата, ливење, филигран. Димензије 2 x 2,6 cm. Тежина 14,5 грама.

Биконична шупља перла са осам режњева међусобно раздвојених филигранском жицом (T. IV, 4).

5. Две сребрне позлаћене перле. Сребро, позлата, ливење, филигран. Димензије 1,8 x 2,2 cm. Тежина 10,5 грама.

Биконичне шупље перле са осам режњева, између којих се налази филигранска жица (T. IV, 5–6).

6. Две сребрне перле са гранулама. Сребро, ливење, гранулација. Димензије 1,7 x 2,2 cm. Тежина 10,3 и 8,7 грама.

Лоптасте шупље перле од сребрног лима, украшене гранулама које образују ниске и равнокраке троуглове (T. IV, 7–8).

ТАБЛА I

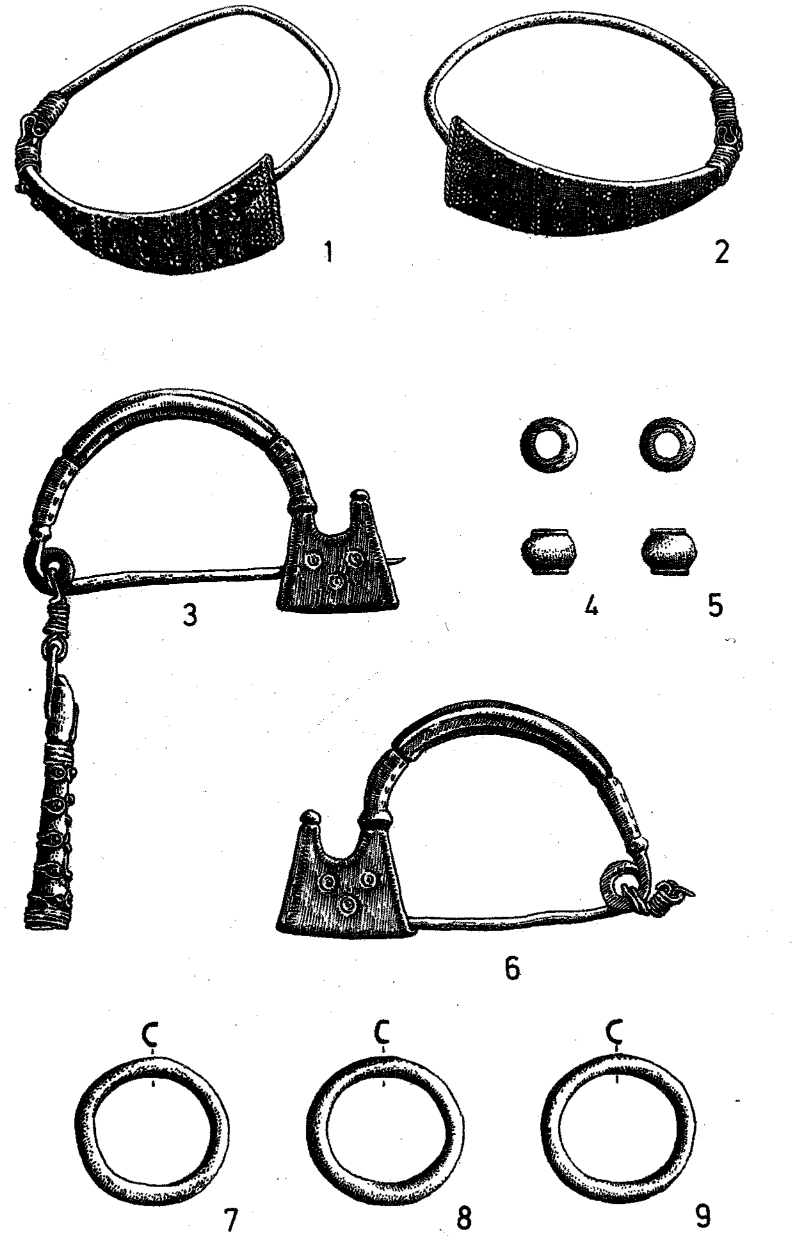

ТАБЛА II

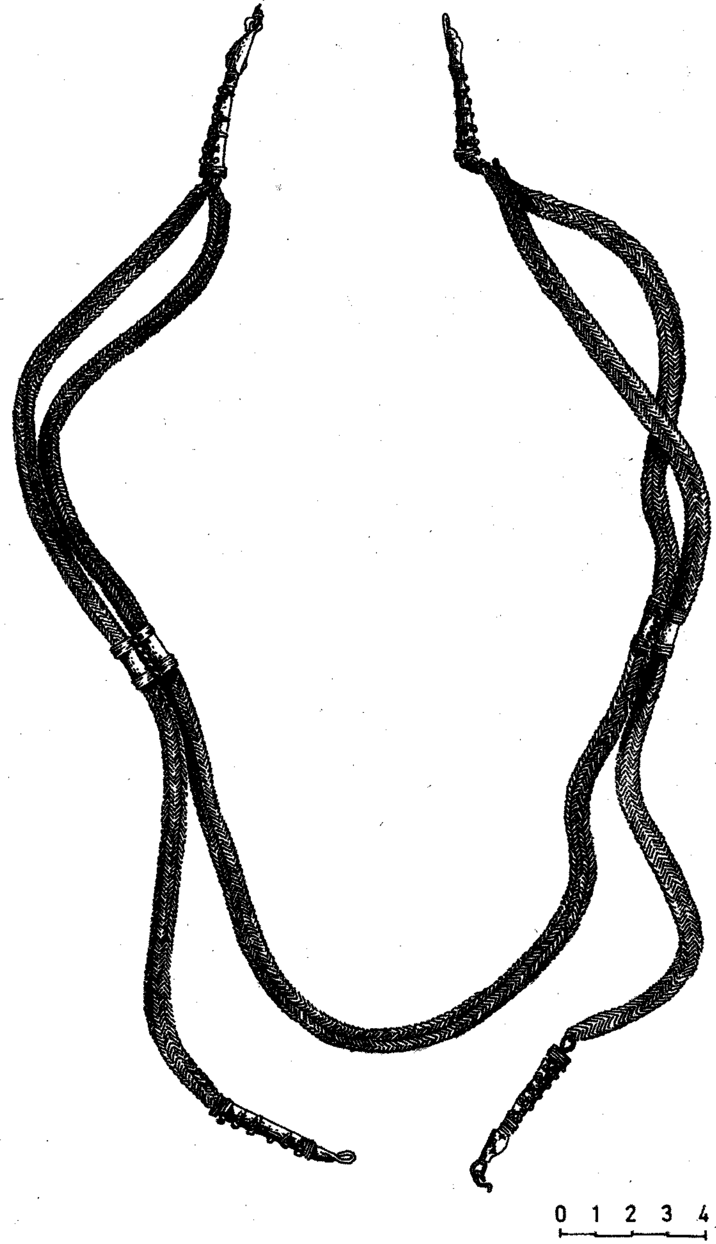

ТАБЛА III

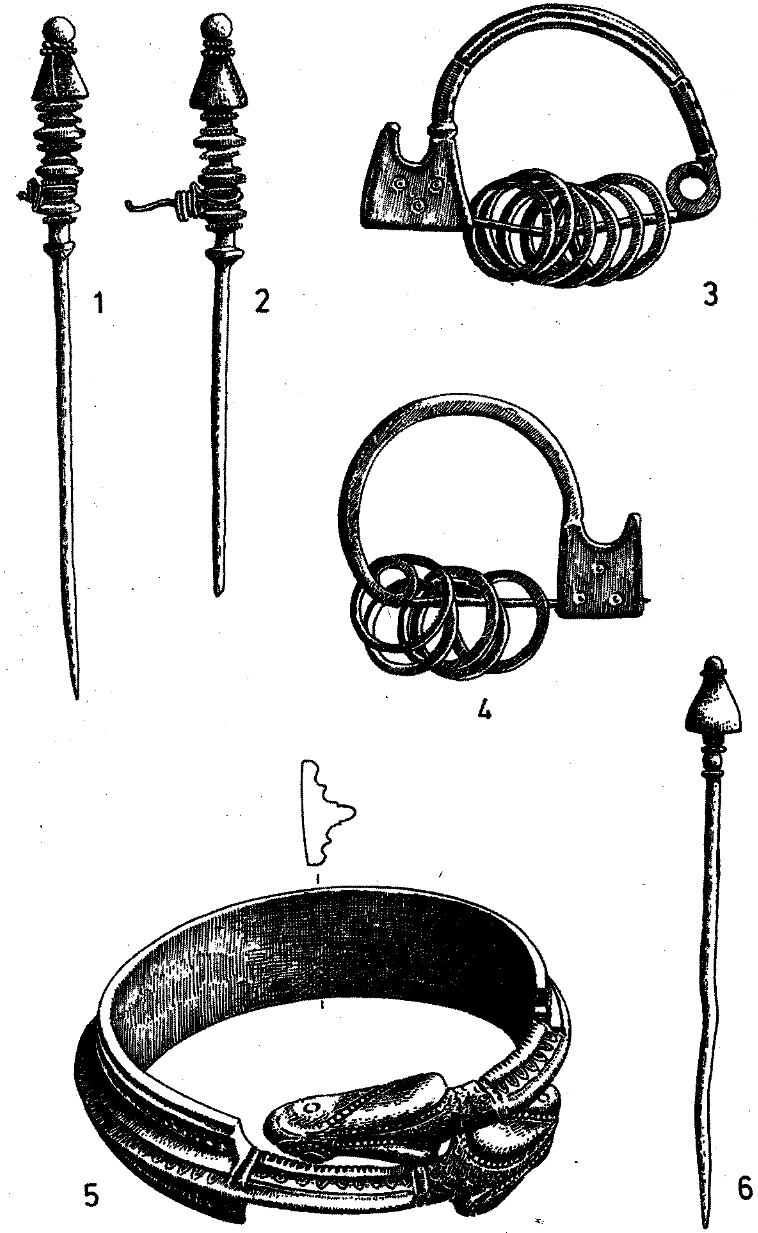

ТАБЛА IV

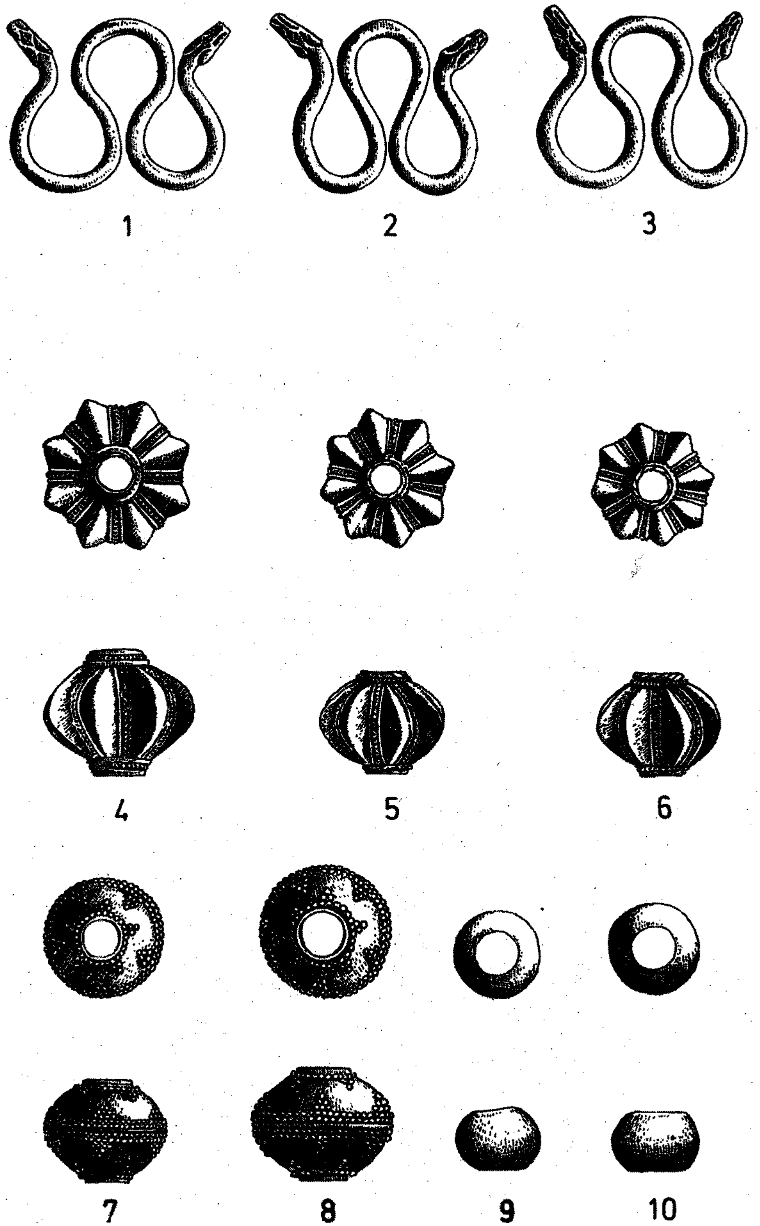

ТАБЛА V

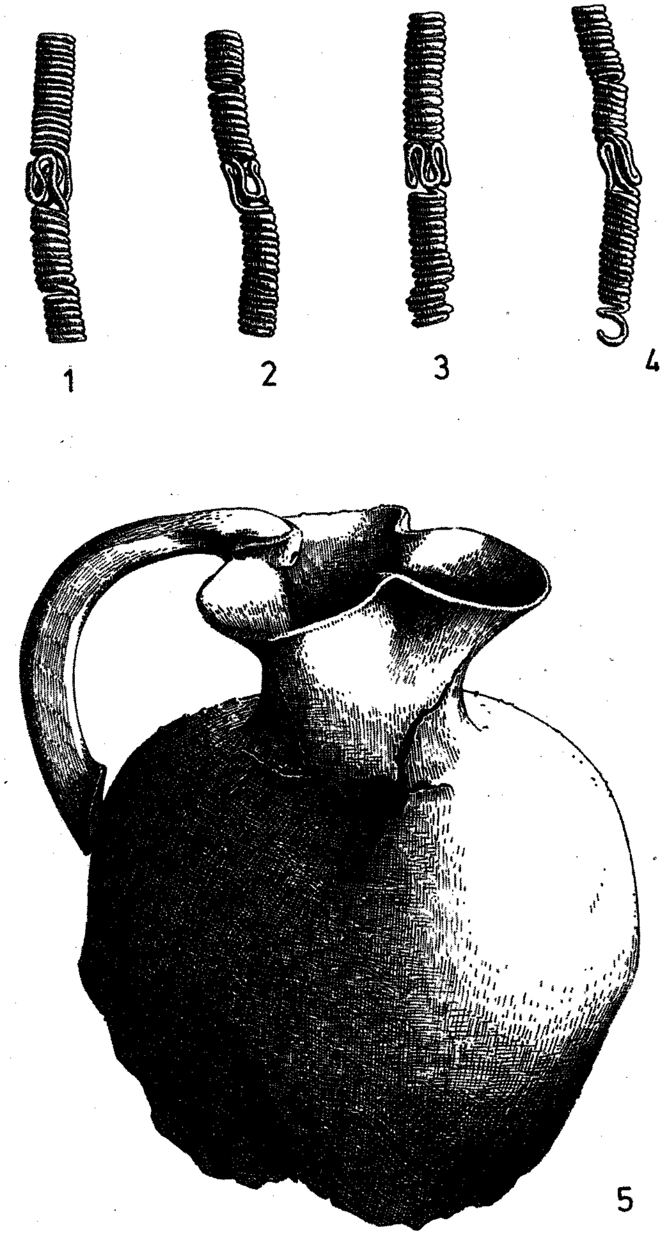

ТАБЛА VI

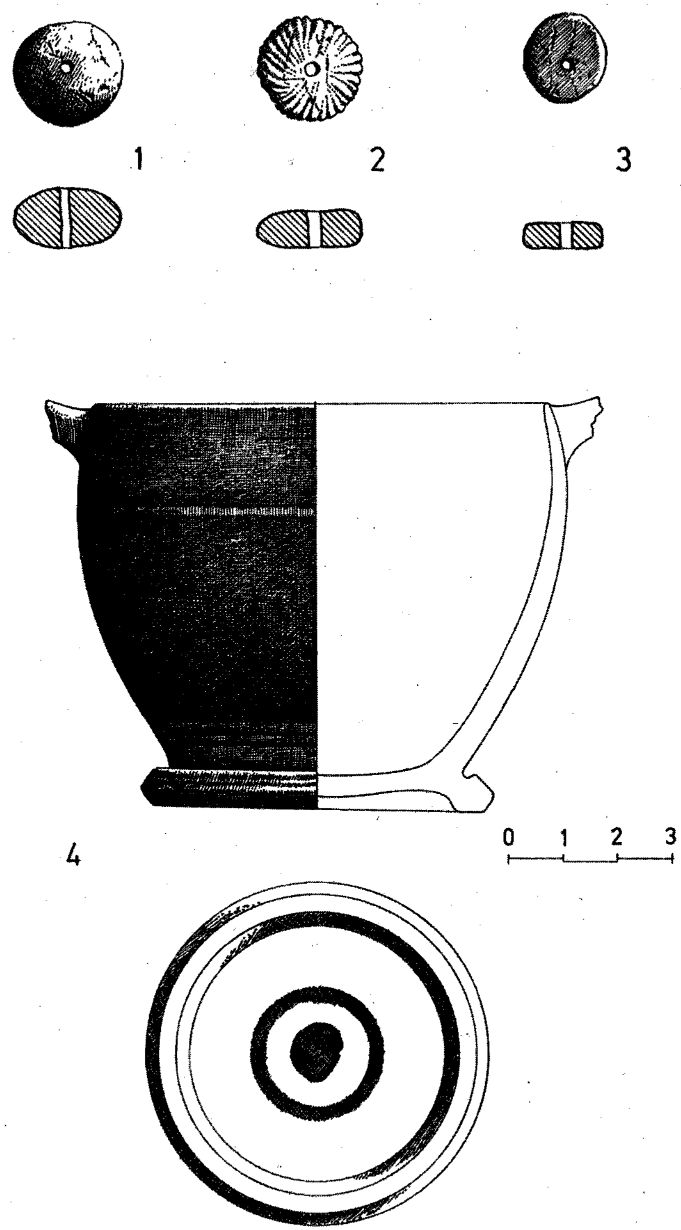

7. Две сребрне перле. Сребро, ливење. Димензије: 1 x 1,6 и 1,1 x 1,5 cm. Тежина 2,6 грама.

Лоптасте шупље перле од сребрног лима са широким отвором по средини (Т. IV, 9–10).

8. Сребрни салтелеони. Сребро, ковање. Дужина 4,9 cm, пречник 0,4 cm. Тежина 4,6 грама.

Осам целих и три развучена салтелеона. Спирално навијена кована жица са меандрастим увојцима у средини (Т. V, 1–4).

9. Сребрна алка. Сребро, ливење. Пречник 1,8 cm, а ширина 0,4 cm. Тежина 1,3 грама.

Алка полукружног пресека од сребрног лима (Т. I, 9).

10. Сребрне наушнице. Сребро, ковање, урезивање. Димензије 3,7 x 3 cm. Тежина 9,5 грама.

Три привеска за наушнице од сребрне пуније жице, повијене у виду омеге и са стилизованим змијским главама на крајевима (Т. IV, 1–3).

11. Две сребрне гривне. Сребро, ливење, ковање, гранулација, урезивање. Пречник 6,8, ширина 1,9 cm. Тежина 154,5 и 153 грама.

Сребрне масивне гривне са пребаченим крајевима који су обликовани у виду змијске главе. Гривна је профилисана подужним ребрима од којих је средишње јако наглашено и украшено крљушастим урезима. Између ребара су грануле (Т. III, 5).

12. Лоптасте перле од ћилибара. Димензије од 1,3 до 1,6 cm.

Тридесет и три лоптасте перле, углавном фрагментоване (Т. VI, 1).

13. Ваљкасте перле од ћилибара. Димензије од 0,8 до 1,5 cm.

Две целе и четири фрагментоване ваљкасте перле, украшене ситним режњевима (Т. VI, 2).

14. Пљоснате перле од ћилибара. Димензије 4 x 1,3 cm.

Једна цела и једна фрагментована пљосната перла (Т. VI, 3).

15. Ћилибарске перле неправилних облика.

Тридесет и три фрагмента перли неправилних облика и различитих величина.

б. *Накиш за одело*

16. Сложени сребрни украс за прса који се састоји од пет елемената, и то: две фибуле, ланца и две игле.

16/1. Сребрна фибула. Сребро, ливење, ковање, урезивање. Димензије 5,9 x 3,3 cm. Тежина 20,5 грама.

Лучна фибула са четвороугаоном седласто изрезаном ногом која се завршава дугметастим украсом. На наребреном луку биконична ојачања при крајевима. Нога је по ивици украшена тремолираном линијом, а у средини са три концентрична кружића. За петљу фибуле прикачена је конична стопа за ланац у виду стилизоване змијске главе (Т. I, 3).

16/2. Сребрна фибула. Сребро, ливење, ковање, урезивање. Димензије 5,9 x 3,6 cm. Тежина 14 грама.

Лучна фибула, готово идентична претходној (Т. I, 6).

16/3. Сребрни ланац. Сребро, ковање, филигран, гранулација. Дужина 143,5 cm. Тежина 197,5 грама.

Ланац од вишеструко уплетене сребрне жице. Удвостручен је помоћу две цилиндричне спојнице, односно четири коничне спојнице које се завршавају стилизованом змијском главом. Спојнице су украшене гранулама око којих је обмотана филигранска жица (Т. II).

16/4. Сребрна игла. Сребро, ливење, гранулација. Дужина 10,9 cm. Тежина 10,7 грама.

Украсна игла профилисаног врата и купасте главе, која се завршава украсом у виду лопте. Глава и врат украшени нискама од ситних гранула (Т. III, 1).

16/5. Сребрна игла. Сребро, ливење, гранулација. Дужина 9,1 cm. Тежина 11 грама.

Украсна игла, готово идентична претходној (Т. III, 2).

17. Сребрна фибула. Сребро, ливење, ковање, урезивање. Димензије 5,8 x 3,6 cm. Тежина 12,3 грама.

Лучна фибула са четвороугаоном седласто изрезаном ногом која се завршава украсом у виду дугмета. Лук наребрен, с биконичним ојачањима при крајевима. Нога украшена дуж ивица тремолираном линијом, а у средини с три концентрична круга. На игли шест сребних алки (Т. III, 3).

18. Сребрна фибула. Сребро, ливење, ковање, урезивање. Димензије 4,7 x 3,3 cm. Тежина 5,6 грама.

Лучна фибула с глатким луком и четвороугаоном седласто изрезаном ногом. Нога је дуж ивица украшена тремолираном линијом, а у средини с три концентрична кружића. На игли пет сребрних алки (Т. III, 4).

19. Сребна игла. Сребро, ливење, гранулација. Дужина 9 cm. Тежина 4 грама.

Украсна игла профилисаног врата и купасте главе на којој је лоптасти украс. Испод лоптастог украса венчић од ситних гранула (Т. III, 6).

в. *Гарнишура за йиће*

20. Бронзана посуда (ојнохое). Бронза, ливење. Висина 12,5 cm.

Фрагментована посуда од бронзаног лима са заобљеним трбухом, хоризонталним раменом, кратким вратом и тролисним отвором. Дршка, четвороугаоног пресека, повезује трбух с отвором изнад којег се завршава у виду стилизоване змијске главе (Т. V, 5).

21. Керамичка ваза (скифос). Фино пречишћена црвено печена земља, витло, фирнис, бела енгоба. Висина 7,6 cm, пречник отвора 9,2 cm, пречник дна 6,5 cm.

Фрагментован скифос. Прстенаста нога у виду торуса. Одбијене хоризонталне дршке, вероватно потковичастог облика. Унутрашње и спољашње површине превучене црним фирнисом, изузев уске траке изнад ноге и стопе вазе, где се примећују трагови беле енгобе. На стопи крупна тачка коју уоквирују два концентрична прстена сликана црним фирнисом. Танка црвена линија испод зоне с дршкама (Т. VI, 4).

Благо из Крушевице састоји се од драгоценог накита истих стилских одлика, произведеног истовремено у једној радионици, можда и руком једног истог мајстора. Посуде из гарнитуре за пиће, иако од различитих материјала, па отуда и из различитих радионица, носе печат истог већег производног центра и истог времена. Та стилска и хронолошка хомогеност блага из Крушевице показује да су сви његови садржаји прибављени једновре-

мено, истим путем и из истог занатско-уметничког круга. С друге стране, ти садржаји својим карактеристикама оснажују претпоставку да благо из Крушевице у целини треба везати за гроб, и то за гроб богате, изузетно угледне жене. Остаје, међутим, неизвесно да ли се под гробном хумком налазио још који гроб. На ту могућност указивало би неколико украсних предмета који се не укључују у гарнитуру накита уобичајену за једну особу. Тако благо из Крушевице садржи уз пар златних наушница и три сребрна привеска за наушнице (Т. I, и Т. IV, 1–3), а уз сложени накит за прса, у који су укомпоноване две фибуле и две игле (сл. 44), још и једна украсна игла и две фибуле (Т. III, 3,4,6). Како је и овај „вишак“ део женског накита, то је могућно да су под ниским тумулом у Крушевици биле сахрањене две женске особе, односно да је приликом поравњавања терена један гроб откривен у целини а један само делимично. Уколико све драгоцености потичу из једног гроба, тада је покојница сахрањена с целокупним својим накитом, који се састојао из једног пара златних наушница, три сребрне наушнице, пара гривни, сребрне огрлице (сл. 45), ћилибарске огрлице, сложеног накита за прса, две фибуле и једне украсне игле. Пажњи налазача сигурно је промакла једна сребрна наушница, а вероватно и прстен, или су пак ти украси касније изгубљени.

Тешко је претпоставити тачан изглед гроба под заравњеном хумком у Крушевици, као и начин на који је сахрањена власница драгоцености које су у њему нађене. На основу података да су сви предмети нађени на релативно малом, ограниченом простору, и то испод крупнијег камења, може се претпоставити да је у питању земљана хумка са гробном конструкцијом од ломљеног камена. Налазач не помиње остатке скелета. Остаје, међутим, нејасно на основу чега је ипак створено уверење да драгоцености потичу из гроба. Можда је око предмета ипак било уситњених костију спаљеног покојника или веома трошног скелета. Чињеница да ни на једном од пронађених предмета нема трагова ватре показује да је покојница инхумирана или, уколико је спаљена, да су све драгоцености стављене у гроб тек после хлађења ломаче.

Благо из Крушевице повезује се географски, хронолошки и културно-историјски са драгоценостима које су пронађене на централнобалканском подручју у такозваним кнежевским гробовима, првенствено с драгоценостима откривеним у долини Ибра (Петрова црква, код Новог Пазара), Западне Мораве (Атеница,

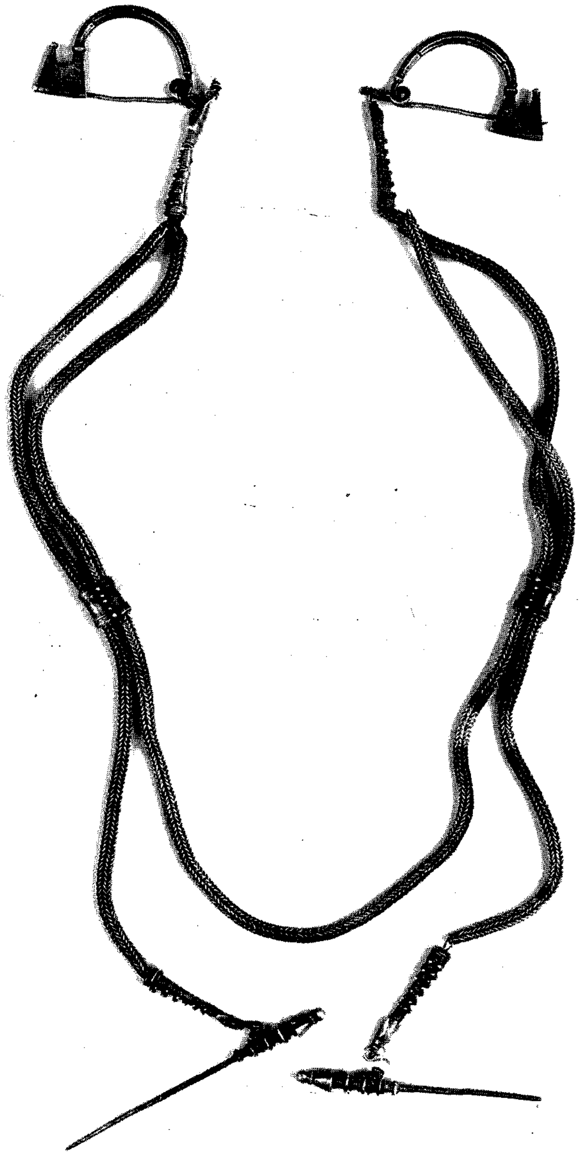

Сл. 45. Сребрна огрлица, Крушевица.

код Чачка) и Велике Мораве (Мраморац, Умчари, Милошевац, Колари).[2]

Крушевица се налази у уској долини Крушевичке реке, која са Градачком реком гради Брвеницу, леву притоку Ибра. Локалитет лежи на благој коси коју окружују узвишења између 650 и 950 m надморске висине. Насеље за које се везује благо из Крушевице вероватно се налазило на једној од оближњих узвишица или на Горњем Градцу, око 2 km југоисточно, или на Градини, која лежи западно, на удаљености од око 4 km. Поменути локалитети, као и Крушевица, добро се повезују Брвеницом с главном комуникацијом дуж Ибра на истоку; комуникације према западу, северу и југу су од далеко мањег значаја, јер су кратке и махом се завршавају у беспућу. Важно је, међутим, истаћи да Крушевица лежи готово у средишту једне мање, планинама јасно ограничене, природне средине: на југу је Рогозна, на истоку Копаоник, на западу Голија, а на северу Чемерно. Из ове области лако се силази у долине Западне и Велике Мораве, на северу, и на Косово и у Повардарје, на југу. Сама Крушевица налази се на средокраћи између локалитета где су откривени најбогатији кнежевски гробови у средишту Балканског полуострва, између Петрове цркве и Атенице. Пошто је благо из Крушевице и хронолошки и типолошки најтешње везано за драгоцености из поменутих кнежевских гробова, то је извесно да су сви ти скупоцени предмети прибављани из једног производног круга и да су припадали истом друштвеном слоју, вероватно елити исте племенске заједнице.

Посматрано са културно-историјског становишта, благо из Крушевице је одраз деловања грчке културе на домородачку културу централнобалканског подручја. Све врсте накита за тело и одело из Крушевице имају узоре у грчком накиту из геометријског и архајског периода, а и гарнитура за пиће је свакако производ грчких мајстора. Прототип за фибуле са четвороугаоном, седласто изрезаном ногом налази се међу грчким фибулама из позног геометријског раздобља, наруквице и наушнице са завршецима у виду змијских глава рађене су по узору на грчки накит из архајског периода, а сложени накит за прса подразумева и

[2] Опширније о кнежевским гробовима из старијег гвозденог доба на централнобалканском подручју са целокупном стручном литературом: А. Палавестра, *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд 1984.

грчку одећу – пеплос, јер фибуле из те гарнитуре служе да се споје крајеви одеће на раменима.[3] Имитације наведених прототипова грчког накита често се појављују у областима на северу Грчке, у Македонији и централнобалканским областима, нарочито од средине VI до пред крај V века пре нове ере. Још је тешко тачно лоцирати све производне центре ових врста накита. Извесно је да су радионице на Халкидичком полуострву, односно око Солуна, предњачиле у производњи и дистрибуцији тог накита јер су, на пример, на некрополи код Синдоса, у гробовима из друге половине VI и из V века пре нове ере, пронађене све оне врсте накита које су откривене у гробовима у Требеништу, Пећкој Бањи и испод Петрове цркве, а које су нађене и у благу из Крушевице.[4] Егнацијевим путем тај је накит стизао у област око Охридског језера, а одатле, преко горњег Повардарја и Косова, и до Ибарске долине, односно у долину Велике Мораве. Радионице на Халкидичком полуострву свакако нису биле и једине које су функционисале током VI и V века пре нове ере. Има довољно разлога за претпоставку да је у последњој деценији VI века, а најкасније током прве половине V века пре нове ере оформљен и један производни центар у самом срцу Балканског полуострва, негде у Рашкој или Поморављу, који је био посебно специјализован за израду накита од племенитих метала, и то фибула с четвороугаоном ногом, гривни с крајевима у виду змијских глава и појасних гарнитура. То јасно показује територијална дистрибуција поменутих врста накита: око 95% фибула, гривни и појасева од злата и сребра откривено је у долини Ибра и у Поморављу, а само око 5% на територијама на западу (Босна и Херцеговина), југу (Косово, Албанија, Македонија), истоку (Тракија, Олтенија) или северу (Панонска низија).[5] С обзиром на такву територијалну дистрибуцију, а и на хронологију тог накита (крај VI и V век пре нове ере) извесно је да га треба везати за Трибале и схватити као

[3] Опширније, са назнаком налазишта и аналогија: R. Vasić, „Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu", Arheološki vestnik 37, 1988, Ljubljana; P. Amandry, *Colection H. Stathatos* I (Strasburg 1953) и III (Strasburg 1963), passim.

[4] Уп. *Sindos*, Athena 1985 (каталог изложбе у Археолошком музеју у Солуну).

[5] Р. Васић, *нав. дело*, и М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, стр. 505–511 и Карта XV.

израз њиховог богатства и надмоћи над осталим старобалканским народима током поменутог раздобља.[6]

Кад је, тачно, благо из Крушевице доспело под земљу, није лако одредити. Фибуле са четвороугаоном ногом и гривне са крајевима у виду змијских глава срећу се већ у гробовима из последње две деценије VI века (Петрова црква, Атеница), али и у контексту налаза из V века пре нове ере.[7] Наушнице омега типа везују се махом за рани V век, док је веома специфичан облик златних наушница из Крушевице близак једино сребрним наушницама из оставе у Чуругу.[8] Сложени накит за прса има најближе аналогије у сличном накиту из гробова у Синдосу, који су датовани у раздобљу од 510. до 450, године пре нове ере.[9] Посматран у целини, накит из Крушевице израђен је касније од накита из хумке испод Петрове цркве (око 510. године пре нове ере), а пре накита из оставе у Чуругу (IV век пре нове ере).

Ближе датовање блага из Крушевице одређује гарнитура за пиће: бронзана ојнохое и керамички скифос. Бронзана ојнохое из Крушевице подражава готово до детаља керамичке, црнофирнисоване ојнохое са наглашеним хоризонталним раменом, сврстане у тип II, које су произвођене у атичким радионицама између 470. и 450. године пре нове ере.[10] И скифос из Крушевице је по облику готово идентичан атичким скифосима типа А, датованим у раздобље 480–460. године пре нове ере.[11] Из тих разлога и остале драгоцености које су садржане у благу из Крушевице треба датовати у време око 480–460. године пре нове ере.

[6] Везивање ових врста налаза за илирска племена, за Аутаријате (М. Гарашанин, *нав. дело*; R. Vasić „The Chronology of the Early Iron Age in Serbia", BAR, Supplementary Series 31, 1977, 23–26; Đ. Mano-Zisi, Lj. Popović, „Der Fund von Novi Pazar", 50. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1969, 201–207) не може се оправдати ни археолошким ни историјским подацима.

[7] Уп. А. Палавестра, *нав. дело*; R. Vasić, *нав. дело*.

[8] Уп. P. Amandry, *Colection H. Stathatos* I, Pl. XXIV, 141; III fig. 103–104; *Sindos* Nº 486, 491 521; М. Гарашанин, *нав. дело*, Т. 114.

[9] *Sindos* Nº 61, 62, 156, 327, 351.

[10] Уп. B. A. Sparkes, L. Talcott, *The Athenian Agora – Black and Plain Pottery*, Princeton–New Jersey, 1970, 60, Pl. 5/103.

[11] *Исто*, 84–86, Pl. 16/338, 342, 343.

ТРИБАЛСКИ ГРОБОВИ У ЉУЉАЦИМА

Љуљаци су добро познати у археолошкој литератури по локалитету Милића брдо, на коме су 1931. године откривени остаци насеља из бронзаног доба.[1] Приликом ревизионих истраживања тога насеља, 1975–1978. године, обављена су и рекогносцирања околног терена с циљем да се утврди место на коме су житељи Милића брда сахрањивали своје мртве.[2] Очекивање да ће на оближњим узвишицама и косама бити откривена некропола није се остварило, али су 1976. године у равници покрај Груже, на знатној удаљености од Милића брда, уочене две ниске хумке. У 1977. и 1979. години те хумке су у целини истражене.[3] Под њима нису, међутим, откривени гробови житеља Милића брда из бронзаног доба, већ гробови Трибала, првих историјски познатих становника Шумадије.

Место на коме су уочене хумке у Љуљацима мештани називају Крчевине. Мада се тај назив односи на неколико великих ливада покрај Груже и мада се под њим подразумева терен са знатном количином камена или са каменим гомилама, ипак су ту биле видљиве само две хумке, и то удаљене око 150 m једна од друге.

Хумке у Љуљацима су истих величина, а ископавања су показала да су и једнаке грађе. Њихов пречник износи 18 m, висина

[1] Уп. Vulić N., Grbić M., *Corpus vasorum antiquorum*, Jugoslavie fasc. 3, Musée du Prince Paul à Belgrade, Nogentle-Rotrou 1937.

[2] О тим ископавањима опширније М. Богдановић, *Љуљаци*, Крагујевац 1986.

[3] Истраживања су обавили Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду и Народни музеј у Крагујевцу. Сви налази са ових истраживања чувају се у Народном музеју у Крагујевцу.

1,5 m, а формиране су од земље и две врсте камена донетог са оближњих узвишица, и то крупнозрног гранита са Кадијевца и лапорца са Руњевачке главице. Обе хумке су знатно оштећене, посебно хумка I, чији је западни део готово у целини уништен дубоким орањем.

Профили хумке I показују да је терен на коме је хумка насута био нераван и благо нагнут према југу. Простор одређен за сахрањивање омеђен је ломљеним каменом, а после обављене прве сахране засут је у целини земљом. При ископавању, непосредно испод танког слоја хумуса, откривен је плочаст и ломљен камен, али не на већим површинама. Готово у средишту хумке укопана је у слој насуте земље јама пречника 0,90 m, и то до дубине 0,70 m. У јами су нађени гар и пепео са спаљеним људским костима, као и неколико фрагмената нагорелог бронзаног лима и керамике рађене на витлу. У југоисточном сегменту откривене су три велике камене конструкције, три гроба, различите величине и оријентације. Камена конструкција близу средишта хумке, означена као гроб 2, највећим делом је уништена. Њена најцеловитије очувана јужна страна показује да је била оријентисана у смеру исток-запад, са незнатним скретањем према северу, и да је имала изглед каменог корита дугог 3,20 m, широког 1,40 m и дубоког око 0,50 m. Дно је било покривено ситним плочастим каменом, а бочне стране су изграђене од четири реда ломљеног камена у техници сухозида. Међу камењем нађени су фрагменти дугих људских костију, комади кородираног гвозденог предмета и једна ћилибарска перла са окцима од стаклене пасте, а нешто даље, али ван конструкције, и једно велико бронзано дугме пресвучено сребрним лимом, и фрагментован гвоздени предмет. Конструкција означена као гроб 1 очувана је у целини. Она је имала изглед правоугаоног корита (3,40 x 1,60 x 0,55m) са поплочаним дном и страницама од ломљеног камена, а била је оријентисана дужим странама североисток-југозапад. Цела конструкција је била покривена већим плочама лапорца. Унутар ње нађене су само трошне људске кости и један кородиран предмет од гвожђа, вероватно копча.

Камена конструкција, означена као гроб 3, исте је грађе али је другојачијег облика и оријентације. Дно гроба је поплочано већим плочама, а бочне стране брижљиво су озидане ломљеним каменом до висине 0,80 m. Цела конструкција има основу у виду

елипсе с дужом осом од 4 m, а оријентацију у смеру север-југ. Неизвесно је како је гроб био покривен. При ископавању је запажено да по средини камене конструкције, по уздужној оси, није било камена готово до самог дна, те се из тих разлога може претпоставити да је за покривање коришћено дрво. При врху гроба, уз западни зид, нађени су керамички крчаг рађен на витлу и један фрагментован гвоздени предмет, а при дну златне кружне аплике, и то 5 аплика пречника 1 cm, 24 аплике пречника 0,5 cm и 20 аплика са искуцаним испупчењима пречника 0,7 cm. Како су аплике вероватно красиле одећу на прсима умрлог, а како су откривене у северном делу гроба, може се закључити да је покојник положен у гроб главом према северу.

При ископавању осталих сегмената хумке I наишло се на веће и мање групе камена, вероватно на остатке разорених гробних конструкција, као и на уситњене фрагменте керамике, делом рађене руком а делом на витлу. У основи хумке, на целој површини, откривени су у слоју дебљине 0,80–1,20 m фрагменти керамичких лонаца, биконичних здела и пехара на шупљој нози, као и неколико фрагмената жртвеника и антропоморфних фигурина. На основу типолошких одлика поменутих археолошких налаза може се закључити да се на терену на коме је насута хумка I налазило насеље винчанске културе. Чини се да је то насеље било релативно кратковеко и мало, јер није захватало и терен на коме је насута хумка II.

Хумка II је по величини и структури истоветна хумки I: насута је на неравном терену, омеђена је каменим прстеном пречника 18 m, висока је 1,5 m и насута је углавном земљом. Иако је у западном делу готово уништена, на основу очуваних делова може се закључити да је покривала један централни и неколико периферних гробова. Сви гробови леже на приближно истој дубини. Камена конструкција у центру (гроб 1), правоугаоне основе димензија 3,30 x 1,70 m, има поплочано дно и низак зид од ломљеног камена, а оријентисана је дужим странама у смеру исток-запад. Међу камењем нађена су два људска зуба, фрагменти гвозденог умба и тулац гвозденог копља.

По периферији хумке, радијално у односу на гроб 1, откривене су три камене конструкције (гробови 2, 3 и 4). Конструкција на северној периферији (гроб 2), правоугаоне основе димензија 3,5 x 1,75 m, оријентисана је дужим странама исток/североисток-

запад/југозапад, а изграђена је махом од већих плоча лапорца. На њеном поплочаном дну нађене су људске дуге кости у фрагментима и једна сребрна двојна игла, а у југоисточном углу лежала су два гвоздена копља, једно са заштитником на врху, камени брус и керамичка здела у коју су стављени двоухи пехар и мала шоља. Према положају дугих костију може се закључити да је покојник био сахрањен у опруженом положају, главом према истоку, односно да су копља, брус и керамички прилози стављени поред његове главе.

Камена конструкција на периферији југоисточног сегмента, означена као гроб 3, оштећена је по површини. У целини је наликовала на конструкцију гроба 2, тј. била је изграђена претежно од плоча које формирају плитко правоугаоно корито, димензија 3,0 x 1,6 m, оријентисано дужим странама север-југ. У северном делу конструкције нађене су фрагментоване дуге људске кости, вероватно кости руке, а покрај њих два гвоздена копља и два камена бруса, што значи да је покојник положен у гроб главом према северу.

На периферији североисточног сегмента откривена је камена конструкција правоугаоне основе димензија 3,25 x 1,80 m, оријентисана дужим странама запад/северозапад-исток/југоисток (гроб 4). Мада је знатно оштећена, на њеном дну нађени су гробни прилози у првобитном положају: два гвоздена копља, једноухи дубљи лонац са керамичком кашиком на дну, три дубоке зделе и два једноуха пехара са тролисном стопом.

Дуж западне периферије хумке II обрадом земље свакако је уништено неколико сличних гробова на које указује разбацано камење, аморфни комади гвоздених предмета, фрагменти керамике и једна перла са окцима од стаклене пасте. На целој површини хумке II између слоја насуте земље са гробним каменим конструкцијама и здравице пружа се културни слој дебљине од око 1,20 m у коме је нађена велика количина керамике, најчешће фрагменти једноухих и двоухих лончића, коничних здела и лонаца. Ти налази, иначе типични за Басараби културу, и то њену старију фазу, показују да је хумка II формирана на месту на коме се током VIII–VII века пре нове ере налазило мање насеље старијег гвозденог доба.

Гробови под хумкама у Љуљацима приближно су истих димензија и грађе, а како леже на истим дубинама и садрже махом

једнообразне прилоге, очигледно је да су све сахране обављене у једном кратком раздобљу.[4] Сви покојници положени су у гроб у опруженом ставу, у одећи и са одговарајућим накитом, а прилози су стављени најчешће покрај њихових руку, и то у висини рамена. Оријентација покојника није устаљена. Прилози показују да су под хумкама у Љуљацима махом сахрањени одрасли мушкарци, и то ратници наоружани са по два копља. Једино је у гробу бр. 3 под хумком I сахрањена вероватно жена.

На питања кад су обављене сахране под хумкама у Љуљацима и за који се етнокултурни круг оне везују, није тешко одговорити. О датовању и пореклу неколико карактеристичних прилога – керамичке ојнохоје из гроба бр. 3 хумке I, двојне сребрне игле из гроба бр. 2 хумке II и керамичких пехара са тролисно проширеном стопом из гроба бр. 4 хумке II – било је већ доста речи у стручној литератури: ојнохоје је повезана са аналогним примерцима са јадранске обале и њеног залеђа у Епиру и Албанији,[5] сребрна игла уврштена је у групу игала са главом у облику слова M са краја VI и из V века пре нове ере,[6] а пехари с тролисном стопом укључени су у посебну керамичку групу типа Љуљаци-Доња Рача, која карактерише завршни хоризонт културе старијег гвозденог доба на територији централне Србије.[7] Ако се тим закључцима придода и чињеница да су златне аплике из гроба бр. 3 хумке I готово истоветне апликама из хумке I у Атеници, онда се безрезервно може закључити да је сахрана под хумкама у Љуљацима обављена током прве половине V века пре нове ере.

Сви предмети из гробова у Љуљацима припадају једном посебном етнокултурном кругу чије се контуре наслућују у средишту Балканског полуострва крајем бронзаног доба, а јасно кристалишу крајем VI и почетком V века пре нове ере. То је велики круг са керамиком Калакача, Басараби и Ферићиле културе из које се изнедрила култура са керамиком типа Љуљаци-Доња Рача

---

[4] Само је гроб са остацима спаљеног покојника касније укопан у средиште хумке I. О датовању тог гроба није могућно ништа поуздано закључити јер су фрагменти керамике нађени у њему атипични, као и фрагменти бронзаног лима.

[5] М. Паровић-Пешикан, „Ојнохоја из Атенице и група кљунастих крчага у унутрашњости Балкана", *Старинар* XXXIX, 1988, 45.

[6] R. Vasić, „Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum", Praehistorische Zeitschrift, Bd. 57/2, 1982, 241–249.

[7] M. Jevtić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd 1983, 38.

и са металним налазима типа Мраморац. У културном, а свакако и у етничком смислу тај круг се јасно разграничава од западнобалканског и источнобалканског круга, тј. од култура илирских и трачких племена, а повезује се са јужнопанонским и трансилванско-влашким простором, тј. мизијским и дако-гетским територијама. То је недовољно уочена, а веома важна чињеница. Налази типа Мраморац су донедавна повезивани са Аутаријатима, односно Илирима, упркос околности да се појављују на територији која је неспорно трибалска, и то крајем VI и у V веку пре нове ере, у време кад су Трибали највећи и најмоћнији народ у средишњим областима Балканског полуострва.[8] С друге стране, целокупна култура завршне фазе старијег гвозденог доба у Поморављу, тј. на трибалској територији, особена је и потпуно аутономна у односу на истовремене културе у трачким и илирским областима, а блиска је једино култури панонског и трансилванско-олтенијског простора. Тиме се јасно утврђује да Трибали не могу бити ни Илири ни Трачани, већ да су посебан палеобалкански народ, близак Мезима, Дарданцима и Дако-Гетима. Из тих разлога и нема сумње да су под хумкама у Љуљацима сахрањени припадници једне елитне трибалске заједнице.

[8] Уп. М. Гарашанин. *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973, 507–508; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR Suppl. Series 31, Oxford 1977, 24–25.

РЕЛИГИЈЕ НЕКИХ СТАРОБАЛКАНСКИХ ПЛЕМЕНА

Дачка религија

Дачка религија подразумева религијска схватања, култове и ритуале популације која је крајем првог миленијума пре нове ере насељавала територију од северног дела Панонске низије до доњег Дунава. Та популација, коју су грчки писци називали Гетима, а римски Дачанима, укључује се у велику породицу индоевропских народа. Процес формирања Дако-Гета и њихове религије започиње већ почетком другог миленијума пре нове ере, али се они јасно сагледавају тек у последњим вековима старе ере, посебно кад је Бојребиста (владао од 82. до 44. године пре нове ере) ујединио дачка племена и створио снажну државу са центрима у Трансилванији. Моћ Дачана сломили су Римљани. После дуготрајних ратовања, Трајан је 106. године коначно покорио Дачане и њихову територију укључио у Римско царство, у чијим је оквирима остала све до 271. године.

Извори за дачку религију веома су оскудни. Херодот први помиње Гете и истиче да они верују да не умиру, него да покојници одлазе богу Залмоксису или Гебелезису (према новом читању Небелизис). Сваке пете године шаљу гласника да Залмоксису пренесе њихове молбе, и то на тај начин што га бацају увис и дочекују на копља. Ако копља прободу гласника и он одмах издахне, веровало се да им бог указује милост, а ако се то не догоди, сматрају да је за гласника одабрана погрешна личност, па бирају другога. Чини се да су Гети поштовали Залмоксиса као велико божанство земље, на шта указују предања о његовом подземном стану.

О осталим божанствима дачког пантеона нема поузданих података. На основу археолошких налаза претпоставља се да је поштована једна богиња, слична Хестији, и бог који по својим функцијама наликује на Ареса, односно Марса. Под утицајем Трачана прихваћен је и култ богиње Бендиде. На основу натписа и фигуралних представа из римске епохе може се закључити да је известан број дачких божанстава и хероја у то време поштован под именом Либер Патера, Херкула Инвиктуса, Силвана или Дијане Мелифике. Заветни рељефи показују да је посебно био популаран мистични култ такозваних Подунавских коњаника. Тај култ је посведочен оловним, каменим или керамичким иконама, на којима је у средишту приказана богиња са једним или, чешће, два коњаника, који газе људску фигуру или рибу. На основу пратећих иконографских детаља (жртвовање овна, ритуална гозба, попрсја Сола и Луне) може се закључити да је култ Подунавских коњаника настао под јаким утицајем митраизма, односно Диоскура и Кабира. Представе на скупоценим предметима нађеним у кнежевским гробовима из V–III века пре нове ере вероватно имају религиозан садржај. На парагнатидама шлема гетског типа из Аџиђола (Румунија) приказан је брадати коњаник са копљем у подигнутој десници, док су на кнемидама представљене две змије: једна која се приближава коњанику и друга која се устремљује на неку птицу. Испод коњаника приказан је мушкарац на престолу са ритоном у једној и орлом у другој руци. Те представе упућују на култ хероса, посебно на хероса на коњу. На шлему из Коцофанештија (Румунија) представљена је сцена жртвовања: мушкарац у оклопу и огртачу, са шиљатом капом на глави, вероватно свештеник, мачем убија овна. На ритону из Пороина представљене су у средишту две људске фигуре на престолу, вероватно божански пар, а покрај њих по једна фигура у гесту адорације.

Из писаних извора је познато да је у време стварања дачке државе свештеничка каста уживала највећи углед. Врховни свештеник Декајнеос (Дикинеус) био је уз Бојребисту нека врста краља, јер је сматран духовним учитељем и вођом Дачана. Његова моћ је била веома велика: заповедао је не само људима из нижих сталежа већ и краљевима. Свештенство је свакако имало значајну улогу и касније, на шта указују добро организована светилишта која су откривена у различитим деловима Дакије. Највеће и најцеловитије истражено је светилиште у Сармисегетузи, главном граду и престоници Дакије. То светилиште заузима велики ограђени простор, а састоји се од неколико правоугаоних и кружних конструкција. Највећа кружна конструкција, пречника 9,40 m, састоји се од прстена положених андезитских блокова које прате андезитски стубови, и од два унутрашња прстена од дрвених стубаца – једног кружног и једног потковичастог. На основу распореда и броја тих елемената претпоставља се да је то светилиште одраз својеврсног дачког календара, у коме је година подељена на 12 месеци са по 30 дана, а сваки месец на пет периода од по шест дана. И за остала два кружна светилишта, која су откривена у Румунији у Фетеле Албе и у Пецица, мисли се да су формирана на основу одређених астрономских посматрања у која је био упућен врховни свештеник. Правоугаона светилишта састоје се од три до шест редова камених база за дрвене или камене стубове или ступце, најчешће од по 5 до 15. Јединствен култни споменик је олтар у виду стилизованог Сунчевог диска, који је конструисан од зракасто распоређених андезитских плоча, а чији пречник износи 7 m. Диск је подељен на 10 сегмената, који представљају Сунчеве зраке, а сваки од њих завршава се малим четвороугаоним удубљењем, чија функција није довољно јасна. На томе олтару нађен је слој пепела са костима свиње и керамичким фрагментима, очигледно спаљених жртава. На олтару су примећени и уски канали којима су се течне жртве сливале у камено корито, скривено испод земље. Претпоставља се да су ту богу Сунца приношене на жртву разне животиње, а можда и људи.

О сахрањивању и култу мртвих код Дачана може се судити претежно на основу археолошких налаза. Са њихових територија већ од почетка другог миленијума пре нове ере познат је велики број некропола са гробовима како спаљених, тако и инхумираних покојника. Луксузни предмети који су стављани уз покојника, почев од средине првог миленијума пре нове ере, показују да се од тог времена утврђује веровање да мртви одлазе у предео где ће вечно живети и уживати у сваком задовољству. Мада се у облицима гробова и начину сахрањивања уочавају и утицаји хеленистичке и келтске латенске културе, ипак је локална традиција најизразитија, а огледа се посебно у гробовима племенске аристокраије. У једном таквом гробу у Аџиђолу, испод великог тумула начињене су две просторије, и то већа, у којој је у дрвеном

ковчегу сахрањен мушкарац, и мања, у којој је сахрањена жена. Покрај њих, у ограђеном простору, нађени су скелети три коња са целокупном опремом. Покрај покојника стављено је његово оружје са церемонијалним шлемом и кнемидама од сребра, декорисаним златом, као и скупоцене сребрне вазе украшене фантастичним животињама. Жена која је приликом сахране мушкарца убијена, као и три поменута коња, вероватно је покојникова супруга или робиња. Овом гробу је сличан и принчевски гроб из Крајове, у коме су такође нађени многи предмети, посебно делови коњске опреме, богато украшени главама бика, лава или пантера.

БИБЛИОГРАФИЈА

О религији Дако-Гета још није написана општа студија; располаже се једино делима која се односе на врховно божанство Гета, Залмоксиса – в. M. Eliade, *Zalmox, the Vanishing God: Comparative Studies in the Religion and Foklore of Dacia and Eastern Europe*, Chicago 1972. О дачким боговима и светилиштима в. H. Daicoviciu, „Dakische Gottheiten und Heiligtumer" у каталогу изложбе *Die Daker,* Mainz/Rhein 1980.

Илирска религија

Илирска религија подразумева религијска схватања, култове и ритуале индоевропских племена која су у првом миленијуму пре нове ере насељавала југозападне делове Балканског полуострва, односно источне обале Јадранског мора, од Истре до Валонског залива. Именом Илири називало се најпре једно мало племе између Скадарског језера и реке Мати, а тек од средине IV века пре нове ере под тим именом подразумевала су се и остала њима блиска племена на Балканском полуострву. Илирска племена била су разједињена и само је једноме од њих, Ардиејима, пошло за руком да остваре државу, са краљем на челу, коју су Римљани разбили 168. године пре нове ере.

Извори за илирску религију изузетно су оскудни. Грчки писци већ од VII века пре нове ере (Алкман, Хекатеј из Милета, Псеудо-Скилакс) помињу поједина племена која се касније убрајају у Илире, али не дају никакве податке о њиховој религији и

митологији. Каснији грчки и римски аутори (Плиније Млађи, Помпоније Мела, Апијан, Страбон, Диодор и др.) описују илирске земље и сукобе појединих илирских племена са суседима и Римљанима, али ни они не говоре о веровањима Илира. Археолошка грађа са илирских територија веома је богата, посебно она која је откривена на некрополама. Разноликост ове грађе показује, међутим, да Илири никада нису остварили јединствену културу нити конзистентну религију. Јасно се уочавају извесне разлике у духовној и материјалној култури између јужноилирских и северноилирских племена. Археолошки налази са јужних илирских територија указују на култ земље, док они са северних територија насељених Илирима упућују на астралне култове, првенствено на култ Сунца. Ни начин сахрањивања није јединствен: на југу се покојници готово искључиво сахрањују у опруженом положају под тумулима, за средишње области су карактеристични гробови у виду камених сандука у које су полагани покојници у згрченом ставу, док су у северним областима они спаљивани и сахрањивани у урнама. Како су мртви редовно сахрањивани са великим бројем прилога, може се закључити да је код свих илирских племена постојало веровање у живот после смрти. Велике и сложене гробне конструкције које се уочавају на некрополама из VI–IV века пре нове ере указују да је култ мртвих у то време прерастао у култ хероса. На некрополама у Истри (Незакцијум, Пула) нађене су камене плоче са удубљењима, на којима су приношене жртве. За гробове у Незакцијуму вероватно се везују и камене скулптуре (нага женска фигура са дететом, итифалични коњаници) с краја VI века пре нове ере, које су надахнуте идејом о сталној обнови живота. На либурнским некрополама уочени су над гробовима остаци даће. Посебну групу чине такозване камене јаподске урне из V–IV века пре нове ере, са представама које су свакако повезане са култом мртвих. На њима је најчешће приказана сцена либације, и то редовно две жене или два мушкарца који изливају течне жртве у једну велику посуду, Представљене су и поворке коњаника и жена, вероватно при церемонији сахране, као и хероизовани покојник на престолу. Фигуре бика, дивљег вепра, рибе и птице показују да су те животиње имале одређену улогу у веровањима о свету мртвих и подземним силама. Из нешто каснијег времена (III–II век пре нове

ере) потичу металне појасне плочице, које су откривене у гробовима са шире илирске територије, од Лике до Албаније (Прозор, Ошанићи, Гостиљ, Доње Селце), а на којима су представљени различити религиозни симболи и копље са Медузином главом пободено у земљу, грифони, делфини, птице или хероизовани покојник на коњу, који са змијом иза себе уништава непријатеља.

О местима жртвовања и светилиштима мало се зна. Као светилиште протумачена је једна зграда грађена у техници сухозида, у Горици код Груде, на територији Далмата, са једном већом и једном мањом просторијом У задњем делу веће просторије откривена је ризница са различитим предметима (накит, оружје) који су ту, вероватно као заветни дарови, депоновани од почетка VII века пре нове ере па до времена римских освајања. Са периферије илирске територије познато је једно светилиште на градини Под, код Бугојна, с краја VII века пре нове ере, са правоугаоном платформом и жртвеником у средишту. Платформа је била украшена људским ликовима моделованим од глине на врховима вертикалних греда или Сунчевим диском. Местима намењеним за обављање култа сматрају се тумули који се често налазе покрај градинских насеља, а који уместо гробова садрже слојеве паљевине, са великом количином керамичких фрагмената. О врстама и начину приношења жртава мало се зна, а отворено је и питање да ли су код Илира одређена лица обављала свештеничке функције. Претпоставља се постојање људских жртава, јер Апијан саопштава да су браниоци града Пелиона принели на жртве три дечака, три девојке и три црна овна.

О илирским боговима и херојима мало се зна. Мит о Илирију, родоначелнику Илира, рођеном као змија, свакако се заснива на прастарим тотемистичким схватањима која се препознају и у именима неких племена (Енхелејци – народ јегуља, Тауланти – народ ластавице, Далмати – народ овце), као и називима појединих илирских насеља (Ulcinium – од Ulkas, вук, Delminium – од delma, овца). Ликови и имена илирских божанстава познати су тек са споменика из римског доба. Ни у то време Илири нису имали једно заједничко божанство, већ је свако веће племе поштовало своје традиционалне богове, најчешће под римским именом. На ужем илирском подручју као велики бог поштован је Медаур, заштитник Рисна, који је представљен као коњаник са копљем у

руци. Натпис из логора у Ламбези (северна Африка) показује да је Медаур поштован као домаће божанство, као бог лекар. Са источне периферије илирских територија познати су надгробни споменици са представом коњаника и даћа, што указују на то да је и у овим крајевима можда поштован бог на коњу. На натпису из околине Ужица помиње се Јупитер Партински, вероватно врховни бог племена Партина. На подручју Далмата веома су чести заветни споменици посвећени Силвану и Дијани, на којима је тај божански пар редовно представљан у друштву нимфи. На подручју Јапода највеће поштовање је уживао Бинд Нептун, чије је светилиште, са многим заветним споменицима, нађено на извору речице Привилице код Бихаћа. Бинд је извесно био бог вода и извора, а представљан је наг, са веслом или трозупцем у десној руци. Њему је био близак и Видас, који је поштован са богињом Таном. Жртвеници посвећени том божанском пару откривени су у Топуском, покрај једног топлог извора, и то са олтарима посвећеним Силвану. На територији Либурна позната су углавном женска божанства, и то Венера Анзотика, Ика и Јутосика, док су у Истри поштовани Еја, Мелесокус, Борија, Ирија и друга божанства, о чијим функцијама није ништа поуздано познато. У римском Илирику сваке девете године бацана су у море по четири коња као жртва неком локалном божанству, идентичном са Нептуном, који је називан Хипиус, било зато што је Сатурну уместо Нептуна било дато ждребе да га прогута или што је Нептун ударцем трозупца из земље створио коња. У процесу романизације, традиционални ликови илирских богова и хероја, као и локални обичаји, постепено су се потпуно стопили са римским.

БИБЛИОГРАФИЈА

О илирској религији још није написана студија заснована на критичком разматрању релевантне историјске и археолошке грађе. Расположива грађа из преисторијског раздобља најчешће је сасвим слободно интерпретирана, на пример, A. Stipčević, *Kultni simboli kod Ilira*, Sarajevo 1981. Знатно су поузданији закључци који се односе на култове локалних божанстава у време римске доминације – в. Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933, и многи чланци Д. Рендића-Миочевића, сакупљени у књизи *Илири и антички свет*, Сплит, 1989.

Трачка религија

Трачани су народ индоевропског порекла, настањен у источном делу Балканског полуострва, у долини Марице. Извори за реконструкцију њихове религије су малобројни и заснивају се на подацима античких писаца, епиграфским споменицима и археолошким налазима. Археолошки споменици несумњиво су најаутентичнији документи за реконструкцију трачке религије. Они потичу из различитих периода и омогућују да се открију њени корени, развој и повезивање са грчком, односно римском религијом. Иако је та врста докумената многобројна, њихово тумачење није увек поуздано.

Претпоставља се да већ током неолита почиње формирање Трачана и њихове религије на простору између Црног мора и реке Искера (културе Караново, Веселиново, Марица, Гумелница). Почетком бронзаног доба заједнице те области ступају у непосредан контакт са заједницама насељеним у северозападним областима Мале Азије и заједницама које су се из јужноруских степа спуштале у доње Подунавље. Из тих прожимања настала је особена култура бронзаног доба, чији су творци вероватно непосредни преци историјских Трачана. О религији из тога раздобља мало се зна, јер недостају адекватни археолошки налази. Вероватно су тада успостављене тесне везе са егејским светом, јер на микенским таблицама исписаним линеарним Б писмом (XIV–XIII век пре нове ере) можда се већ помиње Тракија (tre-ke-wi-ja) и једно од највећих трачких божанстава – Дионис.

Најраније податке о трачкој религији даје Хомер (VIII век пре нове ере). По *Илијади*, Трачани су се у Тројанском рату борили уз Тројанце, против Грка, а њихов највећи јунак био је Рес. У *Одисеји* се помиње и култ Аполона код племена Киконаца. Први одређенији подаци о Трачанима и трачкој религији срећу се од VII века пре нове ере, од времена првих непосредних додира трачких племена са грчком цивилизацијом, и то преко колонија основаних на западној обали Црног мора. Основну структуру трачког пантеона од краја VII до средине V века пре нове ере описао је Херодот (V век пре нове ере), који наводи два трачка божанства по имену, док друга божанства поистовећује са грчким. Бог рата код трачког племена Апсинћана звао се Плистор, а врховни бог трачких Гета – Залмоксис. Сви Трачани поштовали су само Ареја, Диониса и Артемиду, а њихови краљеви и Хермеса. Данас је доказано да је трачка Артемида у ствари богиња Бендида или Котито, док су имена трачког Ареја, Диониса и Хермеса остала непозната. Трачани су у античко време били познати као необично побожан народ. Помињу се многе секте чији су припадници водили строг аскетски живот: нису јели месо и хранили су се само млеком, сиром и медом.

Значајне податке о религији Трачана пружају и епиграфски споменици, најчешће посвете – дедикације. На њима се име трачког бога јавља као епитет грчког или римског бога с којим се тај бог поистовећује. Тако су нам познати трачки богови Манимазос, Јамбадуле, Пиримерулас и Асдулес, али само по имену. Њихове функције могу се делом сагледати на основу значења њихових имена, а делом на основу карактера грчког или римског бога са којим се поистовећују.

Због расцепканости трачких племена мора се претпоставити постојање многих локалних божанстава и култова, а не јединствен, опште прихваћен пантеон. Несумњиво је да су Трачани, као и сви Индоевропљани, поштовали бога неба и његову супругу. Тај врховни бог посведочен је на натписима и вотивним споменицима као Сбелсурд, у римској епохи као Зевс Сбелсурд, који у испруженој левој руци држи орла а у десној сноп муња. Његова супруга, поистовећена са грчком богињом Хером, имала је у Тракији посебан култ. То показује прича о Косингасу, њеном свештенику код племена Кебреја и Сикабоја, који је својим поданицима запретио да ће направити велике лествице и попети се на небо да се богињи пожали на њихову непослушност.

Најбоље познајемо два трачка божанства која су у V веку пре нове ере уведена у грчки пантеон – богињу Бендиду и богињу Котито. Трачанке су Бендиди приносиле жртву увијену у пшеничну сламу. Бог рата, идентификован са грчким Арејем, код племена Апсинтијаца обожаван је под именом Плистор, а код Крестона – као Кандаон. Плистору су приношене људске жртве. У култу трачког Ареја ратници су прескакали усправљен мач, вероватно симбол самог бога.

Најзагонетније божанство грчког пантеона, бог Дионис, дуго је сматран трачким богом. Извесно је да у култу грчког Диониса има и трачких елемената, али се дешифровањем линеарног Б писма, односно микенског писма, показало да се мора

рачунати и на елементе преузете из минојске религије. Божанство вегетације, сродно грчком Дионису, поштовали су и Трачани. Код Бизалта је Дионис јаком ватром најављивао верницима родну годину. Чувено светилиште трачког Диониса, које се налазило на планини Пангеју, било је у поседу племена Сатра, али су свештеници били из племена Беса. Ту се једна жена бавила прорицањем, слично Питији у Делфима. Друго познато светилиште тога бога налазило се у Родопима, у области трачког племена Беса. То светилиште посетио је 60/59. године пре нове ере и отац цара Августа, који је Дионису принео жртву. Тада је вино, изливено на жртвеник, букнуло до неба. Прича се да је пре њега светилиште посетио и Александар Велики.

У време римске доминације раширен је култ бога лекара Асклепија. Иако се претпоставља да је Асклепије трачког порекла, вероватније је да је он заменио неког трачког бога или демона лечника, по имену Дарон или Дерон. Асклепијева светилишта повезана су са изворима, а главна су се налазила код Ћустендила, у близини топлих извора, и у северној Бугарској (Глава Панега, Баткун).

Са натписа из писаних извора познато је да су Трачани поштовали божанства река и извора. Најпознатија божанства река била су богови Хеброс (Марица), Стримон (Струма) и Нестос (Места), који се у генеалогијама јављају и као очеви чувених јунака. Познат је и трако-фригијски бог река и извора по имену Беди. У римско доба биле су честе и посвете нимфама извора. Најраширенији култ у време римске доминације био је култ такозваног трачког Хероса. Трачани су познавали и хтонска божанства, међу њима Дерзеласа или Дарзаласа, који је у Одесосу (данашња Варна) поистовећен са Великим богом, а представљан је као брадат човек са рогом изобиља у руци, често на коњу.

У религиозном и политичком животу Трачана значајну улогу имало је свештенство. Свештеници су били заступници бога, саветници и помоћници владара. Из историје је позната улога Дионисовог свештеника Вологеза, који је био иницијатор и вођа устанка против Римљана и њихових савезника 11. године пре нове ере.

Трачки храмови и светилишта помињу се у античким изворима, а документовани су и археолошким истраживањима. Познати су храмови Диониса у Родопима и на Пангеју, као и Великог

бога у Одесосу. У највећем броју случајева нису постојали храмови грађевине, већ светилишта под ведрим небом, покрај неког извора или дрвета или на врховима планина. У трачком култу је важну улогу имало и прорицање дато у екстази. У вези са религијом и магијом било је и тетовирање угледних Трачана, вероватно као знак оданости одређеном божанству.

Трачани су веровали у бесмртност. Живот на оном свету замишљали су као веселу гозбу са пијанчењем у присуству богова. То се вероватно одразило и у њиховој храбрости и непоштовању живота. Један Херодотов податак указује и на њихов песимизам: код племена Трауза оплакивали су новорођенчад због зла и недаћа које га очекују у животу, а покојник је испраћан уз песму и весеље, јер се ослободио беде и тешког живота. Угледни Трачани излагали су покојника три дана, а затим су приносили животиње на жртве. После оплакивања, покојник је сахрањиван или спаљиван, а изнад гроба је подизана хумка и приређивана су разна такмичења. Био је обичај да се жена љубимица на гробу убије ножем, што археолошким налазима није доказано.

Погребни ритуали документовани су многим археолошким налазима. Куполаста гробница у Казанлаку из IV века пре нове ере украшена је фрескама које представљају покојнике на престолу и такмичења колима. У гробовима под хумкама откривени су и скелети жртвованих паса и коња. Оружје и посуде од метала и печене земље, најчешће кратери и купе за пиће, који су откривени у гробовима, показују да су Трачани стварно веровали да ће после смрти учествовати у ратним окршајима и на веселим гозбама. Гробне одаје у виду соба можда треба да подсете на Залмоксисову подземну одају, односно на његово учење о бесмртности.

Трачки херос – трачко божанство, свемогући бог који лечи и спасава, заштитник стада и вегетације. Његово право име је непознато. Најчешће се означава као херос, а поистовећује се са Асклепијем, Аполоном, Дионисом или Силваном, а тесно је повезан и са Ресом. Сачуван је велики број ликованих представа тог божанства, најчешће вотивни рељефи, који су настали у раздобљу од IV века пре нове ере до првих деценија IV века нове ере. Највећи број споменика потиче из II–III века, из римског доба. На њима је бог представљен као младић на коњу, у мирном ставу или

у лову, заогрнут карактеристичним огртачем који лепрша на ветру. Покрај коњаника су често представљени пас, који напада дивљег вепра, и дрво око кога се обавија велика змија. На натписима који прате те представе, Трачком коњанику се најчешће додају епитети kirios (господар), soter (спасилац) и iatros (лечник). Каткад је називан и megas theos (велики бог), као и трачко божанство Дарзалас, које је поштовано у Одесосу.

О култу трачког хероса мало се зна. Извесно је да је био распрострањен на великој територији од западних обала Црног мора до Поморавља. Његова светилишта најчешће се налазе под ведрим небом, покрај извора.

БИБЛИОГРАФИЈА

Целовит приказ трачке религије није написан; још је актуелан чланак G. I. Kazarow, *Thrake u Realencyclopädie der Altertumswissenschaft*, Bd. VI, Stuttgart 1937. Посебни чланци о сакралним споменицима из преисторијског и римског периода са територије Тракије објављени су махом у бугарским археолошким часописима. Корисни библиографски упути могу се наћи у књизи M. Eliade, *Zalmoxis, The Vanishing God: Comparative Studies in the Religions and Folklore of Dacia and Eastern Europe*, Chicago 1972. Најновија синтеза је чланак I. P. Culianu, C. Poghirc, *Thracian Religion u The Encyclopedia of Religion, ed. by M. Eliade*, New York 1987.

ДРЕВНА БУДВА У МИТУ И ИСТОРИЈИ

Митска историја Будве почиње у прадавна, херојска времена, кад су смртници уз помоћ богова, оснивали прве градове у Европи, женили се божанским кћерима и постајали родоначелници појединих великих и значајних народа или племена. Предео у коме је поникла древна Будва, и њено најстарије становништво Енхелејци, тесно се повезују са судбином једног надалеко чувеног смртника, Кадма, оснивача беотијске Тебе, који је из Феникије стигао у Грчку неколико генерација пре почетка Тројанског рата. Тај срећник, коме су богови подарили за супругу Хармонију, плавокосу кћер Афродите и Ареја, напустио је у дубокој старости Тебу и дошао међу Енхелејце, основао Будву, победио суседне Илире, а затим, са супругом, окончао живот у тим далеким туђинским пределима. Сва та драматична збивања одиграла су се на источној обали Јадранског мора, између Боке Которске и Драча, где су касније, на неколико места, показивани гроб Кадма и Хармоније и њихово светилиште. Ти догађаји били су омиљена тема грчких, хеленистичких и римских песника – Пиндара, Софокла, Еурипида, Калимаха, Аполонија Рођанина, Ликофрона и Овидија, а за њих су знали и најстарији европски земљописци, историчари и митографи. Тако су, преко мита о Кадму, Будва и Енхелејци веома рано задобили истакнуто место међу славним градовима и народима древне Европе.

О разлозима који су Кадма и Хармонију довели на источну обалу Јадрана и о њиховој судбини постоји велики број предања, од којих су најпознатија она сачувана у Еурипидовој трагедији *Бакхе* (око 408. године пре нове ере), у Овидијевом спеву *Преображавања* (8. године нове ере) и у *Библиотеци*, митолошком

приручнику из I века нове ере, погрешно приписаном Аполодору. Ту се приповеда да је Кадмо дуго и срећно владао Тебом, али да је у дубокој старости био принуђен да тебански престо препусти унуку Пентеју а он да, с Хармонијом, оде у туђину, и то Енхелејцима, „народу јегуља“. До њих је стигао на колима с воловском запрегом; у новој домовини основао је град Бутоу, данашњу Будву.

Енхелејцима је проречено да ће победити своје суседе Илире ако за вођу изаберу дошљака. Кад су они то учинили, Кадмо је извојевао победу над Илирима и загосподарио њиховом земљом. У новом краљевству, Хармонија му је родила сина Илира. Убрзо је уједињене Енхелејце и Илире Кадмо повео у поход на Грчку, и та силна варварска војска односила је победу за победом све док није покушала да опљачка Аполоново светилиште у Делфима. Тада је енхелејска и илирска војска љуто страдала, а Кадмо и Хармонија су, по божанској вољи, спасени. Кад су се вратили на обале Јадрана, Кадмо је схватио да су те несреће заслужена казна за убиство Арејевог змаја, које је починио у младости, па је зато умолио богове да га преобразе у змију. Хармонија је желела да остане уз свог несрећног супруга и дели његову судбину; загрљени, у виду црних змија с плавим пегама, они су ишчезли у оближњем мирисном гају, и од тада, као одабраници божји, уживају вечно блаженство међу ружама и златним наровима, које море непрестано освежава влажним лахором. Гајеви слични овоме, који је касније постао Кадмово и Хармонијино светилиште, налазе се и данас у целој околини Будве.

Везе које је Кадмо успоставио између Тебе и Јадрана нису прекинуте после његове смрти. У седмом поколењу после Кадма, кад је Тебу разорила аргивска војска, поражени Кадмови потомци, Кадмејци, кренули су кроз јужне масиве балканских планина према Јадрану, да уточиште потраже међу Енхелејцима, и тиме коначно пробили Кадмејски пут (via Cadmeia), који повезује егејски свет с источном обалом Јадранског мора.

У којој је мери мит о Кадмовом боравку међу Енхелејцима одраз стварних збивања, може се проценити делом на основу података у античким земљописним и историјским списима, а делом на основу резултата археолошких истраживања. Сасвим је извесно да Енхелејци нису само митски народ; да су они били прастаро становништво Будве и њене околине, може се закључити на основу најпоузданијих античких земљописних списа, пре

свега Псеудо-Скилаксовог *Перийлуса* (око 340. године пре нове ере). Такође је истинито да су у њиховом суседству живели Илири, с којима су се касније измешали и остварили уједињено Илирско краљевство. Због тога се у појединим античким земљописним и историјским делима Енхелејци поистовећују с Илирима, а и Будва се означава као илирски град. У том смислу, а у вези с оснивањем Будве и пореклом њеног назива, занимљиви су подаци у делу Стефана Византијца, грчког граматичара из VI века, и у *Великој ейимолоīији* (*Etymologicum magnum*), непознатог аутора и непоузданог датума. Код Стефана Византијца пише:

„Бутоа, град у Илирији... назван тако јер се Кадмо возио у колима која су вукли волови и што је брзо превалио пут до Илира. Други кажу да је Кадмо назвао град по египатској Бути, па се то покварило, и сад се зове Бутоа“.

Нешто обимнији подаци, који се ослањају и на помен Будве у Софокловој трагедији *Ономакло*, налазе се у *Великој ейимолоīији:*

„Бутоа: град у Илирији. Прича се да је Кадмо на воловским колима из Тебе брзо дошао међу Илире и основао град који је, по воловима и по томе што је брзо побегао, назвао Бутоа. Или се по трави оригану (бутес) назвао Бутоа и Бутхоа... или што је Кадмо био помоћник Илирима кад се код њих доселио...“

Све те етимологије за назив Будве само су пука домишљања касноантичких учених писаца, који већ нису правили никакве разлике између Енхелејаца и Илира. Пре ће бити да је древна Будва првобитно била домородачко насеље и да је носила енхелејски назив Бутуа, који је касније, због повезивања са Кадмом, тумачен формално сличним грчким речима.

Тешко је проценити колико има истине у предањима о оснивању Будве и тесним везама Енхелејаца с беотијским Кадмејцима. Грчки митови често се делимично заснивају и на стварним догађајима, али се у миту о Кадму не може поуздано разлучити шта је плод маште, а шта одраз стварности. Оснивач Будве описан је, у миту, као велики путник и луталица: кренуо је у раној младости из Сидона у далек и непознат свет, боравио је на острвима Роду и Тери, дуго је живео међу Едонцима у Тракији, и тек после боравка у Делфима основао Тебу, којом је срећно владао све до дубоке старости, кад је на воловским колима брзо превалио пут до данашње Будве. Изгледа вероватно да је тај дуг Кадмов пут од

Сидона до Тебе, и од Тебе до Будве, у ствари, присећање на стварна кретања људи и робе од Леванта до Егеје, и од Егеје до Јадрана. Мит, а ни антички историјски извори, не омогућују, на жалост, да се одреди тачно време када су те комуникације успостављене, када је Будва основана. Према митској хронологији, Кадмо је Феникију напустио кад је врховни бог Зевс, у виду бика, уграбио његову сестру Еуропу. Владао је Тебом приближно кад и Миној острвом Критом, а Будву је основао три поколења пре Едиповог рођења, најмање пет генерација пре почетка Тројанског рата, који се, по предању, збио 1140. године пре нове ере, а у стварности – вероватно средином XIII века пре нове ере. Како су митски јунаци најчешће неприродно дуго живели, и како су за њихове судбине често везивани догађаји из знатно каснијих раздобља, и овде су претпостављени митски датуми Кадмове владавине и оснивања Будве веома несигурни. На питање ко је основао древну Будву, и када је то било, може поуздано одговорити једино археолошка наука.

Археолошка испитивања Будве још нису систематски обављена, а и њена шира околина недовољно је археолошки истражена. Приликом копања темеља за хотел „Авала“, 1936. године, откривена су документа драгоцена за упознавање културне историје Будве; али она, највећим делом, нису доспела у руке археолога, него приватних колекционара. Резултати археолошких ископавања која су у Будви обављена после последњег рата још нису објављени, а недостају тачни подаци и о многим археолошким споменицима случајно откривеним на будванском подручју. Тек последњих година, при обнови у земљотресу разорене Будве, откривено је неколико фрагмената првобитног града, а делимично су објављени и резултати истраживања два археолошка локалитета у њеном непосредном залеђу – пећине Спиле и Врањај, што омогућава да се реконструише најранија културна историја подручја на коме су живели Енхелејци и где се налази малено каменито полуострво на којем је Кадмо основао древни град Бутоу.

Најстарија археолошка документа о становништву ширег будванског подручја потичу из око 5000. године пре нове ере, а откривена су у скровитој пећини Спили, која се налази источно од Пераста, на југозападној страни брда Св. Илија, одакле се пружа прекрасан поглед на Рисански и Которски залив. У тој пећини

истражен је културни слој чији богати и разноврсни садржаји илуструју начин живота и културу становника Црногорског приморја током три преисторијска раздобља: у раној фази млађег каменог доба (рани неолит, око 5000–4500. године пре нове ере), у позној фази млађег каменог доба (позни неолит, око 4500–3000. године пре нове ере), и у бакарно доба (3000–2000. године пре нове ере).

Археолошки налази из Спиле, који потичу из раздобља старијег неолита – разноврсно глинено посуђе, оружје и оруђе од окресаног и углачаног камена, као и остаци животињских костију – показују да су први становници Боке Которске и суседних подручја припадали прастарој средњомедитеранској популацији која је оставила многе трагове на источним и западним обалама Јадранског мора, а посебно у јужној Италији и на Сицилији. У култури тих малених заједница (impresso-култура), која се столећима није битније мењала, не запажају се елементи који би указивали на ма какве контакте с удаљенијим областима или неким другим популацијама.

Тек током млађег неолита, негде између 4500. и 4000. године пре нове ере, остварени су први контакти заједница на југоисточним обалама Јадрана и заједнице егејског подручја. Међу археолошким предметима из пећине Спиле, који потичу из тог раздобља, налазе се керамичке посуде украшене урезаним орнаментима, карактеристичне за данилску и хварску културу, које обликом и украсима веома наликују на керамичко посуђе из северозападних области Пелопонеза и средње Грчке. С друге стране, осетно се мења и традиционална економика, а мењају се и религијска схватања. Током тога раздобља становништво Црногорског приморја усредсређује се на гајење крупне стоке, живо комуницира и са средњом Италијом и с Егејом, а од предмета намењених култу производи и такве који указују на штовање змије, вероватно инкарнације претка или неког божанства, заштитника куће и домаћег огњишта. Очито је да су комуникације између Јадрана и Егеје успостављане, и да у локалној култури долазе до израза елементи који конституишу мит о Кадму (гајење говеда, култ змије), али још остаје неизвесно да ли је већ током тога раздобља пробијен копнени, тзв. Кадмејски пут или је веза с областима средње Грчке остварена пловидбом дуж обала Јадранског, Јонског и Егејског мора.

Међу археолошким налазима из пећине Спиле из бакарног доба не уочавају се више предмети који документују везе с Егејом, него једино локални производи, махом глинено посуђе једноставних облика, лоше фактуре и без украса, какво су производили и номади у континенталним областима Балканског полуострва. Тек после неколико столећа, негде између 2200. и 1800. године пре нове ере, култура на Црногорском приморју мења се из основе, што показују археолошки налази из пећине Врањај и са Тиватског поља.

Пећина Врањај налази се изнад Херцег-Новог, у високом масиву Орјена, на надморској висини од око 900 метара. У тој пећини су 1982–1983. године истражени културни слојеви из краја бакарног и из ране фазе бронзаног доба, у којима је нађен велики број керамичких посуда карактеристичних за љубљанску и цетинску културу. Ти налази показују да је будванско подручје на прелазу из III у II миленијум пре нове ере било укључено у ширу културну област која се простирала од Боке Которске до Скадарског језера, укључујући ту и велики део континенталног залеђа. На Тиватском пољу је 1970–1971. године истражена Мала груда, у ствари циновска надгробна хумка, пречника више од 20 метара и висока 4 метра, у чијем је средишту сахрањен један од таквих првака. Колики су били његова моћ, богатство и углед, показују не само велике димензије надгробне хумке, него и изузетно драгоцени предмети стављени у гроб: златни троугаони бодеж, сребрна секира и пет златних каричица за увојке косе. Оружје и накит из тог гроба морали су имати басnословну цену, јер су прибављени из далеких крајева источног Медитерана, из Сирије или са Крита. Зато се и чини као да је у хумци на Тиватском пољу сахрањен неки херој из митских времена, један од енхелејских кнежева који је могао да позове и Кадма да му помогне у борбама против суседа. Тај гроб је датован око 1900–1800. године пре нове ере, у време које би се приближно подударило с митском хронологијом Кадмове владавине у Теби. У том раздобљу могла је бити основана и Будва, јер скупоцено златно и сребрно оружје с источног Медитерана или из Егеје могло је доспети у посед првака локалног племства у Боки Которској једино преко оближњег насеља на самој обали, погодног за размену добара. У самој Будви до сада нису нађена археолошка документа из овог раздобља, али, с обзиром на налазе из Мале груде на Тиватском пољу, постоји објективна могућност да у будућности буду откривена. На то упућују и археолошки налази из ране и средње фазе бронзаног доба, из раздобља од 1800. до око 1200. године пре нове ере, који се групишу око Будве, пре свега насеља на узвишицама (градине) и гробне хумке (тумули). Археолошка истраживања тих градина и тумула обављена су, на жалост, у веома ограниченој мери, па је због тога тешко сагледати све видове културе бронзаног доба на Црногорском приморју. Једна карактеристична врста оружја, бронзане секире с извијеном сечицом албанско-далматинског и скадарског типа, од којих је двадесет примерака нађено у непосредној околини Будве, показује да је трговина с источним Медитераном цветала све до последње четврти II миленијума пре нове ере Те секире, карактеристичних облика, производиле су, током XIV века пре нове ере, источњачке металуршке радионице, и то од Палестине и Сирије до Луристана и Кавказа. Још није поуздано утврђено из које је од тих области, и којим путем стизало то скупоцено оружје на источне обале Јадрана. Помишља се, пре свега, на Колхиду у подножју Кавказа, чувени металуршки центар за који се везује грчки мит о златном руну и Аргонаутима. Међу многим догађајима од којих је саткан тај мит постоји и један који се односи на будванско подручје и Енхелејце, а који, можда, објашњава и појаву бронзаних секира извијене сечице дуж источне јадранске обале. Хеленистички песници Калимах и Аполоније Рођанин, опевајући победнички повратак Аргонаута из Колхиде у Грчку, помињу да се део Колхиђана, који је за овом јуначком дружином кренуо у потеру, трајно настанио код Енхелејаца, на црној и дубокој Илирској реци, где је Хармонијин и Кадмов гроб. Позорница овог збивања свакако је будванско подручје, јер дубока и црна Илирска река може бити само Бока Которска, а како се поход Аргонаута догодио само генерацију пре почетка Тројанског рата, то би се долазак Колхиђана на Јадран временски подударао с појавом бронзаних секира албанско-далматинског и скадарског типа.

Раздобље од XIII до IV века пре нове ере мрачно је доба у културној историји Будве, јер од Боке Которске до Улциња није откривен ниједан археолошки споменик за који би се поуздано утврдило да потиче из тога времена. Да ли је то случајност, резултат недовољне археолошке истражености терена или последица наглог осиромашења локалне културе, показаће тек будућа испи-

тивања. Извесно је да су се у то доба морали одвијати важни етнокултурни и привредно-друштвени процеси, који су омогућили препород и нагли успон локалне културе током IV века пре нове ере, и снажан развој градског живота у Будви.

Расположива археолошка грађа уверљиво показује да је већ у другој половини IV века пре нове ере Будва била темељно утврђен илирски град чије је становништво потпуно прихватило хеленистичку културу. Од тог утврђеног града откривен је само део западног бедема с главном градском капијом, и део некрополе на падинама Св. Спаса. На основу та два фрагмента није могућно извршити целовитију реконструкцију древне Будве, него само утврдити њену топографију и величину, а делом наслутити и њен негдашњи значај и сјај.

Древна Будва захватала је само јужни део камените хридине на којој се налази данашња стара Будва, високу стену где се данас диже кастел Св. Марије (Цитадела) и околни простор до иза цркава Св. Саве, Св. Тројице и Св. Ивана. Осовина градске капије готово се подудара с данашњом главном Његошевом улицом, док су бедеми сезали на запад приближно до Св. Марије на Пунти, а према истоку – до врата Пизанела. Тако је древна Будва, заједно са својим акропољем (данашња Цитадела), захватала неправилну полигоналну површину од око 125 метара у смеру исток-запад, и око 100 метара у смеру север-југ. Просторно ограничена и окружена бедемима широким 2 метра, зиданим од великих трапезоидних камених блокова, Будва је у IV веку пре нове ере наликовала на малено камено гнездо, добро заштићено Могреном, Св. Спасом и острвом Св. Никола, које се купа у плаветнилу мора и неба.

На око 300 метара западно од главне градске капије, на благој падини брда Св. Спас, према мору, у топлој сенци кипариса, борова и еукалиптуса налазила се некропола древне Будве. На том месту, данас покривеном великим хотелским комплексом, столећима су житељи Будве налазили вечити мир. Ту је досад откривено око педесет гробова чији су изглед и садржаји једина сведочанства о животу у древној Будви.

На падинама Св. Спаса нису откривени гробови који би били старији од средине IV века пре нове ере, а то значи да је сахрањивање покојника на том месту обављано тек од момента кад је Будва постала град утврђен моћним киклопским бедемима. Сви гробови који се везују за раздобље од средине IV до средине II века нове ере имају приближно исти изглед. То су дубоке правоугаоне раке озидане ломљеним каменом или танким опекама, ређе и сандуцима од камених плоча, у које су покојници увек полагани у опруженом ставу, често са личним накитом, оружјем и различитим предметима за свакодневну употребу. Откривено је и неколико породичних гробница у којима су нађени многи скелети (различитог пола и узраста). У једној од таквих гробница нађен је, 1936. године, изузетно драгоцен златан накит: четири копче у виду Хераклова чвора, две огрлице на крајевима украшене лављим главама, два прстена, змијолика гривна, наушнице с фигуром богиње Нике и медаљон с рељефним приказом Аријадне или бахантkиње. Године 1980. откривена је гробница у којој је нађено шест скелета, а уз њих бронзани шлем грчко-илирског типа, десетак бронзаних посуда, гомила гвоздених ножева и копаља, и једна од најлепших античких гарнитура златног накита, која се састојала од три прстена, минђуша и брошева, с приказом отмице Ганимеда, и огрлица чији су крајеви украшени негроидним главама. Остали гробови, иако не садрже тако скупоцене предмете, показују да су житељи древне Будве били не само релативно имућни, но и навикнути на урбану средину, на предмете који су окруживали становнике тадашњих великих хеленистичких градова. Готово у свим гробовима нађена је висококвалитетна керамика, махом Gnathia-вазе, произвођене у јужноиталским грнчарским радионицама, и теракоте које приказују ликове из свакодневног живота или из грчке митологије. Сви ти предмети стизали су до Будве из грчких колонија, посебно оних на Сицилији и у јужној Италији. Да је међу становницима древне Будве било и досељених Грка, показује типична грчка стела од мермера, нађена на падинама Св. Спаса.

Такав процват Будве добро објашњавају историјски догађаји који су довели до стварања и снажења илирске државе и учинили да у другој половини III века пре нове ере источна јадранска обала, јужно од Боке Которске, постане центар светских збивања. Већ од средине IV века пре нове ере приближно у време кад се Будва сагледава као добро утврђен град, Илири, уједињени са суседним племенима, долазе у сукобе с македонском државом, а њихови први краљеви Бардилис, Клит и Плеурат постају значајни фактори у збивањима на Балканском полуострву. Средином III века пре нове ере, кад древна Будва достиже највећи процват,

Агрон ствара велику илирску државу у чијем се средишту налазило будванско подручје с Боком Которском. Успон те државе био је краткотрајан, јер већ после неколико деценија долази до првог римско-илирског рата (229–228. године пре нове ере), који је имао кобне последице по илирску државу, а самим тим и за развој Будве. Позорница тога рата била је управо Бока Которска. Агронова удовица Теута, која је тај рат водила, била је принуђена да затражи мир, а Римљани су га прихватили под условима који су знатно ограничили моћ илирске државе. Уплетени у мреже римске политике, Теутини наследници су још педесетак година успевали да сачувају релативну самосталност, али кад се Генције, 168. године пре нове ере, отворено супротставио Римљанима, илирска држава се коначно распала, а он сам је украсио тријумф Луција Аниција у Риму, и то са двадесет седам товара злата, деветнаест товара сребра и 120.000 илирског сребрног новца. Та година свакако обележава и крај процвата древне Будве; у гробовима будванске некрополе из друге половине II и прве половине I века пре нове ере налазе се сасвим скромни прилози који показују да је град у то време осиромашио, да у њему више није било ни продаваца ни купаца луксузне робе. Локалном становништву је формално дата слобода, приморски градови су ослобођени високих дажбина, поједина племена и појединци били су награђени за лојалност, али су Римљани све то чинили да би припремили терен за коначно освајање источне јадранске обале и целог Балканског полуострва, које је и остварено током I века пре нове ере

Бурни догађаји који су пратили то освајање мимоишли су Будву; чини се да је током I века пре нове ере град готово опустео, јер до сада на будванском подручју није откривен ниједан археолошки налаз из тог времена. Тек после 40. године пре нове ере, кад је Октавијан завладао Далмацијом и у наредним деценијама коначно сломио отпоре домородачких племена у унутрашњости Балканског полуострва, Будва се на историјској позорници појављује у пуном сјају, овог пута као град римских грађана, смештен на важном војном путу који је од Аквилеје водио ка Драчу и даље се повезивао са старим Кадмејским путем, односно са чувеним римским Егнацијевим путем (via Egnatia).

Римска Будва је захватала већу површину и од негдашње илирске Будве и од потоње, средњовековне Будве. Остаци римских грађевина откривени су и испред данашњих градских врата

на западном бедему, а једна луксузна вила или купатило захватала је простор између куле Репено и источне стране хотела „Авала“. У једној од просторија те грађевине откривен је фигурални подни мозаик с приказом разиграних делфина и хипокампа, који се на основу стилских и техничких одлика поуздано може датовати у I век. Бедеми римске Будве још нису откривени, али како су остаци већих јавних грађевина откривени северније и јужније од данашње главне Његошеве улице, готово је извесно да их највећим делом покривају постојећи млетачки и аустријски бедеми. На то упућује и положај римске некрополе, која се као и илирско-хеленистичка налази западно од града, само на знатно већем просторанству, дуж пута којим се Будви приступало са северозапада.

Расположива археолошка грађа недовољна је да се реконструише изглед римске Будве, али чињеница да Плиније Млађи помиње Будву међу градовима римских грађана, и да сви гробови с њене некрополе документују чисто римске форме сахрањивања, јасно показују да је то био типичан римски град, у којем се одвијао удобан живот. Имена на раним надгробним споменицима с будванске некрополе претежно су страначка, што значи да је Будва била најпре насељена људима које је служба у државној администрацији или трговина довела из Италије, Грчке, Мале Азије или Сирије. Ти дошљаци, привикнути на удобност градског живота, старали су се да се и у новој средини окруже свим тековинама античке цивилизације: удобним кућама, сеновитим тремовима, фонтанама, светилиштима и великим јавним купатилима. Том најранијем градском становништву временом су се прикључивали романизовани домороци, који су брзо прихватили сва добра римске културе. Током I и II века, дуж приступног пута Будви развила се некропола с гробним алејама уређеним по узору на гробља великих градских центара, на пример у Салони или Аквилеји. Ту су се готово у правилним редовима низале надземне породичне гробнице у виду малих едикула или степенастих пирамида крунисаних надгробним споменицима, жртвеницима или купастим ципусима. У озидане коморе полагане су урне с остацима спаљених покојника, а уз њих и разноврсни предмети, најчешће тоалетне бочице од златножутог, плавог и љубичастог стакла. Чини се да је и у I веку у Будви живело предање о прастарим везама с источним Медитераном, јер су најскупоценије

BAZILIKA

стаклене бочице, украшене рељефном декорацијом, добављане из Сидона, Кадмовог завичајног места. Осим сидонског стакла, у гробовима су налажени и разноврсни луксузни предмети из александријских, кипарских и италских занатских радионица.

Увоз луксузне робе и градња великих надземних гробница у Будви нагло престају крајем II века. Будванска некропола из III и IV века само је скромно гробље, неуређено, с проређеним гробовима, и готово без камених надгробних споменика. Покојници се више не спаљују, него се сахрањују у озиданим ракама, а покрај њих се стављају скромни прилози – глинени крчаг или лончић, а каткад и по која боца или чаша од стакла. Ти гробови показују да је Будва не само била захваћена економском кризом, која је у Римској империји почела крајем II века, него и да се њено становништво од тог времена осетно осипало, да је напуштало град и одлазило да живи на пољопривредним поседима. Карактеристично је да од краја III века у околини Будве – на Будванском пољу, у Петровцу, и на Превлаци код Тивта – ничу виле окружене пољопривредним зградама (vilia rustica). Пропадање римске Будве убрзале су и крупне административне реформе крајем III и током IV века, а затим и продори варвара, најпре Западних Гота, између 396. и 403. године, а од 459. и Источних Гота. Стварањем посебне провинције Превалис у време Диоклецијанове владавине, и поделом Царства у време Теодосија I, Будва се нашла на самој периферији Превалиса, на осетљивој граници између Источног и Западног римског царства, која је касније постала граница између ортодоксне и католичке цркве. Једини споменик који је у тим немирним временима настао у Будви јесте велика хришћанска базилика из V или с почетка VI века, чији су остаци недавно откривени између цркве Св. Ивана и цркве Св. Тројице. Тај драгоцени споменик, с мозаичким подовима, на којем се налазе и веома занимљиви натписи, свакако ће, кад буде у целини откривен и проучен, разјаснити положај Будве у црквеној организацији Превалиса и целог Илирика. То је, за сада, и последњи археолошки споменик који сведочи о историји древне Будве.

ИЗВОРИ

„Древни балкански елементи у лику Марка Краљевића" („Les anciens éléments balkaniques dans la figure de Marko Kraljević", *Жива антика* VIII/1, Скопје 1958, 75–97.

„Преисторијска некропола у Доњој Брњици", *Гласник Музеја Косова и Метохије* IV–V, Приштина 1960, 63–135.

„Преримске форме сахрањивања на римским некрополама раног царства у Југославији" *Материјали* I, Савез друштава археолога Југославије, Београд 1964, 89–93.

„Карагач и проблем етногенезе Дарданаца" („Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians"), *Balcanica* IV, Београд 1973, 39–72.

„Преисторијска некропола у Дојевићима и њен значај за оцену етничке припадности становника долине Рашке у преримско доба", *Новопазарски зборник* 1, Нови Пазар 1977, 73–81.

„Варварска енклава на подручју муниципија S...", *Balcanica* VIII, Београд 1977, 83–87.

„Покушај етничког и територијалног разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања", *Сахрањивање код Илира*, Београд, Српска академија наука и уметности, 1979, 79–87.

„Културе средњег и позног бронзаног доба. Културе гвозденог доба", *Историја српског народа* I, Српска књижевна задруга, Београд 1981, 44–65.

„Налаз из Лисијевог поља код Ивангграда" („A Find from Lisijevo Polje near Ivangrad, Montenegro"), *Archaeologia Iugoslavica* XX–XXI, Београд 1983, 70–79; коаутор Ч. Марковић.

„Гроб угледне Трачанке из Улпијане", *Старинар* XXXVII, Београд 1986, 179–189.

„Благо из Крушевице", *Рашка баштина* 3, Краљево 1988, 7–14; коаутор О. Вукадин.

„Трибалски гробови у Љуљацима", *Старинар* XL–XLI, Београд 1991, 141–153.

„Религије неких старобалканских племена – Дачка религија. Илирска религија. Трачка религија", *Лексикон религија и митова древне Европе*, Савремена администрација, Београд, друго издање, 1996; коаутор А. Цермановић-Кузмановић.

„Древна Будва у миту и историји", *Будва*, монографија, Октоих-Култура, Београд 1996.

РЕГИСТАР

В

Г

Д

Ђ

Е

Л

Љ

М

Н

Р

С

Т

Ћ

У

БЕЛЕШКА ПРИРЕЂИВАЧА

Италијанска издавачка кућа „Jaca Book" из Милана понудила је, у мају 1994. године, Драгославу Срејовићу да за њихов пројекат *Enciclopedia del Mediterraneo* напише текст од четрдесетак страница под насловом „Veneti, Iliri, Italici". У првом тренутку он се колебао да ли да прихвати понуду, јер се у то време бавио другим проблемима и знао је да ће му тај текст одузети неколико месеци. Кад је на крају ипак пристао, Срејовић је предложио да би у ствари требало написати два текста: „Илири и Трачани" и „Венети и Италици", с тим што је он прихватио да пише о Илирима и Трачанима. Наиме, сматрао је да су Трачани неоправдано изостављени у предложеном наслову, а да су веома значајни за историју источног и југоисточног дела Балканског полуострва, као и да ограничени обим књиге не омогућава одговарајуће текстове о четири племена. Овде треба навести и важан Срејовићев аргумент да се прихвати тога посла: ако он то одбије, прихватиће неко други ко би проблему Илира и Трачана приступио можда са „панилирског" или „пантракијског" аспекта, а сматрао је да се то не сме дозволити. Мада му је проблематика Илира и Трачана, као и других старобалканских племена била добро позната, знао је да ће, због осетљивости теме, морати систематски поново проучити обимну литературу.

Рукопис је требало да заврши до краја 1994. године; он је то, међутим, урадио тек јуна 1995. године. Текст је преведен на енглески (Веселин Костић), а затим је у Италији с енглеског преведен на италијански језик. Непосредно пред штампање књиге уредник из Милана М. Гвидети обратио се Срејовићу са молбом да прихвати примедбу једног члана међународног саветодавног

комитета да у рукопису на страни 2, где се помињу поробљени народи Балканског полуострва (Хрвати, Срби и Бугари), треба додати и Албанце, што је Срејовић ипак прихватио.

Књига *Illiri e Traci* појавила се у јесен 1996. године. Када је примио примерке књиге из Италије, Срејовић се веома обрадовао (чини ми се као никада раније), а затим ми је само рекао да би тај текст ваљало штампати и на српском језику. Догађаји који су убрзо уследили (откриће златног накита у Шаркамену, погоршање здравственог стања) скренули су његову пажњу са ове књиге.

Приликом приређивања текста „Илири и Трачани" појавили су се одређени проблеми које ваља навести због будућих истраживача Срејовићевог дела. Наиме, Срејовић је оставио две верзије тога текста на српском језику, а оне се мало разликују. Разлике се огледају у извесном скраћењу друге верзије – прецртана понека реч, део реченице или чак цео пасус, а понегде мала језичка дотеривања. Та друга верзија је коришћена за превод на енглески језик, па је зато и узета за ово издање. Једино су на неколико места укључени и они делови из прве верзије (посебно су означени) за које сам сматрао да би били корисни за наше читаоце. Последњи пасус у делу о Илирима не налази се у српским верзијама, али се појављује у енглеском преводу. Вероватно је Срејовић накнадно написао тај пасус и доставио га преводиоцу, а копију није сачувао. Тај пасус сам превео с енглеског и укључио у ово издање.

Прегледајући Срејовићеву библиографију уочио сам десетак чланака који се односе на палеобалканску проблематику, а могли би се, заједно с основним текстом „Илири и Трачани", објединити у једну књигу. Ти текстови су поређани хронолошки, по времену објављивања – од 1958. до 1996. године. Зашто сам се одлучио и за те текстове?

Текст „Древни балкански елементи у лику Марка Краљевића" сада се први пут појављује на српском језику, а штампан је на француском 1958. године. Повезујући археолошка знања, народну епику, историју и историју уметности (хришћанску иконографију) Срејовић је понудио занимљиву анализу, и аналогију Марка Краљевића, Светог Ђорђа и трачког коњаника. Праисторијска некропола у Брњици послужила је Срејовићу за дефинисање нове, брњичке културе, која је изузетно важна за етногенезу Дарданаца. На основу специфичног начина сахрањивања на римским некрополама раног царства у Југославији, Срејовић је извршио палеоетничку реконструкцију староседелачког илирског становништва у време његове романизације. Питањем етногенезе Дарданаца бавио се и у Карагачу код Косовске Митровице, праисторијском насељу са некрополама, које је насељавано од неолита до римског периода. На основу археолошких налаза он је раздвојио Дарданце од Илира, и сматрао је да су сроднији Трачанима него Илирима. Археолошка ископавања у Дојевићима омогућили су Срејовићу да оцени етничку припадност прeримског становништва у долини Рашке. Раније се сматрало да су то били Илири (Аутаријати), али је Срејовић показао да су то били Дарданци. Још једном је археологија помогла да се сагледа порекло становништва које је сахрањено на некрополи муниципијума S... (Комини код Пљеваља). Те варварске гробове, различите од римских провинцијских гробова, Срејовић је приписао Сарматима, које су Римљани раселили по Балканском полуострву и Италији. Срејовић је приступио етничком и територијалном разграничењу старобалканских племена на оригиналан начин, на основу начина сахрањивања, за разлику од уобичајеног приступа (антички извори, археолошки налази металних предмета и накита). Синтетички приказ култура средњег и позног бронзанот доба и култура гвозденог доба на тлу Србије, које су важне за разумевање настанка и развоја старобалканских племена, Срејовић је написао за *Историју српског народа* 1981. године. На основу археолошких налаза из Лисијевог поља код Иванграда, Улпијане, Крушевице и Љуљака, покушао је да одреди етничку припадност популација на тим просторима. Срејовић је написао и прегледне текстове о религијама неких старобалканских племена, који употпуњују слику о тим племенима. Историјске податке и археолошке налазе из Будве и околине Срејовић је складно уклопио у занимљив текст о древној Будви у миту и историји, о Кадму и Хармонији, о Енхелејцима.

Видојко Јовић

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Драгослав Срејовић (8. X 1931, Крагујевац – 29. XI 1996, Београд) био је професор преисторијске археологије на Филозофском факултету у Београду, редовни члан и потпредседник САНУ, и директор Галерије САНУ. Руководио је археолошким ископавањима на 67 локалитета у Србији, Црној Гори и Босни, чији је временски распон од палеолита до касне антике.

Његова велика археолошка каријера наговештена је још за време студија, а његова прва ископавања и први штампани чланци најавили су достојног наследника Милоја Васића. У Доњој Брњици код Косовске Митровице Срејовић је, 1958. године, открио нову културу (брњичку културу), а у Сасама код Сребренице (1958–1962) посебан начин сахрањивања у антици, назван тип Сасе. Истраживања преисторијског насеља у Карагачу код Косовске Митровице (1960–1965) дала су Срејовићу обиље података драгоцених за решавање етногенезе Дарданаца.

Највеће Срејовићево откриће представља мезолитска култура Лепенског Вира у Ђердапу (1965–1970) која је монументалним скулптурама од облутака и статиштима изненадила цео свет. Истовремено, он је дефинисао и протостарчевачку културу, значајну за објашњење неолитизације у Подунављу и на централнобалканском подручју.

Затим су уследила истраживања Власца у Ђердапу (1970–1971), која су употпунила слику о култури Лепенског Вира.

Од 1970. године до краја живота Срејовић је највећу пажњу посветио ископавањима Гамзиграда близу Зајечара. Неколико изузетних открића: архиволта са натписом Felix Romuliana, порфирни портрет Галерија, пиластри са ликовима тетрарха, царски

маузолеји и места консекрације омогућила су Срејовићу да реши најважнија питања касноантичке палате римског императора Галерија, као и да подари вредне податке за познавање периода тетрархије у Римском царству. Упоредо је истраживао и праисторијске локалитете у Србији и Црној Гори. Последње велико откиће, непосредно пре смрти, везано је за касноантички локалитет Шаркамен, где је нађен златни женски накит из тетрархијског периода.

Срејовић је организовао неколико археолошких изложби у Галерији САНУ, које су представљале велике културне догађаје: *Гамзиград – касноантички царски дворац* (1983), *Винча у праисторији и средњем веку* (1984), *Римска скулптура у Србији* (1987) и *Римски царски градови и палате у Србији* (1993).

Срејовићева библиографија броји више од 250 јединица, од којих су најважнија следећа дела: *Праисторија* (1967), *Лепенски Вир – Нова праисторијска култура у Подунављу* (1969), *Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir* (1972, London), *Музеји Југославије* (1973), *Lepenski Vir – Eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur* (1973, Bergisch-Gladbach), *Власац – Мезолитско насеље у Ђердапу* (са З. Летицом, 1978), *Речник грчке и римске митологије* (са А. Цермановић, пет издања: 1979, 1987, 1989, 1992, 2000), *Уметност Лепенског Вира* (са Љ. Бабовић, 1983), *Musei della Iugoslavia* (1983, Milano), *Римска скулптура у Србији* (са А. Цермановић, 1987), *Лексикон религија и митова древне Европе* (са А. Цермановић, два издања: 1992, 1996), *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana (Gamzigrad, East Serbia)* (са Ч. Васићем, 1994), *Празно поље* (три издања, 1996, 1999), *Illiri e Traci* (1996, Milano), *Археолошки лексикон* (1997), *Огледи о древној уметности* (1998), *У свету облутака Драгана Стојкова* (1999), *Искуства прошлости* (2001).

Приредио је за штампу: *Divostin and the Neolithic of Central Serbia* (са A. McPherronом, 1988, Pittsburgh), *The Neolithic of Serbia* (1988), *Vinča and its World* (1990), *Археологија и природне науке* (1992), *Римски царски градови и палате у Србији* (1993), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* (1993), *The Age of Tetrarchs* (1995).

САДРЖАЈ

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ
ИЛИРИ И ТРАЧАНИ

Издавач
СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
Београд, Српских владара 19

За издавача
Љиљана Томаш

Главни уредник
Марко Недић

Рецензенти
Милутин Гарашанин
Никола Тасић

Технички уредник
Пера Станисављев Бура

Коректор
Милутин Миловић

На корици
Златни пекторал, Нови Пазар

Тираж 1500

Слог и прелом
ЕМКА – Београд, Андрићев венац 2

Штампа
„Бакар“ Бор
7. јула 58

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(398)
903/904(497.1)
821.163.41(091)-13:398

СРЕЈОВИЋ, Драгослав
Илири и Трачани : о старобалканским племенима / Драгослав Срејовић ; приредио Видојко Јовић ; предговор Александар Палавестра. – Београд : Српска књижевна задруга, 2002 (Бор : Бакар) . – 350 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 1 500. – Стр. 7-16 : У потрази за целином. – Стр. 343-345 : Белешка приређивача / Видојко Јовић. – Белешка о писцу: стр. 347-348. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз све радове. – Регистар.

а) Илири б) Трачани ц) Српска народна поезија, епска – Ликови – Марко Краљевић (око 1335-1395) д) Балканско полуострво – Становништво – Стари век е) Метално доба – Србија
COBISS-ID 97232652

ISBN 86-379-0755-5